

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 9 (347) ЛИСТОПАД

2021

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всесвітня історія, Історія України,
Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

№ 9 (347) листопад 2021

Засновано в лютому 1997 року

Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки) (Категорія „Б”)
Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1188 від 24.09.2020 р.

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
„Україніка наукова” (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4 від 26 листопада 2021 року)

Виходить двічі на рік

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Семеріков С. О. – доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри інформатики та прикладної математики (Україна)

Заступники головного редактора:

Караман О. Л. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, ректор ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна)

Набока О. В. – доктор історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри історії України (Україна)

Шехавцова С. О. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, декан факультету іноземних мов (Україна)

Відповідальні редактори:

Юрків Я. І. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри соціальної педагогіки (Україна)

Забудкова О. А. – кандидат історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри історії України (Україна)

Кокнова Т. А. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри романо-германської філології (Україна)

Члени редакційної колегії:

Бабіч В. І. – доктор педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, професор кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна)

Власенко К. В. – доктор педагогічних наук, професор, Донбаська державна машинобудівна академія, завідувач кафедри математики та моделювання (Україна)

Глуховцева К. Д. – доктор філологічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства (Україна)

Дмитренко В. І. – доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри української та світової літератур (Україна)

Заблюцький В. В. – доктор наук з державного управління, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту публічного управління, адміністрування та післядипломної освіти (Україна)

Кобзар О. І. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський університет економіки й торгівлі, професор кафедри ділової іноземної мови (Україна)

Кушнірова Т. В. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, професор кафедри германської філології та перекладу (Україна)

Литвин М. Р. – доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач відділу (Україна)

Лукасевіч-Велеба Й. – доктор педагогічних наук, Академія спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської, професор педагогічного факультету (Республіка Польща)

Любимова С. А. – кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний лінгвістичний університет, докторант кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені проф. О. М. Мороховського (Україна)

Михальський І. С. – доктор історичних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Україна)

Моїсєєнко О. Ю. – доктор філологічних наук, професор, Національний університет „Києво-Могилянська академія”, професор кафедри англійської мови (Україна)

Нефьолов Д. В. – доктор історичних наук, доцент, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, доцент кафедри історії (Україна)

Отравенко О. В. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання (Україна)

Прошкін В. В. – доктор педагогічних наук, Київський університет імені Бориса Грінченка, професор кафедри комп’ютерних наук і математики (Україна)

Саснко В. Г. – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна)

Священко З. В. – доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання (Україна)

Си Цзюньцінь – доктор філологічних наук, професор, Ланьчжоуський університет, факультет російської мови та літератури (КНР)

Ткачук В. В. – кандидат педагогічних наук, Криворізький національний університет, асистент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки (Україна)

Хахула Л. І. – кандидат історичних наук, доцент, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, старший науковий співробітник (Україна)

Юган Н. Л. – доктор філологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри іноземних мов (Україна)

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія „Вісника” приймає статті обсягом 5 – 7 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***), 2014.

Статті у „Віснику” повинні бути розміщені за рубриками. Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний).

Через рядок від УДК в лівому верхньому кутку вказуються прізвище, ім’я по-батькові автора (повністю, шрифт жирний). На наступному рядку – учений ступінь, звання, посада, місце роботи; e-mail; ORCID ID (персональний код, який необхідно отримати, заповнивши анкету за посиланням: <https://orcid.org/register>).

Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); визначення методики дослідження (сукупність методів дослідження, їх основний зміст, характеристики і показники, які вони фіксують, та одиниці вимірювання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела в тексті оформлюються таким чином: у круглих дужках зазначається прізвище автора, та рік видання роботи (наприклад, Шумська, 2010). Якщо потрібно послатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою (наприклад, Афанасьєва, 2016; Богданова & Саннікова, 2015; Моого, 2006). Якщо використовуються цитати, статистика тощо, то слід вказати номер сторінки посилання (Афанасьєва, 2016, с. 46; Bruner, 2012, р. 24).

Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після заголовку „Список використаної літератури” (без двокрапки) у порядку цитування й оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім’я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Для коректного індексування публікацій наукометричними системами після „Списку використаної літератури” необхідно навести References. Посилання в **References** мають бути оформлені латиною; для кирилических цитувань слід транслітерувати імена авторів та назви видань; останні також слід навести в англійському перекладі в [] з зазначенням мови оригіналу в дужках, наприклад, [in Russian], [in Ukrainian]. Назви періодичних видань слід наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN. В елементах опису не можна замінити латинські літери на кириличні. Цитування в References мають бути оформлені за стандартом APA.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 1600-1800 знаків (українською, російською та англійською мовами) із зазначенням прізвища, ім’я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3-5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім’я, по-батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу (повністю), домашня адреса; e-mail та номери телефонів (службовий, домашній, мобільний) трьома мовами (українською, російською та англійською).

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

1. **Okorokova V. V., Koicheva O. S.** Features of ancient Roman jurisprudence of the classical period and its place in the history of the state of Ancient Rome..... 4
2. **Алтухов О. А.** „Банкова енциклопедія” як джерело з історії розвитку біржової справи України наприкінці XIX – на початку XX ст. 15
3. **Белозорович В. А.** Формирование советской концепции истории Беларуси в 1940 – 1950-е годы 21
4. **Забудкова О. А.** Історіографія монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. 38
5. **Коваль А. І.** „Мельпомена” Геродота як джерело з міжнародної та військової історії Північного Причорномор’я в VI ст. до н. е. 61
6. **Набока О. В.** Рецензія на книгу: Гуменюк Б. І. Із щоденника посла України. Київ – Нікосія – Київ. К.: ДП „ГДП”, 2021. 208 с. 72
7. **Плевако К. В.** Службові листи як джерело з історії протестантського руху на українських землях (1905–1917 рр.)..... 79

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8. **Байкеніч Д. В.** Масовий штучний голод 1921–1923 рр. у Донецькій губернії..... 91
9. **Біловус Л. І., Гомотюк О. Є., Яблонська Н. М.** Культурно-просвітницька праця Гарвардського інституту українських студій у другій половині XX ст. щодо збереження національної ідентичності (на матеріалах україномовної періодики діаспори США)..... 104
10. **Бублик О. І.** Політико-ідеологічні протиріччя православної церкви та більшовистської влади у 20 – 30-х рр. XX ст. в Україні..... 119
11. **Даценко А. С.** Селянський рух на Донбасі в березні–листопаді 1917 р. та його вплив на економічне та внутрішньополітичне становище регіону..... 134
12. **Зубко О. Є.** Науково-технічні відкриття 1920-х та українська еміграція в міжвоєнній ЧСР (1918–1939) 146
13. **Михальський І. С., Торопцев Б. І.** „Човникова дипломатія” Г. Кіссинджера як активне впровадження концепції С. Коена... 157
14. **Шевцова Є. С.** Становлення земської статистики на українських землях у другій половині XIX ст. 169

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 930.85+34.01+94

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-4-14

Okorokova Vira Viktorivna,

Doctor of Sciences in Philosophy, Associate Professor
of the State Institution „South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky”, Odesa, Ukraine.

veraok888@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0661-4313>

Koicheva Olena Sergiivna,

Fourth-year Student of the Faculty of History and Philology
of the State Institution „South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky”, Odesa, Ukraine.

koicheva2001@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8465-5498>

FEATURES OF ANCIENT ROMAN JURISPRUDENCE OF THE CLASSICAL PERIOD AND ITS PLACE IN THE HISTORY OF THE STATE OF ANCIENT ROME

The political thought of ancient Rome was influenced by ancient Greece, and was largely based on the achievements of Greek thinkers. However, politicians and philosophers of the Roman state made a significant contribution to the study and organization of political life in society. One of the great merits of ancient Roman political thought was the creation of an independent science – jurisprudence, which became a scientific expression of the legal consciousness of the Roman people.

S. Utchenko, considering the history of political teachings of ancient Rome, emphasizes that first of all such an analysis should take into account two problems that were of great importance for the history of ancient Rome (Utchenko, 1977). This is, first of all, the problem of the polis as a foundation not only for all political theories of antiquity, but also for all ancient value systems in general. This position is important not only for understanding the great role of "polis" ideas in the worldview of Roman theorists, but also for understanding the causes of the ideological crisis of the last centuries of the Roman Republic, its reflection in some political teachings and, finally, the dependence of the political ideology of the Roman civil society. The second problem is the problem of the identity of the Roman system of values, the identity of Roman culture, which transformed and adapted its assimilated "foreign" (primarily Hellenic) influences. This aspect of the study is important

in the historical and cultural aspect, drawing our attention to the significant contribution of Rome to the syncretic ancient culture that spread throughout the Mediterranean in the first centuries BC, but that was formed earlier.

According to V. Saveliev, Roman classical jurisprudence struck a unique legal system, recognized in the Middle Ages as *ratio scripto*. Through the efforts of a whole galaxy of brilliant lawyers, the system of private law and its basic legal institutions were formed in the basic elements, including detailed property rights, possession (*possessio*), obligations under contracts and torts, universal and singular inheritance, and others. These achievements, which have no analogues in the history of law of the ancient world, became possible with the help of developed legal techniques (Savelyev, 2008, p. 108).

Another well-known researcher of Roman jurisprudence and law in general, V. Tomsinov, in support of the above, says that Roman jurisprudence was the first attempt in the field of universal theory of civil law (Tomsinov, 1993, p. 55). The scholar points out that modern jurists often complain about the gaps of the Roman order, often expose some institutions, look with a smile at the ceremony of mancipation, as well as the supposedly ridiculously ancient form of *sponsio*, but Roman jurisprudence, not ceasing to remain ancient, even centuries later, constitutes our legal heritage and fills our sense of the lawyer.

The purpose of the article is to determine the features of practical and theoretical activities of classical lawyers and their significance in the history of ancient Roman law.

Task:

- analysis of the activities of the most famous lawyers of this period in the history of law of ancient Rome (Gaius (II century BC), Papinian (II-III centuries), Paul (II-III centuries), Ulpian (II-III centuries) and Modestin (II-III centuries));

- as a result of the preliminary task of determining the directions of their practical activities, identifying the main innovations of their jurisprudence, included in the Justinian Code;

- generalization of the significance of their law-making activity within the classical period.

The creation of a treatise on praetorian law and the work of the „Institution” belong to Guy - an influential Roman lawyer. The name and date of birth of the lawyer are not known for sure. However, the time of his life can be attributed to the second century AD, the interval between the beginning of the reign of Hadrian on the one hand, and the beginning of the independent reign of Commodus on the other, ie between 120 and 180 years. Guy did not hold a prominent position, he was a law teacher and writer, but only a theorist. He belonged to the Sabinian school of law, in which he preferred the principality.

Guy's Institutions is a monument to the classical period of the Roman Empire, which has survived almost entirely without correction or insertion (Guy, 1997). The legal textbook had 4 books, each of which was divided into

paragraphs. In the first book, after the introduction to the law of nations and civil law, Guy provides a general system, which she laid the foundation for further presentation, namely: „every right we enjoy applies either to people or to things or actions”. (Gurland, 1894, p. 113). Thus, the entire subsequent statement is divided into three sections: private law, which belongs to the first book, property law – in the second and third books, and lawsuits, which are placed in the fourth book.

The second book teaches the following doctrines: the division and subdivision of things, ways of acquiring corporeal and incorporeal things, division of property, prescription, natural ways of acquiring things in property, whether adults can be alienated, and also by which persons can buy property and other. The third book focuses on inheritance without a will, the property of freedmen, contracts: literal, consensual, as well as obligations under tort: theft, violence, trauma (Gurland, 1894, pp. 115-116).

After completing the third book, Guy moves on to the last – the fourth, which expresses the general doctrine of the types of claims. There is an analysis of the law on law enforcement agencies as security, awards, lawsuits against third parties for the fault of their subordinates or slaves, permanent and temporary lawsuits.

Guy's „Institutions” served as a model guide to the study of law and became the main source for the official code of Roman law compiled by order of Justinian, which went down in history as the „Corpus juris civilis”. Guy's system, characterized by simplicity and convenience in the distribution of material, until the XIX century prevailed in the presentation of law in the West.

Emilius Papinian (150–212) – is an example of Roman jurisprudence, who was a native of Syria. He was educated at the school of Cervidius Scevola, where he studied with the future emperor – Septimius Severus. For his knowledge and success, he was appointed to the position of Treasury lawyer, dealing with court proceedings and resolving disputes that arose between the people and the state treasury. As soon as Septimius Severus came to power, Papinian opened the door to a high state position. Initially, he was appointed head of the department of the Imperial Chancellery, which received complaints, denunciations, inquiries about legal issues. After, he was promoted to the position of praetorian prefect (second person after the emperor). He had the right to control and punish officials, to dispose of food supplies to the army. At the time of the North, the prefect became deputy emperor as supreme judge, having criminal jurisdiction throughout Italy.

As a lawyer, Papinian combined the ethical power of a morally developed personality with Roman depth and sharpness of thought. Among Papinian's works are two collections – „Questions” (has 37 books), in which he developed his basic legal doctrine in polemical form, colliding and analyzing different opinions and views on difficult aspects of law. In the second, sixth, and twentieth books, Papinian considers percentages if a

participant has appropriated or turned to his own needs, belongings, and everything that joins the thing.

It is impossible to miss another work that went down in history as „Answers” (there are 19 books), considering the motives and arguments put forward by the parties, offering specific solutions to their demands and claims. The third, eleventh and twentieth books deal with the topics of mortgages and mortgages, how they are established and agreements between the parties. All these are collections of incidents, thoughts on specific cases that have become the subject of study of students in the post-classical period of Roman law.

In February 211, Caracalla, unwilling to share the throne of the emperor, killed his brother – Geta, demanding that the famous lawyer justify his actions. Papinian, being a moral man, refused to speak before the Senate in favor of the killer. To which he replied to his brother: „Justifying murder is no easier than committing it” (Nersesyants, 2004, p. 105). For this he paid with his life, Caracalla in 212 executed Papinian.

Papinian's contemporaries are Paul and Ulpian. Paul – a prominent Roman lawyer of the first half of the III century. Details of the biography of the lawyer are little known. He studied as a lawyer at the school of Quintus Cervidius Scevola, an ancient Roman politician and scholar. He continued his work under Septimius Severus and Caracalla as an assistant to the prefect of the praetorium, a lawyer advising Papinian in one of the imperial offices and a member of the imperial council. Later, seeing the ambition and diligence of the lawyer, Alexander the Great appointed him and Ulpian prefect of Pretoria. During his career, Paul wrote up to 40 works, which contained a total of about 220 books on praetorian law, civil law, various commentaries on individual laws and more. In addition, much of his "Sentences" have survived, which became the main compendium of law and a textbook for lawyers in the western half of the empire.

The „five books of maxims to the son” were written by Paul at the very end of Caracalla's reign or immediately after his death. The first book contains information on agreements and contracts (I), as well as representatives in court proceedings and prosecutors (II, III), where a woman in her own case is not prohibited from representing her interests in court proceedings. Attention is paid to cases and scoundrels (IV, V) – those who deceitfully impose a case on someone, fugitives (slaves) and defendants (VI A, VI B). About the restoration of the former state, deception, those who are under 25 years old, those who lose the lawsuit, demanding more, security, all litigation is noted from the seventh to the twelfth paragraph (Julius Paul, 1998, p.13-17). Judgments and lawsuits about inheritance or something else are described by Paul in the thirteenth paragraph, stating: „If someone vouched for another, then with the death of the person for whom he vouched, he is released from responsibility” (Julius Paul, 1998, p. 19). Attention is also paid to the establishment of boundaries (XVI), easements (XVII), inheritance distribution

(XVIII), doubling of claims due to objections (XIX), tombs and mourning (XXI).

The second book is devoted to the financial part: things given in debt and oaths (I), contracts (III), pledges (V). The sixth and seventh paragraphs of the book address the issues of the ship's owners, clerks, as well as the Rhodes law, which stipulates that „if goods are thrown away to facilitate the ship, the damage is reimbursed by all passengers, because it was caused for the salvation of all” (Julius Paul, 1998, pp. 30). The nineteenth paragraph of the book deals with marriages, which states that engagements can be entered into between both adults and minors. According to the law, the marriage of those who are under the authority of the father does not take place without his consent, but being concluded does not break up. It is impossible to get married between parents and children (Julius Paul, 1998, p. 39).

The following eleven paragraphs describe women who have reunited with other people's slaves, dowry, covenants and gifts between husband and wife, recognition of children, adultery, release, and appointment of guardianship. No less important, the thirty-first paragraph – theft. Paul is called a thief, a person who deceitfully seizes someone else's thing. Punishment for blatant theft consists in reimbursing four times the value, in addition to the claim about the thing itself (Julius Paul, 1998, p. 53).

The third book covers the issues of the Carboniferous edict (I), the property of the apostates (II), the Fabian formula (III), wills (IV), the Silanian senate consul (V), legates (VI), donations in case of death (VII), and the law. Falcidia (VIII). The fourth book concerns the senate counselors (II, III, IX, X), renunciation of inheritance (IV), claims for invalidity (V), Cornelius' law (VII), inheritance of those who did not make a will (VIII), degrees of kinship (XI), manumission (XII) and the law of Fufi-Kanini (XIV).

The fifth book of the first paragraph is devoted to the cause of freedom: „If someone, out of extreme need or for the sake of subsistence, sold his children, he did not harm their status as free-born, because a free man can not be valued at any cost” (Julius Paul, 1998, pp. 110). In addition, there are issues of statute of limitations as a way of acquiring property (II), what is done in riots (III), insults (IV), sentencing and termination of proceedings (V), interdict (VI), verbal obligations (VII), acquisition of law (X), gift (XI), right of fiscal and people (XII), informers and witnesses (XIII, XV), interrogation of slaves (XVI), about palias (XX), fortune tellers and astrologers (XXI), rebels (XXII) and laws.

In 426, on the instructions of Emperor Valentinian III in the Western Roman Empire, Paul's works were given binding legal force. They began to have the force of law. Subsequent excerpts from Paul's work accounted for about one-sixth of Justinian's Digest.

Ulpian (170–228) - Roman lawyer, a supporter of natural law. He was born in Tiflis, having begun his career since the reign of Septimius Severus in Rome, comprehensively and deeply studying law. He held the position of

assessor under the Prefect of Pretoria, who was then the famous Papinian; later he became head of the food department in Rome, head of the imperial chancellery and, finally, under Alexander the Great – prefect of Pretoria. In this position, Ulpian enjoyed great power and influence, but in an attempt to impose stricter discipline in the army, he aroused the hatred of the military, which attributed to him the measures taken by the government and caused their disapproval.

The main purpose of his life was to write an encyclopedia of law, which would comprehensively describe all the issues of legal reality and legal thought of the time. Ulpian made a significant contribution to the development of all branches of Roman law. He was the first to define public and private law, as well as the classical formulation of absolute imperial power, which was later adopted by European lawyers in the era of absolutism (17–18th centuries).

In the concept of the philosophy of lawyers was the idea of justice. As Ulpian notes: „Those who study law must first learn where the word *jus* (law) comes from; it got its name from *justitia* (truth, justice), because, as Celsus perfectly defines, law is *ars* (art, practically realized knowledge and skills, science) *boni* (good) and *aequi* (equality and justice)” (Nersesyants, 2004, p. 101). According to Roman jurists, the simplest understanding of justice was to observe equality. Therefore, the first formulation of the principle of justice was reflected in the golden rule, which aimed to „treat people as they treat you”.

„*Iustitia* (truth, justice)”, said Ulpian, „is a constant and uninterrupted will to give everyone their right” (Nersesyants, 2004, p. 102). From such a general understanding of legal justice, Ulpian derived detailed „precepts of law”, to live honestly, not to harm others, to give everyone what belongs to him. Accordingly, he defined jurisprudence as knowledge of divine and human affairs, knowledge of the just and the unjust.

Ulpian wrote a huge number of works and works, including „Commentary to the Edict” (in 83 books) and „Commentary on Sabine” (in 51 books), written in plain language and addressed not only to jurists but also to all involved in the trial. and administrative activities. Of particular importance are the numerous treatises of Ulpian „On the duties...” of magistrates, dignitaries and governors of the provinces, the main of which – „On the duties of the proconsul” (in 10 books). In them, Ulpian was one of the first in Roman jurisprudence to give an interpretation of administrative and criminal law and at the same time a practical guide addressed to Roman administrators.

Ulpian gave Rome a famous lawyer, his student Modestin, who completed a brilliant constellation of „creators of law”. The date of birth and death is not known for sure, he is probably a native of Dalmatia. After moving to Rome, he held the post of prefect of the night watch and at the same time acted as a legal adviser. It is known that he taught law to Emperor Maximinus (235–238).

Modestin is the author of numerous works, excerpts from which were included in the Digests. In the works of Modestin „Pandectae”, „Rules” (Regulae), „Answers” (Responsa) are given general reviews of law, in several monographs were developed some questions (the largest of them – „On justification” (De excusationibus), written in Greek). Modestin made a significant contribution to the formulation of some issues of legal doctrine and practice. „All law is created by contract, established by necessity or enshrined in custom”. He also expressed his opinion on the law as an important source of law. The law differed from the custom in that it had a clear, written form, while the custom can be considered an unwritten law. Far beyond Rome, the definition that G. Modestin gave to the marriage union was known: „The union of husband and wife, the union of all life, communication in divine and human law” (Bolokhovsky, 2012, p. 313). In 426, the Law on Citation gave its works binding legal force.

Analysis of the main ideas of famous lawyers of the classical period allows to determine the directions of their activities:

- the goals of Roman lawyers, the peculiarities of their thinking and the methodology they develop are determined by the formal process of protection of rights that exist in this period. Neither the praetor nor the judge are lawyers, they have no special education, they are not considered lawyers and do not claim to be. Lawyers help them to resolve issues of law, and the peculiarities of this formulaic process, which existed from the second century BC to the third century AD, is that without lawyers it is difficult to adequately draft procedural formulas. Lawyers advise how to formulate these formulas, how to choose the right formula, and the praetor, and the judge, and the lawyer-speaker, who represents the interests of the plaintiff or defendant, and, of course, the plaintiffs and defendants themselves, they can give advice;

- the second direction of activity of Roman lawyers was to be engaged in interpretation, interpretation of provisions of sources of the Roman law: laws, the praetorian edict and comments to this edict of the most known lawyers;

- the third direction of activity of the Roman lawyers of the classical period is shown that as necessary to develop the right by analogies, by gradual layers. And since the first century AD, the most famous lawyers have the right to give answers on behalf of the emperors themselves, that is, the answers of lawyers also become a source of law, binding on those who apply the law. Of these three most important activities, Roman lawyers formulate their art.

To this should be added the fact that the practical nature of the work of Roman classical jurists contributed to the development of their special technique. Roman jurists used a number of techniques and methods from the arsenal of legal techniques to form typical cases, the introduction of legal practice of principles and legal rules (regula), finally, in the creation of new legal institutions.

When teaching cases, Roman jurists usually followed a certain order, based on the praetorian edict, in order to determine claims or other procedural means (exceptions). It should be noted that in the decisions made by classic lawyers, formal or procedural means are closely related to the rules of substantive law.

The incidents used by the Roman classics often, from their repeated use, became typical (exemplary) incidents or models for solving similar incidents. Experts note that the study of cases allows us to notice that lawyers mention the same cases with excessive frequency and that in their works the same case can be presented in different versions.

Through the efforts of Roman jurists, jurisprudence became the foundation of all further development of legal science. Roman jurisprudence, as the art of good and just, can hardly be called a science both in the ancient and in the modern sense. Some glimpses of what will become a science in the future are noticeable only at the very end of Antiquity, during the period of Justinian classicism, when public schools were founded in Beirut, in Constantinople, when Justinian is reforming legal education, law professors begin to teach at these schools at public expense.

The Code of Justinian included such parts as the Institutions (Guy's Institutions used, as well as the works of Ulpian), the Digests (or Pandects), and the Code of Justinian. In this case, it should be noted that in the famous Digests of Justinian, 20% of the volume were quotations from the works of Paul, 40% – Ulpian. In general, this collection of Roman laws and works of lawyers served as the main source for the study of Roman law and Roman legal literature. On its basis, the reception of Roman law in the countries of feudal Europe.

Список використаної літератури

- 1. Болоховский Н. И.** Рецепция определения брака римского юриста Модестина каноническим правом православной церкви. *Гісторыя і сучаснасць: Беларуска дзяржаўнасць ва усходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце: зборнік навуковых прац, прысвечаных 90-годдзю з дня нараджэння прафесара І. А. Юхо*. Минск: „Бизнесофсет”, 2012. С. 312–322.
- 2. Гай.** Институции. Москва: Юристъ, 1997. 368 с.
- 3. Гурлянд И. Я.** Римский юрист Гай и его сочинения. Ярославль: Типо-литография М. Х. Фальк, 1894. 153 с.
- 4. История** политических и правовых учений / под ред. О. Э. Лейста. Москва: Юридическая литература, 1997. 576 с.
- 5. Муромцев С. А.** Гражданское право Древнего Рима. Москва: Тип. А. И. Мамонтова, 1883. 697 с.
- 6. Нерсесянц В. С.** История политических и правовых учений. Москва: Норма, 2004. 944 с.
- 7. Савельев В.** Юридическая техника римской юриспруденции классического периода. *Журнал российского права*. 2008. № 12. С. 108–115.
- 8. Покровский И. А.** История римского права. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом Летний сад, 1998. 556 с.
- 9. Томсинов В. А.**

Юриспруденция в духовной культуре древнего и средневекового общества: историко-сравнительное юридическое исследование : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Гродно, 1993. С. 55–144. **10. Утченко С. Л.** Политические учения Древнего Рима (III–I в. до н. э). Москва : „Наука”, 1977. 257 с. **11. Шершеневич Г. Ф.** История философии права. Санкт-Петербург : Тип. Труд, 1907. 588 с. **12. Юлий Павел.** Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана. Москва : Зерцало, 1998. 287 с.

References

1. Bolohovskij, N. I. (2012). Recepciya opredeleniya braka rimskogo yurista Modestina kanonicheskim pravom pravoslavnoj cerkvi [Reception of the definition of marriage of the Roman lawyer Modestinus by the canon law of the Orthodox Church]. *Gistoryya i suchasnasc': Belaruskaya dzyarzhhaunasc' va uskhodneeurapejskim cyvilizacyjnym kanteksce – History and modernity: Belarusian statehood in the Eastern European civilizational context.* (pp. 312-322). Minsk: Biznesofset [in Russian]. **2. Gaj.** (1997). Institucii [Institutions]. Moscow: Yurist [in Russian]. **3. Gurlyand, I. Ya.** (1894). Rimskij yurist Gaj i ego sochineniya [Roman lawyer Guy and his writings]. Yaroslavl: Tipo-litografiya M. H. Fal'k [in Russian]. **4. Leist, O. E.** (Ed.). (1997). Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij [History of political and legal doctrines]. Moscow: Yuridicheskaya literatura [in Russian]. **5. Muromcev, S. A.** (1883). Grazhdanskoe pravo Drevnego Rima [Civil law of ancient Rome]. Moscow: Tip. A. I. Mamontova [in Russian]. **6. Nersesyanc, V. S.** (2004). Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij [History of political and legal doctrines]. Moscow: Norma [in Russian]. **7. Savel'ev, V.** (2008). Yuridicheskaya tekhnika rimskoj yurisprudencii klassicheskogo perioda [Legal technique of Roman jurisprudence of the classical period]. *Žurnal rossijskogo prava*, 12, 108-115 [in Russian]. **8. Pokrovskij, I. A.** (1998). Istoriya rimskogo prava [History of Roman law]. Saint Petersburg: Izdatel'sko-torgovyj dom Letnij sad [in Russian]. **9. Tomsinov, V. A.** (1993). Yurisprudenciya v duhovnoj kul'ture drevnego i srednevekovogo obshchestva: istoriko-sravnitel'noe yuridicheskoe issledovanie [Jurisprudence in the spiritual culture of ancient and medieval society: historical and comparative legal research]. *Doctor's thesis.* (pp. 55-144). Grodno [in Russian]. **10. Utchenko, S. L.** (1977). Politicheskie ucheniya Drevnego Rima (III–I v. do n. e.) [Political teachings of Ancient Rome (III–I centuries BC)]. Moscow: Nauka [in Russian]. **11. Shershenevich, G. F.** (1907). Istoriya filosofii prava [History of philosophy of law]. Saint Petersburg: Trud [in Russian]. **12. Yulij, Pavel.** (1998). Pyat' knig sentencij k synu. Fragmenty Domiciya Ul'piana [Five books of maxims to the son. Fragments of Domitius Ulpian]. Moscow: Zercalo [in Russian].

Окорокова В. В., Койчева О. С. Особенности давньоримської юриспруденції класичного періоду та її місце в історії держави Стародавнього Риму

Стаття присвячена дослідженню історії римської юриспруденції у часи її розквіту. Наукова новизна виражається у аналізі ідей, які були розроблені такими юристами зазначеного періоду як (Гай (II ст. до н.е.), Папініан (II–III ст.), Павло (II–III ст.), Ульпіан (II–III ст.) та Модестин (II–III ст.). Не дивлячись на велику значущість праць зазначених правознавців, їх вивчення не відрізняється значною кількістю досліджень. Крім того, компіляційний характер праць пізніших авторів розкриває місце кожного з них в тогочасній правовій системі взагалі.

У статті вказується на наступність в історії римської юриспруденції, що проявляється у поступовому оформленню юриспруденції в окрему галузь, яка має свої потреби та вимоги щодо діяльності правознавців, їх навчання тощо. В цьому вбачається еволюція юриспруденції від закостенілої традиційної системи квіритського права до більш мобільної системи цивільного права, яка була пристосована до нових соціально-економічних та політичних умов Стародавнього Риму. Автори звертають увагу на те, що саме діяльність юристів стала тим визначальним етапом, який заклав основи для подальшої трансформації правової системи, її рецепції у деяких західноєвропейських країнах подальших історичних епох.

Ключові слова: Інституції, Кодекс Юстиніана, квіритське право, юриспруденція.

Окорокова В. В., Койчева Е. С. Особенности древнеримской юриспруденции классического периода и ее место в истории государства Древнего Рима

Статья посвящена исследованию римской юриспруденции во времена ее расцвета. Научная новизна выражается в анализе идей, которые были разработаны такими юристами указанного периода как (Гай (II ст. до н.э.), Папиниан (II–III ст.), Павел (II–III ст.), Ульпиан (II–III ст.) и Модестин (II–III ст.) Несмотря на большую значимость работ указанных правоведов, их изучение не отличается значительным количеством исследований, кроме того, компиляционный характер работ более поздних авторов раскрывает место каждого из них в правовой системе того времени вообще.

В статье указывается на преемственность в истории римской юриспруденции, что проявляется в постепенном оформлении юриспруденции в отдельную отрасль, которая имеет свои потребности и требования по деятельности правоведов, их обучение и т.д. В этом усматривается эволюция юриспруденции от закостенелой традиционной системы квинитского права в архаический период истории Рима к более мобильной системе гражданского права, приспособленной к новым

социально-экономическим и политическим условиям Древнего Рима. Авторы обращают внимание, что именно деятельность юристов стала тем определяющим этапом, который заложил основы для дальнейшей трансформации правовой системы, ее рецепции в некоторых западноевропейских странах дальнейших исторических эпох.

Ключевые слова: Институты, Кодекс Юстиниана, квинитское право, юриспруденция.

Okorokova V. V., Koicheva O. S. Features of ancient Roman jurisprudence of the classical period and its place in the history of the state of Ancient Rome

The article is devoted to the study of Roman jurisprudence during its heyday. Scientific novelty is expressed in the analysis of legal innovations that were developed by such lawyers of this period as (Gaius (II century BC), Papinian (II–III centuries), Paul (II–III centuries), Ulpian (II–III century) and Modestin (II–III centuries). Despite the great importance of the works of these jurists, their study does not differ significantly from a number of studies.

The article points to the continuity in the history of Roman jurisprudence, which is manifested in the gradual registration of jurisprudence in a separate field, which has its own needs and requirements for the activities of jurists, their training and more. Historical and legal analysis of the activities of these lawyers indicates a certain evolution of jurisprudence from the rigid traditional system of queer law to a more mobile system of civil law, which was adapted to the new socio-economic and political conditions of ancient Rome. Jurisprudence gradually in the conditions of imperial Rome is made out in separate legal institute that provides not only consultations on these or those transactions, but also legal protection.

The authors draw attention to the fact that the activity of lawyers was the defining stage that laid the foundations for further transformation of the legal system, its reception in some Western European countries of subsequent historical epochs.

Keywords: Institutions, Justinian's Code, queer law, jurisprudence.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2021 р.

Прийнято до друку 19.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94:336.7,18/19”(477)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-15-20

Алтухов Олексій Анатолійович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

alex.an.altukhov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

**„БАНКОВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ” ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Одним з найменш висвітлених аспектів у вивченні процесу розвитку капіталістичних відносин у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається діяльність провідних біржових установ у цей період. Зокрема, практично поза увагою українських науковців залишається масив інформації, який розміщувався на сторінках тодішніх спеціалізованих видань, у яких розглядалися ти чи інші аспекти діяльності бірж, у тому числі, на той час провідних – Одеської та Київської. Відзначимо, що динамічний розвиток капіталістичних відносин, як у Наддніпрянській Україні, так і у Російській імперії в цілому у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. обумовило підвищений науковий інтерес до проблем, пов'язаних із цим процесом. Серед всього іншого, у цей період з'являється велика кількість праць, у яких розглядалися різні аспекти розвитку біржової справи. Зокрема, у 1917 р. у Києві був опублікований другий том фундаментальної на той час роботи – „Банківської енциклопедії”. Другий том цього видання був повністю присвячений дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами праці були провідні тогочасні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв, Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Головним редактором видання став провідний економіст, професор Київського комерційного інституту, багаторічний депутат Державної Думи Леонід Миколайович Яснопольський.

Відзначимо, він був видатним економістом, представником дореволюційної економічної школи, що склалася у Києві на початку ХХ ст. Яснопольський народився 1 лютого 1873 р. у Києві, де провів

більшу частину свого життя. Після закінчення Київської гімназії у 1891 р., він спочатку поступив до юридичного факультету Київського університету, а потім перевівся до Петербургського університету, по закінченні якого у 1895 р. почав працювати там само, на кафедрі політичної економії та статистики. У 1902 р. Яснопольський зайняв посаду приват-доцента Київського університету, а з лютого 1903 р. – Харківського університету. З початку викладацької та наукової кар'єри він виступав прибічником лібералізації економічного життя імперії, вважаючи будь-які державні перепони у діяльності, у тому числі і біржових установ, значною перешкодою на шляху становлення ефективних ринкових відносин. У 1902 р. він виклав свої, на той час досить радикальні ідеї у статті „Джерела землеволодіння, перш за все у Росії”. Висловлені ним погляди, зокрема критика економічної далекосхідної політики російського уряду, викликали незадоволення керівництва Харківського університету, з якого він був змушений звільнитися. Проте скоро Яснопольському вдалося поновитися у Комерційному інституті Києва. Окрім того, на початку XX ст. він був обраний на посаду „гласного” полтавського та переяславського земств, а у 1905 р. був обраний депутатом Першої Державної Думи від Полтавської губернії. За політичними уподобанням був близький до кадетської партії.

Займаючись політикою, Яснопольський не забував і про наукову та викладацьку кар'єру. У 1906 – 1910 рр. він викладав у Петербургському політехнічному інституті, а з 1910 р. зайняв посаду професора Київського університету. Він є автором низки наукових робіт, у яких розглядав різні аспекти економічного розвитку Російської імперії. У 1914 р. став редактором двотомного фундаментального видання „Банківська енциклопедія”, другий том якого повністю присвячений біржовій діяльності.

Відзначимо, що праця мала бути опублікована у 1914 р., проте Перша світова війна (1914 – 1918) внесла свої корективи у плани Яснопольського. Редактор був змушений неоднаразово переносити строки випуску видання внаслідок виникнення різних проблем, зокрема, дефіциту паперу, який став відчуватися у зв'язку із початком військових дій.

У передмові, Л. М. Яснопольський наполягає на тому, що біржа є важливим інститутом, який забезпечує розвиток ринкових відносин не тільки у мирний час, але і в період війни. Він критикував консервативну політику російського царського уряду, який, на його думку, перешкоджав вільному розвитку біржової справи. Зокрема, він відзначав: „традиції поліцейської держави та упередження кіл суспільства, які не доросли до західноєвропейського розуміння значення вільного біржового обороту, дуже гальмують розвиток російського руху біржового ринку і разом із тим затримують процес європеїзації економічного життя

Росії у галузі торгівельних, промислових та кредитних відносин” (*Банковая энциклопедия, с. 11*).

На думку Л. Яснопольського російська влада розглядала біржу, як явище пов’язане із різного роду незаконними авантюрами та обманом. „Сьогодні панує думка, що біржа є інститутом виключно небезпечним та злісним, який потрібно тримати у „іжакових рукавицях”, з одного боку, оберігаючи державний кредит від зловмисних посягань на курси фондів, з іншого – ретельно оберігаючи обивательських карасів від біржових щук та акул” (*Банковая энциклопедия, с. 11*).

Задля подолання перешкод на шляху розвитку біржової справи, Л. М. Яснопольський рекомендував структурне реформування цих установ та формування нового підходу до них з боку влади. Зокрема, він наполягав змінити ставлення до т. зв. „біржового закулісся” – системи неформального визначення особливостей проведення біржових операцій між провідними біржовими гравцями. „Сьогодні куліса – найбільш еластичний елемент паризької біржі, без якого не вможі обійтись навіть найбільші банки Франції – загнана у нас у підпілля кав’ярень та „американок”. Між тим, біржа, яка не має куліси завжди парадоксальна. Вона схожа на армію, яка не має тилу; їй немає звідки черпати нові сили та нікуди здати своїх поранених” (*Банковая энциклопедия, с. 12*), – писав економіст.

Також у передмові до видання Яснопольський окреслив ще одну характерну рису розвитку біржової справи, як в Україні, так і загалом на території Російської імперії. Най його думку, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася масштабна концентрація банківського капіталу, розповсюдження банківської діяльності, як на фондові, так і товарні операції. Помітним стало „об’єднання банків із промисловістю”. Все це призвело до того, що банківські фінансові установи почали витісняти біржи з фінансового сектору, заміщаючи їх головні функції. Все це дозволяло говорити про кризу біржових інституцій, які були змушені підпорядковуватися „концентрованому банківському капіталові” (*Банковая энциклопедия, с. 14*).

Яснопольський стверджував, що така концентрація, головною формою якої були синдикати, спотворювала існуючу фінансову систему російської імперії та гальмувала розвиток капіталістичних відносин. „Саме спотворені умови у яких розвивається російська торгівельно-промислова, біржова та банківська діяльність, гальмує накопичення капіталу, конкуренцію, тиснуть на підприємницький дух. Тим самим замість широкої індустріалізації країни, створені лише кілька вузьких, владних, привілейованих груп промислової та фінансової олігархії” (*Банковая энциклопедия, с. 15*), – відзначав він.

Отже, аналізуючи наукові роботи, зібрані у „Банковій енциклопедії” 1917 р. можна відзначити, що вони дають змогу простежити стан справ розвитку біржової справи наприкінці XIX – на

початку ХХ ст. Зокрема, можна простежити державну політику щодо цих фінансових установ, яка багато у чому гальмувала розвиток біржової справи, як у Україні, так і у Російській імперії в цілому. Подальший аналіз інформаційного наповнення цього видання буде здійснено у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Банковая энциклопедия. Т. II : Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. Биржевые сделки. Биржи и война / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. 427 с. **2. Туган-Барановский М. И.** Значение биржи в современном хозяйственном строе. *Банковая Энциклопедия*. Т. II. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. Биржевые сделки. Биржи и война / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. С. 24–39.

References

1. Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). (1917). *Bankovaya enciklopediya*. Vol. II: *Birzha. Istoriya i sovremennaya organizaciya fondovyh birzh na Zapade i v Rossii. Birzhevye sdelki. Birzhi i vojna* [Banking encyclopedia. Volume II: Exchange. History and modern organization of stock exchanges in the West and in Russia. Exchange transactions. Exchanges and war]. K.: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian]. **2. Tugan-Baranovskij, M. I.** (1917). *Znachenie birzhi v sovremennom hozyajstvennom stroe* [The value of the exchange in the modern economic system]. *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.) Bankovaya Enciklopediya. T. II. Birzha. Istoriya i sovremennaya organizaciya fondovyh birzh na Zapade i v Rossii. Birzhevye sdelki. Birzhi i vojna – Banking encyclopedia. Volume II: Exchange. History and modern organization of stock exchanges in the West and in Russia. Exchange transactions. Exchanges and war.* (pp. 24-39). K.: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].

Алтухов О. А. „Банкова енциклопедія” як джерело з історії розвитку біржової справи України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті розглядається та аналізується інформаційна значущість провідного економічного спеціалізованого видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. „Банкова енциклопедія”. Відзначено, що у 1917 р. у Києві був опублікований другий том цієї, фундаментальної на той час у царині економічної науки роботи, який був повністю присвячений дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами праці були провідні тогочасні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв,

Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін. Серед аспектів, які розглядалися була, зокрема, і діяльність провідних біржових установ Наддніпрянської України: у Одесі, Києві, Харкові.

Головним редактором видання став провідний економіст, професор Київського комерційного інституту, багаторічний депутат Державної Думи Леонід Миколайович Яснопольський.

Аналізуючи наукові роботи, зібрані у Другому томі „Банкової енциклопедії” 1917 р. автор статті дійшов до висновку, що вони дають змогу простежити стан справ розвитку біржової справи наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, можна простежити державну політику щодо цих фінансових установ, яка багато у чому гальмувала розвиток біржової справи, як у Україні, так і у Російській імперії в цілому.

Ключові слова: „Банкова енциклопедія”, біржа, Яснопольський, спеціалізоване видання, капіталістичний розвиток.

Алтухов А. А. „Банковая энциклопедия” как источник по истории развития биржевого дела Украины в конце XIX – начале XX вв.

В статье рассматривается и анализируется информационная значимость ведущего экономического специализированного издания конца XIX – начала XX ст. – „Банковой энциклопедии”. Отмечено, что в 1917 г. в Киеве был опубликован второй том этой, фундаментальной на то время в области экономической науки работы, полностью посвященный исследованию биржевого дела в ведущих странах, і частности на украинских землях Российской империи. Соавторами труда были ведущие тогдашние экономисты и юристы, в частности А. Н. Анциферов, Г. В. Афанасьев, Х. А. Барановский, М. Н. Боголепов, Э. В. Ванштейн, И. М. Гольдштейн, Н. А. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левин, Е. С. Лурье, П. П. Мигулин, Н. Д. Силин, П. Б. Туган-Барановский и др. Среди рассматриваемых аспектов была, в частности, и деятельность биржевых учреждений Приднепровской Украины: в Одессе, Киеве, Харькове.

Главным редактором издания стал ведущий экономист, профессор Киевского коммерческого института, многолетний депутат Государственной Думы Леонид Николаевич Яснопольский.

Анализируя научные работы, собранные во Втором томе „Банковой энциклопедии” 1917 г., автор статьи пришел к выводу, что они позволяют проследить состояние биржевого дела в конце XIX – начале XX вв. В частности, можно проследить государственную политику в отношении этих финансовых учреждений, которая во многом

тормозила развитие биржевого дела, как в Украине, так и в Российской империи в целом.

Ключевые слова: „Банковая энциклопедия”, биржа, Яснопольский, специализированное издание, капиталистическое развитие.

Altukhov O. A. „Banking Encyclopedia” as a source on the history of stock exchange business in Ukraine in the late nineteenth – early XX century

The article considers and analyzes the informational significance of the leading economic specialized publication of the late XIX – early XX centuries. „Banking Encyclopedia”. It is noted that in 1917 the second volume of this work, fundamental at that time in the field of economics, was published in Kyiv, which was entirely devoted to the study of stock exchange business in the leading countries, the Russian Empire and the Ukrainian lands. The co-authors of the work were leading contemporary economists and lawyers, in particular A. N. Antsiferov, G. V. Afanasyev, H. A. Baranovsky, M. N. Bogolepov, E. V. Vanshtein, I. M. Goldstein, N. S. Dobrokhoto, V. Ya. Zheleznyov, A. M. Lazarev, D. N. Levin, E. S. Lurie, P. P. Migulin, N. D. Silin, P. B. Struve, M. P. Tugan-Baranovsky and others. Among the aspects considered were, in particular, the activities of the leading stock exchange institutions of Dnieper Ukraine: in Odessa, in Kyiv, in Kharkiv.

Leading economist, professor of the Kyiv Commercial Institute, long-term deputy of the State Duma Leonid Mykolayovych Yasnopolsky became the editor-in-chief of the publication.

Analyzing the scientific works collected in the Second Volume of the Banking Encyclopedia of 1917, the author of the article came to the conclusion that they make it possible to trace the state of affairs in the development of the stock market in the late nineteenth and early twentieth centuries. In particular, one can trace the state policy towards these financial institutions, which in many respects slowed down the development of the stock market, both in Ukraine and in the Russian Empire as a whole.

Key words: „Banking Encyclopedia”, exchange, Yasnopolsky, specialized edition, capitalist development.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2021 р.

Прийнято до друку 18.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930(476),,19":001(476)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-21-37

Белозорович Виктор Александрович,
кандидат исторических наук, доцент,
декан факультета истории, коммуникации и туризма
Гродненского государственного университета имени Янки Купалы,
г. Гродно, Республика Беларусь.
v.belozorovich@grsu.by
<https://orcid.org/0000-0001-8185-3694>

ФОРМИРОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ В 1940 – 1950-е годы

Развитие советской исторической науки нельзя рассматривать изолированно от влиявших на нее общественно-политических процессов. В СССР история выполняла не только фундаментальную функцию, но являлась частью государственной идеологии. Ещё в предвоенный период перед национальными историографиями была поставлена задача разработать обобщающие научные труды строго на основе марксистско-ленинской методологии. Историческая наука Белорусской ССР имела в своём багаже несколько вариантов отечественной истории, не получивших официальной поддержки со стороны ЦК КП(б) Белоруссии за национал-демократический или социологизированный подходы. Для современной историографии охраняет актуальность проблема формирования концепции-схемы советской истории, получившая недостаточное фрагментарное освещение в исследованиях Л. Храпко (1989).

Автор статьи стремился раскрыть формирование концепции истории Белорусской ССР в обобщающих академических изданиях 40–50-х гг. XX в.: краткой „Истории БССР” (1946 г.), макете „Истории БССР” в 3-х томах (1948 г.), „Истории Белорусской ССР” в 2-х томах (1954–1958 гг.). Для достижения цели исследования использованы историко-сравнительный, историко-системный методы на основе генерационного подхода.

Деформирующее влияние на историческую науку второй половины 1940-х гг. оказали политические кампании. Под лозунгом борьбы против „проявлений безыдейности и аполитичности”, за „чистоту марксистско-ленинского мировоззрения”, за неукоснительное управление „ленинскими принципами классовости и партийности” внедрялся догматизм, подавлялось инакомыслие. После выхода постановления оргбюро ЦК ВКП(б) „О журналах «Звезда» и «Ленинград» от 14 августа 1946 г., ЦК КП(б) Белоруссии рассмотрел

вопрос о деятельности общественно-политических и литературных журналов „Беларусь”, „Полымя”, обнаружив в них ряд „идеологически вредных” произведений, а редакция журнала „Большевик Белоруссии” прямо указывала на недостаточное отражение советского периода истории в публицистике. Последовало отдельное постановление ЦК ВКП(б) „О работе ЦК КП(б)Б” от 25 января 1947 г., в котором утверждалось, что партийное руководство республики не организовало научную разработку истории БССР, не обеспечило создание большевистских трудов по истории белорусского народа. Однако уже в период Великой Отечественной войны историки Беларуси начали подготовку „Истории Белорусской ССР”: в 1943 г. под руководством академика В. Пичеты группа минских ученых приступила к работе над текстом однотомной краткой истории. За формирование ее концепции отвечали К. Поликарпович, А. Пьянков, О. Шекун, М. Гильберт, Н. Каменская, В. Перцев, Н. Никольский, И. Кравченко (ЦНА НАНБ, ф. 3, оп. 1, д. 59, л. 7–26). Но подготовка книги затянулась. Директор Института истории АН БССР академик Н. Никольский объяснял ситуацию сложными условиями работы в освобожденном от немецко-фашистских захватчиков Минске, затрудненным контролем над сотрудниками института, находившимися в эвакуации (ЦНА НАНБ, ф. 1, оп. 1, д. 104, л. 8). К тому же в процессе редактуры текста обнаружились малоисследованные и неисследованные вопросы истории БССР советского периода, потребность в разоблачении „национал-демократической легенды о «золотом веке»” (ЦНА НАНБ, ф. 3, оп. 1, д. 64, л. 7–8). Срок подготовки книги перенесли с 1945 г. на 1947 г., чтобы сотрудники института составили два больших раздела по XIV–XVIII вв. и завершили темы по империализму и советской эпохе.

Первоначально концепция истории Белорусской ССР включала шесть хронологических периодов: с древнейших времен до начала XIV в.; XIV–XVI вв.; XVII–XVIII вв.; XIX в.; 1900–1917 гг.; после 1917 г. К разработке текста из Белорусского государственного университета пригласили Д. Мельцера, А. Скумана, Л. Абецедарского, из Института истории партии при ЦК КП(б)Б – Е. Корнейчика (Там же, л. 11–12). Но к публикации, в 1946 г., удалось подготовить только первый выпуск.

Изложение исторической концепции претворяется общей информацией, подготовленной археологом К. Поликарповичем, о географическом положении и рельефе Беларуси, ее климате, реках, озерах, почвах, полезных ископаемых, растительном и животном мире. Ученый осветил первобытнообщинный строй от появления на территории страны древних людей по ее заселение восточнославянскими племенами. Автор опирался на уже известные в науке факты и накопленный фактический материал. За основу изложения он принял не традиционное деление первобытного общества на каменный, бронзовый и железный века, а подход, предложенный Ф. Энгельсом. Поэтому

концепция древней истории Беларуси была представлена, исходя из приоритета социального фактора над материальным производством. Средняя и высшая ступени дикости (древнейшие первобытные общины) сменились низшей и средней степенями варварства (материнский род), а затем – патриархальным родом (*История БССР*, 1946, с. 19–36).

Генезис восточнославянских племен раскрыл доцент Белорусского госуниверситета (БГУ) А. Пьянков на основе теории автохтонности народов, предложенной академиком Н. Марром. Славяне представляли собой продукт сложного синтеза различных более ранних племен, этнически разных, но исторически взаимосвязанных, включая скифов, венедов и др. (Там же, с. 36–41). Далее А. Пьянков показал процесс образования классов и государственности у восточных славян, формирование Киевской Руси (Там же, с. 49). На основе летописных сведений представлены феодальные княжества периода раздробленности (XI–XIII вв.). К ним историк отнес Полоцкое, Турово-Пинское и даже Смоленское княжения, включая государственность в бассейнах Буга, Немана, Сожа (Там же, с. 71–83). Социально-экономические и культурные процессы свидетельствовали о единстве восточнославянских народов (Там же, с. 84–102).

Проблему борьбы Полоцкого княжества с немецкой агрессией раскрыл профессор А. Савич. Военные действия полоцких князей в Восточной Прибалтике являлись ответной реакцией на экспансионистские устремления немецких рыцарей. Историк связывал процесс формирования белорусской народности с монгольским нашествием. По его мнению, „татарское завоевание, разобшившее более чем на два столетия восточных славян, еще более закрепило языковую дифференциацию отдельных племен. Из племенных говоров стали складываться отдельные языки, а вместе с тем и отдельные народности” (Там же, с. 113).

Концепция истории Беларуси в первом выпуске „Истории БССР” свидетельствовала о постепенном отходе от социологизированных подходов предшествующей историографии. Белорусская история вновь обрела своих „героев”. В пантеон исторических деятелей включили полоцкого князя Владимира, Евфросинию Полоцкую, Якова Полочанина, Франциска Скорину, Симона Будного, Василия Тяпинского, Петра Мстиславца, Стефана Зизания, Мелетия Смотрицкого, Якова Кульнёва, Винцента Дунина-Мартинкевича, Иосифа Гурко, Романа Кондратенко, Франтишка Богушевича, Максима Богдановича, Янку Купалу, Якуба Колоса (Там же, с. XI–XII).

Обсуждение первого выпуска состоялось на заседании Ученого совета Института истории АН БССР в ноябре 1946 г., на которое пригласили работников ЦК КП(б)Б, писателей, учителей школ. Первый секретарь ЦК КП(б)Б, председатель СНК БССР П. Пономаренко обвинил историков в „серьезных методологических ошибках”, выраженных в

положениях о „первом государстве белорусов”, о „белорусском князе”, о государственном статусе русского языка в Великом Княжестве Литовском (ВКЛ), об отсутствии критики концепций буржуазных и национал-демократических историков и др. (НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 241, л. 177). С этого момента руководство и контроль за подготовкой концепции истории Беларуси взял на себя ЦК КП(б)Б. Февральский (1947 г.) Пленум ЦК КП(б)Б предложил принять меры по улучшению работы АН БССР и ее институтов, направив внимание белорусских ученых на разработку важнейших народнохозяйственных задач, стоящих перед республикой в IV пятилетке, и наиболее актуальных вопросов истории и культуры белорусского народа (*Коммунистическая партия*, 1983, с. 124–125). Секретарь ЦК КП(б)Б по агитации и пропаганде Е. Бугаёв в журнале „Большевик Белоруссии” разместил статью „О преподавании общественных наук в ВУЗах БССР”, в которой указал на серьезные ошибки, допущенные в первом выпуске „Истории БССР” и в монографии Н. Каменской „Образование Белорусской Советской Социалистической Республики”. Ошибочные положения в основном относились к древнерусскому периоду и периоду ВКЛ. Е. Бугаёв придерживался концепта феодальной культуры, считал чрезмерным восхваление деятельности полоцких князей, назвал Мелетия Смотрицкого „иезуитским агентом”. Автор поставил проблему, которая, на его взгляд, не получила изучения в историографии: почему в условиях денационализации, проводимой литовцами и поляками, белорусский народ сохранил свою самобытность? И сам же дал ответ – по причине поддержки со стороны русского народа в Московском государстве (Бугаёв, 1947, с. 26–32).

XV Пленум ЦК КП(б)Б в конце 1947 г. рассмотрел вопрос „О политической и идеологической работе КП(б)Б среди интеллигенции”. Перед партийными организациями республики поставили задачу вести борьбу „против низкопоклонства перед границей”, с „реакционной буржуазной культурой”, с „искажениями и ошибками националистического характера в области истории БССР”. Упоминание о подъеме экономики и культуры в XV–XVI вв. воспринималось как возрождение националистической теории „золотого века”, идеализация патриархального и феодального прошлого Беларуси. Считались националистическими положения о добровольном объединении Беларуси и Литвы в ВКЛ, об автономии белорусских земель в составе Княжества. Институт истории отказался от издания новых выпусков „Истории БССР”, поскольку партийный пленум принял решение подготовить „Тезисы об основных вопросах истории БССР”. Предполагалось, что разработанные материалы станут официальным „взглядом” на историю Беларуси, своего рода правилами, как следует трактовать прошлое белорусского народа, чтобы избежать теоретических и методологических ошибок.

Бюро ЦК КП(б)Б 20 января 1948 г. заслушало вопрос „О разработке «Тезисов об основных вопросах истории БССР»» и поручило их подготовить отдельной комиссии (П. Саевич, С. Малинин, Е. Бугаёв, А. Молочко, В. Перцев, Н. Никольский, А. Пьянков, Н. Каменская, Е. Корнейчик, А. Воронова, К. Шабуня) до 1 марта 1948 г. (НАРБ, ф. 4п, оп. 81, д. 6, л. 22). Результаты работы комиссии были опубликованы в журнале „Большевик Белоруссии” (*Тэзісы*, 1948).

„Тезисы” представляли собой систематизированное изложение истории Беларуси с древнейших времен до образования БССР (1919 г.) и являлись программным документом для историков, позволяющим избежать „антинаучных и вредных концепций” в преподавании истории. К ним относились следующие положения: периодизация, основанная на внешнеполитическом критерии; концепция бесклассовости белорусского народа; идея „золотого века” в истории белорусского народа в XIV–XVI вв.; отрицание единства исторической судьбы русского, украинского и белорусского народов (Там же, с. 89–90).

Текст о первобытнообщинном строе на территории Беларуси в „Тезисах” был продублирован из первого выпуска „Истории БССР”. Только акцентировали внимание на особенности этногенеза: „создание новых племен (как и новых стадий культуры) происходило не под влиянием переселения откуда-то со стороны других племен (и привнесение ими извне новой культуры), а на основе развития производительных сил, экономики и общественных отношений местного населения этой территории” (Там же, с. 94).

Феодальную формацию разделили на несколько периодов: дофеодальный, Киевская держава, феодальная раздробленность, Беларусь под властью Литвы и Польши, вхождение Беларуси в состав Русской державы, разложение феодально-крепостнических отношений в первой половине XIX в. Дофеодальный период на белорусских землях был обозначен VII – серединой XI в. Появление классов в результате развития производительных сил у восточнославянских племен привело к образованию Киевской Руси. Отрицалась обособленность кривичей, дреговичей, радимичей, не признавалось участие варягов в формировании государственности. Киевская Русь считалась единой державой восточных славян (Там же, с. 95–96).

В „Тезисах” были оговорены т. н. „ошибочные положения” предшествующей историографии, например, трактовка войн XI–XIII вв. как борьба белорусских племен за независимость против Киева. Считалось „националистическим” положение о добровольном вхождении белорусских земель в состав ВКЛ. Литовские феодалы не только захватили западные области Руси, но и пошли на сотрудничество с польскими панями (Там же, с. 98). Рост феодальной эксплуатации и оформление крепостного права исключали возможность участия народных масс в управлении государством. Поэтому признавались

безосновательными утверждения об автономии белорусских земель в ВКЛ, государственном статусе белорусского языка, подъеме экономики и культуры Беларуси в XIV–XVI вв. (Там же, с. 100–101).

Белорусский народ исторически тяготел к русскому и украинскому народам. Московское государство, а затем и Россия, являлись оплотом в борьбе против чужеземного влияния. Ведь „Люблинской унией феодальная Польша преследовала цель предотвратить намечаемое воссоединение Беларуси и Украины с Московским государством”, – отмечено в „Тезисах” (Там же, с. 103). В отечественной историографии закрепилось неисторическое отражение взаимоотношений Русского государства, а затем России с ВКЛ и Речью Посполитой. Войны между ними, наблюдавшиеся в XIV–XVII вв., следовало считать освободительными для белорусского народа.

Вхождение белорусских земель в состав России имело прогрессивный характер, содействовало экономическому подъему. Ведь внутренний кризис Речи Посполитой в XVIII в. был обусловлен ее общим политическим состоянием. Шляхта, магнаты и даже т. н. „реформаторы” опасались аграрной революции в стране. Общий вывод гласил: „Присоединение белорусских земель к России отвечало извечному стремлению белорусского народа к воссоединению со своим старшим братом – русским народом и ликвидировало владычество шляхетской Польши над трудовыми массами Белоруссии” (Там же, с. 109). Прогрессивным признавалось воздействие только русской культуры, которая своим идейным влиянием на передовые слои белорусского народа втянула его в общероссийское революционное движение.

На общем фоне развития капиталистических отношений Беларусь в первой половине XIX в. обладала рядом особенностей: польское и литовское дворянство являлось социальной опорой русского царизма; в угоду крупным помещикам царское правительство отдалило от дворянского самоуправления мелкую шляхту путем ее „разборов”; чиновники проводили политику русификации; размер налогов в белорусских губерниях был выше, чем в губерниях Центральной России; активное участие крестьян в партизанском движении в период войны 1812 г.; декабристы содействовали распространению революционных взглядов среди местной интеллигенции (ученической молодежи); восстание 1830–1831 гг. носило польский характер; царское правительство стремилось найти себе опору среди белорусских крестьян (Там же, с. 109–114).

Капиталистическую формацию разделили на два периода: отмена крепостного права и развитие капитализма во второй половине XIX в.; империализм. Главное внимание в „Тезисах” было уделено восстанию 1863–1864 гг. в Польше, Литве и Беларуси. Характер восстания определялся крестьянским, что соответствовало

историографической традиции 1930-х гг. Кастуся Калиновского называли выразителем интересов крестьян, но его требование о национальной независимости Литвы и Беларуси считалось ошибочным. Только с победой социалистической революции в России при братской помощи русского народа белорусы смогли обрести независимость и государственность (Там же, с. 115).

Следовало акцентировать внимание на широком развитии капитализма во второй половине XIX в., так как буржуазные историки отрицали наличие капиталистической формации в Беларуси и пропагандировали теорию „бесклассовости белорусского народа” (Там же, с. 117). Развитие народнического и рабочего движения проходило в условиях великодержавной шовинистической политики, проводимой царским правительством в белорусских губерниях. К представителям прогрессивной общественной мысли были отнесены Калиновский, Богушевич, Неслуховский. В то же время Ф. Богушевич идеализировал положение белорусского народа под властью Литвы, а В. Дунин-Мартинкевич утверждал в своих произведениях идею примирения помещиков с крепостными крестьянами (Там же, с. 120).

Характеристика империализма в „Тезисах” полностью соответствовала ленинской оценке. Рабочее движение в Беларуси развивалось по нарастающей линии под руководством РСДРП. Бунд, Белорусскую Социалистическую Громаду, эсеров отнесли не к левому социалистическому лагерю, а к мелкобуржуазным партиям. Газету „Наша нива” объявили либерально-националистическим изданием. Активную работу вели только подпольные большевистские организации (Там же, с. 132). Благодаря им на неоккупированной территории Беларуси в 1917 г. победила Октябрьская социалистическая революция. Особо была выделена деятельность Полесского комитета РСДРП(б) во главе с Л. Кагановичем (Там же, с. 138).

Белорусские националисты стремились задержать нарастание революции в Беларуси и изолировать народ от революционной России, сформировав „Белорусскую Раду”. Однако большевики под руководством Ленина и Сталина обеспечили победу социалистической революции на Западном фронте. В Минске был ликвидирован мятеж „Комитета спасения родины и революции”, а в Могилеве – контрреволюционная Ставка. Белорусские националисты выступили с требованием создать Белорусскую Народную Республику, что означало передачу власти буржуазии и помещикам (Там же, с. 140). Только советское правительство и большевистская партия содействовали подлинному национально-государственному самоопределению Беларуси (Там же, с. 143).

Обсудили „Тезисы” на собрании Отделения общественных наук АН БССР с привлечением преподавателей вузов, учителей истории, партийных и советских работников. Декан исторического факультета

БГУ Ф. Нечай выявил расхождения в периодизации, предложенной К. Поликарповичем, со статьей Ф. Энгельса „Происхождение семьи, частной собственности и государства”, не согласился с трактовкой понятия „городище”. Ф. Новикова и Л. Абецедарский не нашли в тексте ответ на вопрос, почему война Русского государства 1654–1667 гг. против Речи Посполитой за освобождение Украины и белорусских земель не привела к освобождению Беларуси? Историки обратили внимание на недостаточную разработку вопроса о формировании белорусского народа. Также выступавшие в дискуссии отметили, что в „Тезисах” слабо представлена классовая сущность религиозной борьбы народных масс Беларуси в XVII в. И. Кравченко обозначил проблему генезиса капитализма на белорусских землях и определил начало феномена в XVIII в., допуская возможность его зарождения в XVII столетии. Московский историк А. Смирнов указал на отсутствие в тексте информации о революционной ситуации перед отменой крепостного права и восстанием 1863–1864 гг. (*За стварэнне*, 1949, с. 60–63). Академик К. Крапива заметил, что Я. Чечот и А. Рыпинский необоснованно отнесены к деятелям белорусского национального движения. Академик В. Перцев не нашел ответа на вопрос, почему не сложилась рабовладельческая формация в Беларуси. Ректор БГУ И. Чимбург заявил о нечеткой оценке восстания 1794 г. (НАРБ, ф. 4п, оп. 47, д. 244, л. 276–278).

Академик В. Перцев в отдельной рецензии указал разработчикам „Тезисов” на недостаточно раскрытые аспекты в концепции истории Беларуси: периодизация отечественной истории; предпосылки и время формирования белорусской народности; совместная борьба белорусского, русского и украинского народов против иноземных захватчиков и внутренних угнетателей; развитие белорусской общественной мысли в XVI – начале XX в.; характер восстания 1863–1864 гг.; время зарождения капитализма в Беларуси и формирования белорусской нации; рабочее движение и социал-демократические организации во второй половине XIX – начале XX в. (ЦНА НАНБ, ф. 3а, оп. 1, д. 15, л. 60–61).

Недостатком дискуссии следует назвать полное отсутствие замечаний по разделу „Великая Октябрьская социалистическая революция и образование БССР”, единичные выступления по периоду капитализма. Основное внимание участников собрания было сконцентрировано на проблемах эпохи феодализма.

На основе „Тезисов” к 20 декабря 1948 г. был подготовлен макет „Истории Белорусской ССР” в трёх томах. В. Перцев проанализировал работу авторского коллектива над концепцией издания. По его мнению, создание истории белорусского народа представляло собой решение важной политической задачи – воспитания советских граждан в духе любви к родине, преданности Коммунистической партии и Советскому

государству. Ученые старались дать правдивое и научное освещение прошлого, поскольку считали марксистско-ленинскую методологию и принцип партийности главными условиями достижения объективности исторического познания. Немаловажную роль сыграл идеологический фактор. Господствовала „мысль, что всякое извращение истории может послужить на пользу врагов белорусского народа” (Там же, л. 1). Подготовка „Истории Белорусской ССР” сопровождалась трудностями организационного и научно-методологического характера. Первой проблемой стало формирование авторского коллектива в условиях завершения Второй мировой войны и последующей демобилизации. Пришлось обратиться к московским ученым, но для тех написание истории Беларуси не являлось первоочередной задачей. Поэтому стали формировать авторский коллектив из белорусских исследователей. Академик отметил новое в процессе подготовки рукописи: каждую статью книги обсуждали сотрудники сектора истории БССР и СССР, затем – члены Ученого совета Института истории АН БССР. После рукопись возвращали авторам для внесения исправлений или на доработку. Большим подспорьем, по мнению В. Перцева, стали постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 16 мая 1934 г., „История ВКП(б). Краткий курс” (1938 г.) и „Тезисы об основных вопросах истории БССР” (1948 г.). Из научных трудностей ученый назвал отсутствие систематического курса по истории Беларуси (Там же, л. 5).

Академик обратил внимание на методологическое значение краткого курса „Истории ВКП(б)”. Из содержания книги следует, что в основу изучения истории следует поставить развитие производительных сил и производственных отношений в обществе и на этой основе выделить пять формаций: первобытнообщинную, рабовладельческую, феодальную, капиталистическую и социалистическую. Причем И. Сталин „требовал от историков тщательной обоснованности всех их выводов и осторожности в суждениях” (Там же, л. 25). В. Перцев остановился на ключевых аспектах белорусской истории: вхождение белорусских земель в состав ВКЛ, общее происхождение русского, украинского и белорусского народов от древнерусской народности, отсутствие национальных противоречий между Полоцким и Киевским княжествами, белорусскими землями и Московским государством, белорусскими и русскими трудящимися массами в период капитализма и победы социалистической революции, прогрессивный характер вхождения Беларуси в состав Российской империи, роль большевистской партии в руководстве классовой борьбой и революционным движением, значение Великой Октябрьской социалистической революции в судьбе белорусского народа, помощь русского народа в борьбе с внутренней контрреволюцией и внешними интервентами (Там же, л. 26–31).

Первый том „Истории Белорусской ССР” охватывал период с древнейших времен до конца XVIII в., второй том – от начала XIX в. до

1917 г., третий том – от Великой Октябрьской социалистической революции до современности. Макет был опубликован издательством АН БССР тиражом в 150 экземпляров.

При подготовке обобщающего издания были внесены определенные концептуальные изменения. Чтобы подчеркнуть единство восточных славян в Киевской Руси, белорусские земли стали называть „западными областями Руси” (*История БССР*, 1948, ч. 1, с. 45, 75). Четко обозначили переход восточнославянских племен от первобытнообщинного строя к феодальной формации, минуя рабовладение. Авторы включили в состав западных земель Руси Смоленское княжество (Там же, с. 94–97). Образование ВКЛ обуславливалось установлением литовского владычества западных областей Руси (Там же, с. 115). Однако в характеристике государственной политики встречаются рефлексии национальной историографии 1920-х гг., в частности отдельное освещение политики князя Витовта. Феодальная война 1432–1439 гг. представлена как „борьба белорусских земель против литовско-польского владычества” (Там же, с. 190). Войны XVII в. названы в российской традиции – „русско-польская война 1654–1667 гг.”, „русско-шведская война 1656–1661 гг.” (Там же, с. 365–366). Новым, ранее не представленным сюжетом, можно назвать правление императора Павла I.

Во втором томе была изложена концепция истории Беларуси XIX – начала XX в. Авторы вписали белорусский материал в общую концепцию истории СССР. Отдельным феноменом выступают лишь восстания 1830–1831 гг. и 1863–1864 гг. (*История БССР*, 1948, ч. 2). В третьем томе раскрыта концепция истории БССР советской эпохи. Предложенная периодизация включает традиционные исторические „блоки”: Великая Октябрьская социалистическая революция 1917 г. и установление советской власти в Беларуси, борьба белорусского народа против немецких захватчиков в 1918 г., образование БССР, борьба белорусского народа против белопольских захватчиков (1919–1920 гг.), период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.), период борьбы за социалистическую индустриализацию (1926–1929 гг.), период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930–1934 гг.). К новым наработкам следует отнести вопросы, посвященные нахождению Западной Беларуси в составе Польши, Великой Отечественной войне, восстановлению и развитию народного хозяйства и культуры Беларуси после освобождения от немецко-фашистских захватчиков (июль 1944 – 1947 гг.) (*История БССР*, 1948, ч. 3).

Негативно повлияла на формирование концепции истории Беларуси кампания по борьбе с национализмом. Задачу „борьбы с национализмом” в феврале 1949 г. рассмотрел XIX съезд КП(б)Б. В отчете первого секретаря Н. Гусарова содержалась критика „националистических” теорий в истории и литературе. Было отмечено,

что выявлены серьезные ошибки националистического порядка в работах по истории БССР, по истории белорусской литературы, в школьных хрестоматиях. Разоблачалась антиленинская теория „единого потока” в развитии белорусского народа и его культуры, теория „золотого века”, националистические измышления, будто свет культуры пришел в Беларусь из Запада. Съезд предложил ЦК КП(б)Б далее разработать марксистские труды по истории БССР, истории КП(б)Б, истории белорусского культуры, литературы и искусства (*Коммунистическая партия*, 1983, с. 289 – 290).

После съезда, 5 марта 1949 г., президент АН БССР Н. Гращенков на юбилейном заседании, посвященном 20-летию академии, определил главную задачу деятельности ученых – борьбе с проявлениями буржуазного национализма. Под этим феноменом понимали т. н. „агентов международной реакции, питающихся и поддерживаемых капиталистическим окружением и прежде всего американским империализмом” (НАРБ, ф. 4п, оп. 47, д. 244, л. 145). Н. Гращенков обвинил историков в допущении националистических ошибок и заявил, что историческая наука в идеологической сфере отстает от задач, поставленных перед ней партией. Подтверждением этого вывода являлось отсутствие „марксистского курса по истории БССР” (Там же, л. 176). Так же прозвучали критические замечания по концепции макета „Истории Белорусской ССР”. Среди них – периодизация истории, недостаточное теоретическое обоснование процесса построения социализма, недостаточное внимание к феномену советского патриотизма при освещении всенародной борьбы белорусского народа против фашистских захватчиков. На основании полученных замечаний была изменена структура разделов и глав „Истории Белорусской ССР”, внесены необходимые исправления, значительно расширен раздел по истории советского периода.

Новый проект концепции Институт истории АН БССР совместно с учеными БГУ подготовил в двух томах. Первый том охватывал период с древнейших времен до Февральской буржуазно-демократической революции 1917 г., второй том – от „Апрельских тезисов” В. И. Ленина до 1948 г. Обсуждение концепции первого тома „Истории Белорусской ССР” состоялось на заседании Ученого совета института 14 сентября 1951 г. Однако в ЦК КП(б)Б хотели видеть максимально „правильную” с точки зрения концепции истории СССР обобщающую работу по истории Беларуси. Для этого обратились в Москву за помощью в Институт истории АН СССР.

Обсуждение третьего варианта „Истории Белорусской ССР” состоялось 26–27 декабря 1952 г. под руководством секретаря ЦК КПБ Т. Горбунова. В нём участвовало 132 человека (НАРБ, ф. 4п, оп. 73, д. 15, л. 69), в том числе учёные из Москвы. С основным докладом выступил И. Кравченко, подчеркнувший значение критики как фактора развития

науки и отметил ведущую роль компартии в проведении исторических исследований (ЦНА НАНБ, ф. 3, оп. 1, д. 458, л. 1–3). И. Кравченко обратил внимание на „уже очевидные огрехи”: не выдержан научный принцип периодизации эпохи феодализма, способ производства завуалирован внешними политическими признаками, не раскрыта в достаточной степени проблема формирования белорусской народности, связи белорусского и русского народов. Одновременно докладчик констатировал „успешное” освещение истории Великой Октябрьской социалистической революции в Беларуси (Там же, л. 12–14).

Старший научный сотрудник Института истории АН СССР М. Тихомиров дал оценку феноменам феодального периода. Ученый отметил отсутствие внутренней периодизации феодального способа производства, указал на необходимость изложения истории славян в контексте общей линии древнерусской истории, на усиление в тексте антинорманизма, на слабую разработку проблемы белорусского летописания и связи с русской культурой XVI–XVII вв. Историк не нашел ответа на ряд вопросов: почему немецкие рыцари не захватили ВКЛ? Как жили крестьяне и ремесленники? Почему белорусский народ стал угнетаемым после Кревской унии 1385 г.? (Там же, л. 19–29). Выступление доцента БГУ Л. Абецедарского содержало ряд новых концептуальных положений: о единстве происхождения восточнославянских племен, о нерушимой дружбе народов Беларуси и России, о бескорыстной помощи со стороны русского народа, об упорной борьбе народных масс Беларуси против панской католической агрессии (Там же, л. 31–36). Профессор М. Нечкина затронула ряд важных аспектов истории БССР, например, антинорманская теория; происхождение белорусов; революционные, экономические и культурные связи белорусского и русского народов (Там же, л. 73–89). Замечания В. Пашуто относились к феодальному периоду. Ученый поставил вопрос о более глубокой проработке летописей как важного типа письменных источников. Также оказалась вне внимания общинная собственность на Руси, представлена нечеткая трактовка феодализма, не показано место Полоцко-Минской Руси среди княжеств периода раздробленности (Там же, л. 103–108). Профессор Л. Черепнин отметил, что после прочтения текста, посвященного древнерусскому периоду, можно сделать вывод о преобладании в Киевской Руси рабства. К тому же следовало глубже разработать вопрос о причинах феодальной раздробленности. Академик А. Панкратова и доцент Н. Устюгов обратили внимание на необходимость пересмотра вопроса о включении белорусских земель в состав ВКЛ, так как в тексте рукописи завоевания литовских князей сопоставимы с монголо-татарским нашествием. Так же по мнению московских коллег, следовало добавить больше фактического материала о положении белорусских земель в составе Речи Посполитой, усилить аспект о стремлении народных масс Беларуси к воссоединению с

русским народом, более четко обозначить капиталистические элементы в первой половине XIX в., характер реформы 1861 г., участие рабочих в революционном движении второй половины XIX – начала XX в. В периоде Российской империи рецензенты потребовали показать взаимосвязь между русским и белорусским народами, подчеркнуть „огромную поддержку, которую белорусские трудящиеся народные массы всегда получали от великого русского народа” (Там же, л. 5–6).

По мнению московских ученых в освещении советского периода авторский коллектив допустил ряд ошибок, в частности неверно изложил раздел о политике сплошной коллективизации в БССР. Периодизация не соответствовала краткому курсу „Истории ВКП(б)”. Слабо освещалась активность народных масс в борьбе за образование БССР, формирование социалистической культуры БССР, роль компартии как защитницы народных интересов. Текст перегружен цифровым и документальным материалом. Отдельное внимание обратили на проблему воссоединения белорусского народа в 1939 г. (Там же, л. 6–8).

В целом основные замечания к концепции истории БССР сводились к феодальной и капиталистической формациям. Концепция истории БССР второго тома „Истории Белорусской ССР” содержала большое количество фактов при недостаточном уровне их теоретического обобщения. Замечания со стороны рецензентов затрагивали ряд актуальных для советской историографии проблем. Это формирование белорусской нации, социалистического базиса и социалистической надстройки, роль союза рабочего класса и крестьянства в борьбе за победу социализма, две фазы развития советского государства (согласно И. Сталину), ликвидация хозяйственной, политической и культурной отсталости БССР за годы советской власти, руководящая роль КПСС в социалистическом строительстве, укрепление связи партии с массами, передовая роль „культуры великого русского народа”, дружба народов СССР, братская помощь белорусскому народу всех народов СССР и др. Второй том макета предложили переработать на основе трудов Сталина „Марксизм и вопросы языкознания”, „Экономические проблемы социализма в СССР”, его речи на XIX съезде КПСС (ЦНА НАНБ, ф. 3, оп. 1, д. 464, л. 15–17).

После дискуссии состоялось совещание авторского коллектива, на котором был утвержден график работы авторов и редколлегии, планы переработки каждой главы, новые названия глав. В результате обсуждения замечаний в первом томе количество глав уменьшилось, а во втором томе увеличилось. Научно-исследовательский план работы Института истории АН БССР и индивидуальные планы сотрудников спешно подвергли корректировке. Решение об издании первого тома „Истории Белорусской ССР” приняло Бюро ЦК КП(б)Б только 16 марта 1954 г. Тираж книги был определен в 30 тыс. экземпляров на русском и белорусском языках (*История Белорусской ССР*, 1954).

Работа над концепцией второго тома растянулась на четыре года. Временная разбежка объясняется изменениями, произошедшими в общественно-политической жизни после смерти И. Сталина. Институт истории должен был доработать концепцию макета с учетом решений XX съезда КПСС. 16 октября 1956 г. ЦК КПБ принял решение об издании второго тома к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Поэтому сотрудники сектора истории Беларуси советского периода активно включились в выполнение поставленной задачи. В создании второго тома приняло участие 28 ученых республики. Второй том вышел в 1958 г. на белорусском языке (*Гісторыя Беларускай ССР*, 1958).

„История Белорусской ССР” в двух томах стала первым обобщающим изданием отечественной истории, строго базирующимся на марксистской методологической основе и соответствующей концепции истории СССР. Данное издание подавалось как достижение белорусской советской исторической науки и повлияло на процесс изучения отечественной истории в высшей и средней общеобразовательной школе республики. Концепция-схема истории Беларуси стала основой для последующей разработки многотомной обобщающей работы в 1960-е гг.

Список использованной литературы

1. Храпко Л. П. Развитие исторической науки в БССР: 1945 – конец 50-х гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Акад. наук Бел. ССР, Ин-т истории. Минск, 1989. 23 с.
2. ЦНА НАНБ (Центральный научный архив Национальной академии наук Беларуси). Ф. 3. Оп. 1. Д. 59.
3. ЦНА НАНБ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 104.
4. ЦНА НАНБ, ф. 3, оп. 1, д. 64.
5. История БССР / под ред. Т. С. Горбунова, Н. М. Никольского, А. М. Панкратовой и др. Минск : Гос. изд-во БССР, 1946. Вып. I. 128 с.
6. НАРБ (Национальный архив Республики Беларусь). Ф. 4п. Оп. 1. Д. 241.
7. Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК: в 6 т. / под ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова; Ин-т истории партии при ЦК КПБ. Минск : Беларусь, 1983. Т. 4. 527 с.
8. Бугаёў Е. Аб выкладанні грамадскіх навук у ВНУ БССР. *Большавік Беларусі*. 1947. № 2. С. 25–37.
9. НАРБ. Ф. 4п. Оп. 81. Д. 6.
10. Тэзісы аб асноўных пытаннях гісторыі БССР (матэрыял для выкладчыкаў, лектараў і дакладчыкаў). *Большавік Беларусі*. 1948. № 3. С. 89–144.
11. За стварэнне марксісцка-ленінскай гісторыі Беларусі. *Большавік Беларусі*. 1949. № 1. С. 59–65.
12. НАРБ. Ф. 4п. Оп. 47. Д. 244.
13. ЦНА НАНБ. Ф. 3а. Оп. 1. Д. 15.
14. История БССР : в 3 ч. / АН БССР, Ин-т истории. Минск : Изд-во АН БССР, 1948. Ч. 1. 457 с.
15. История БССР : в 3 ч. / АН БССР, Ин-т истории. Минск : Изд-во АН БССР, 1948. Ч. 2. 501 с.
16. История БССР : в 3 ч. / АН БССР, Ин-т истории. Минск : Изд-во АН БССР, 1948. Ч. 3. 482 с.
17. НАРБ. Ф. 4п.

Оп. 73. Д. 15. **18. ЦНА НАНБ.** Ф. 3. Оп. 1. Д. 458. **19. ЦНА НАНБ.** Ф. 3. Оп. 1. Д. 464. **20. История** Белорусской ССР : в 2 т. / под ред. В. Перцева, К. Шабуні, Л. Абецдарского ; АН БССР, Ин-т истории. Минск : Изд-во АН БССР, 1954. Т. 1. 502 с. **21. Гісторыя** Беларускай ССР : в 2 т. / пад рэд. В. Н. Перцава, К. І. Шабуні, Л. С. Абецдарскага ; АН БССР, Ін-т гісторыі. Мінск : Выд. АН БССР, 1958. Т. 2. 661 с.

References

- 1. Hrapko, L. P.** (1989). Razvitie istoricheskoy nauki v BSSR: 1945 – konec 50-h gg. [The development of historical science in the BSSR: 1945 – the end of the 50s.]. Minsk [in Russian].
- 2. CNA NANB** (Central'nyj nauchnyj arhiv Nacional'noj akademii nauk Belarusi) [CNA NASB (Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus)]. F. 3. In. 1. Fol. 59 [in Russian].
- 3. CNA NANB** [CNA NASB]. F. 1. In. 1. Fol. 104 [in Russian].
- 4. CNA NANB** [CNA NASB]. F. 3. In. 1. Fol. 64 [in Russian].
- 5. Gorbunov, T. S.,** Nikolsky, N. M., & Pankratova, A. M. (Eds.). (1946). Istorija BSSR [History of the BSSR]. (Vol. I). Minsk: Gos. izd-vo BSSR [in Russian].
- 6. NARB** (Nacional'nyj arhiv Respubliki Belarus') [National Archives of the Republic of Belarus]. F. 4p. In. 1. Fol. 241 [in Russian].
- 7. Egorov, A. G.,** & Bogolyubov, K. M. (Eds.). (1983). Kommunisticheskaja partija Belorussii v rezoljucijah i reshenijah s'zdov i plenimov CK [Communist Party of Belarus in resolutions and decisions of congresses and plenums of the Central Committee]. (Vol. 4). Minsk: Belarus' [in Russian].
- 8. Bugajoŭ, E.** (1947). Ab vykladanni gramadskih navuk u VNU BSSR [On the teaching of social sciences in the universities of the BSSR]. *Bal'shavik Belarusi – The Bolsheviks of Belarus*, 2, 25-37 [in Belarusian].
- 9. NARB.** F. 4p. In. 81. Fol. 6 [in Russian].
- 10. Tjezisy** ab asnoŭnyh pytannjah gistoryi BSSR (matjeryjal dlja vykladchykaŭ, lektaraŭ i dakladchykaŭ) [Theses on the main issues of the history of the BSSR (material for teachers, lecturers and speakers)] (1948). *Bal'shavik Belarusi – The Bolsheviks of Belarus*, 3, 89–144 [in Belarusian].
- 11. Za stvarjenne** marksistska-leninskaj gistoryi Belarusi [For the creation of Marxist-Leninist history of Belarus]. (1949). *Bal'shavik Belarusi – The Bolsheviks of Belarus*, 1, 59–65 [in Belarusian].
- 12. NARB.** F. 4p. In. 47. Fol. 244 [in Russian].
- 13. CNA NANB** [CNA NASB]. F. 3a. In. 1. Fol. 15 [in Russian].
- 14. Academy** of Sciences of the BSSR, Institute of History (Ed.). (1948). Istorija BSSR [History of the BSSR]. (Vol. 1). Minsk: Izd-vo AN BSSR [in Russian].
- 15. Academy** of Sciences of the BSSR, Institute of History (Ed.). (1948). Istorija BSSR [History of the BSSR]. (Vol. 2). Minsk: Izd-vo AN BSSR [in Russian].
- 16. Academy** of Sciences of the BSSR, Institute of History (Ed.). (1948). Istorija BSSR [History of the BSSR]. (Vol. 3). Minsk: Izd-vo AN BSSR [in Russian].
- 17. NARB.** F. 4p. In. 73. Fol. 15 [in Russian].
- 18. CNA NANB** [CNA NASB]. F. 3. In. 1. Fol. 458 [in Russian].
- 19. CNA NANB** [CNA NASB]. F. 3. In. 1. Fol. 464 [in Russian].
- 20. Pertsev, V.,** Shabunia, K., & Abetsedarsky, L. (Eds.). (1954).

Istorija Belorusskoj SSR [History of the Byelorussian SSR]. (Vol. 1). Minsk: Izd-vo AN BSSR [in Russian]. **21. Pertsev, V., Shabunia, K., & Abetsedarsky, L. (Eds.). (1958). Gistoryja Belaruskaj SSR [History of the Byelorussian SSR]. (Vol. 2). Minsk: Izd-vo AN BSSR [in Belarusian].**

Белозорович В. О. Формування радянської концепції історії Білорусі в 1940 – 1950-ті роки

У статті аналізується процес створення концепції історії Білорусі в процесі розробки узагальнюючих робіт з історії БССР. Публікація розкриває унікальний для повоєнного періоду розвитку історичної науки досвід координації історичних досліджень, пов'язаних з найважливішими явищами суспільно-політичної, соціально-економічного та культурного життя Білорусі. Вперше в історіографії вивчена науково-організаційна діяльність по створенню концепції-схеми історії Білорусі з найдавніших часів до середини 1950-х років. Проводиться ідея підпорядкування історичної науки інтересам партійної політики. Стаття підготовлена на основі неопублікованих архівних джерел Центрального наукового архіву Національної академії наук Білорусі, Національного архіву Республіки Білорусь, які вперше введені в науковий обіг.

Ключові слова: історія, історіографія, історична наука Білорусі, історіографія Білорусі, історія БССР.

Белозорович В. А. Формирование советской концепции истории Беларуси в 1940 – 1950-е годы

В статье анализируется процесс создания концепции истории Беларуси в процессе разработки обобщающих работ по истории БССР. Публикация раскрывает уникальный для послевоенного периода развития отечественной исторической науки опыт координации исторических исследований, связанных с важнейшими явлениями общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни Беларуси. Впервые в историографии изучена научно-организационная деятельность по созданию концепции-схемы истории Беларуси с древнейших времен до середины 1950-х годов. Проводится идея подчинения исторической науки интересам партийной политики. Статья подготовлена на основе неопубликованных архивных источников Центрального научного архива Национальной академии наук Беларуси, Национального архива Республики Беларусь, которые впервые введены в научный оборот.

Ключевые слова: история, историография, историческая наука Беларуси, историография Беларуси, история БССР.

Belozorovich V. A. Formation of the Soviet concept of Belarusian history in the 1940s – 1950s

The article analyzes the process of creating a concept of the history of Belarus in the process of developing generalizing works on the history of the BSSR. The publication reveals the experience of coordinating historical research related to the most important phenomena of the socio-political, socio-economic and cultural life of Belarus, unique for the post-war period of development of the national historical science. For the first time in historiography, the scientific and organizational activities for the creation of a concept-scheme of the history of Belarus from ancient times to the mid-1950s have been studied. The idea of subordination of historical science to the interests of party politics is being carried out. The article was prepared on the basis of unpublished archival sources of the Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus, the National Archives of the Republic of Belarus, which were introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: history, historiography, historical science of Belarus, historiography of Belarus, history of the BSSR.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2021 р.

Прийнято до друку 02.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930.23(470):334.75.,18/19”

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-38-60

Забудкова Ольга Андріївна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

ДЗ „Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.

olga3405@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

ІСТОРІОГРАФІЯ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Ознакою сучасного етапу формування постіндустріального суспільства є процес фінансово-економічної глобалізації, який сягає своїм корінням кінця XIX – початку XX ст.. У цей час панівне становище в господарстві розвинених країн посідає монополія – угода кількох підприємств про спільні дії щодо обмеження конкуренції. Виникнувши в провідних капіталістичних державах, монополістичні тенденції швидко поширюються й у країнах наздоганяючої модернізації, зокрема в Російській імперії, де вже на початку XX ст. функціонувало кілька промислових монополій переважно у вигляді синдикатів. Той факт, що в зазначений час до складу Російської імперії входила більша частина територій України, посилює актуальність проблеми для нашої країни.

Нова форма організації виробництва та капіталу одразу привернула увагу дослідників. Зростання ж впливу монополістичних об'єднань спочатку на національних, а пізніше й на світовому ринку зробило його вивчення необхідним не лише з теоретичного, а й з практичного погляду. Це зумовило появу значної кількості літератури в різних галузях, насамперед в економіці та праві, а пізніше в економічній історії. Втім, переважна більшість спроб дослідити тему є переважно розвідками радянської доби, що базувались на положеннях марксизму-ленінізму й основну увагу приділяли негативним проявам діяльності синдикатів, розглядаючи їх як прояв кризи капіталізму перед його неминучим падінням. Тож виникає потреба проаналізувати наявну зараз історіографію з проблеми для з'ясування її поточного стану, що й стало метою статті. У майбутньому це дозволить продовжити вироблення нових підходів до розуміння не лише проблем монополізації, а й всього капіталістичного етапу розвитку економіки Російської імперії.

Історіографія питання монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. неодноразово ставала

предметом дослідження істориків як у вигляді короткого аналізу історіографічної бази окремих статей, монографій і дисертацій (зокрема й нашої (Забудкова, 2018)), так і вигляді окремих досліджень. Першою спробою аналізу радянської історіографії пробелів імперіалізму, в контексті якої розглядалися й питання монополізації, була монографія К. М. Тарновського (1964), яка узагальнювала доробок радянських істориків з 1917 по 1962 рр. Робота створювалася в умовах гострої дискусії щодо передумов „Жовтневої революції” (т. зв. „новий напрям”, про який йтиметься нижче), де питання монополій посідає важливе місце. Ця дискусія та її наслідки були детально проаналізовані В. В. Полікарповим у декількох статтях, які пізніше були вміщені в збірці автора (2008). Останніми ж роками було видано низку статей, які дають аналіз або історіографії монополізації загалом (Фельдман, 2003а), або окремим її аспектам (Шебаніц, 2009; Рукосуев, 2019; Барышников, 2021). Як бачимо, найбільшу увагу було приділено аналізу радянської історіографії. Імперське та сучасне історіописання з проблеми вивчено значно менше. Тож тема потребує подальшого вивчення, враховуючи великий масив історичної літератури, яка була створена та створюється в наш час та різні підходи, які використовують її автори.

Осмислення причин і наслідків виникнення монополій у Російській імперії на теоретичному рівні розпочалося паралельно з їхнім розвитком. При цьому серед усього доробку історичної науки щодо проблеми варто виділяти дослідження, безпосередньо присвячені діяльності монополій наприкінці XIX – на початку XX ст., а також узагальнювальні праці історико-економічного напрямку. Це передусім дослідження українських і російських науковців. Зауважимо, що переважна більшість робіт несе на собі відбиток політичної та ідеологічної ситуації, у яких їх було написано, тому відповідно до усталеної періодизації виділяємо три етапи в історії вивчення монополій у промисловості: імперський, радянський і сучасний періоди.

Аналізуючи роботи імперського періоду (кінець XIX ст. – 1917 р.), звернімо увагу, що вони мали не лише теоретичний, а й практичний характер – автори розглядали монополії з погляду економічного та правового регулювання. Спираючись на дослідження процесу монополізації в Європі, науковці створили теоретичні роботи, у яких відбито різні підходи до розуміння причин походження та еволюції об’єднань у промисловості. Однією з перших було видано в 1895 р. працю відомого економіста, професора Московського університету І. Янжула „Промышленные синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки” (1895), що стала результатом спеціального відрядження автора до США з метою вивчення монополій. Вона містить інформацію не лише про промисловість указаної країни, але й Західної Європи та Російської імперії.

З поширенням монополістичних союзів і створенням перших синдикатів у промисловості до вивчення проблеми долучалося дедалі більше вчених, дослідження яких мали не лише теоретичний характер, а й спиралися на конкретні приклади розвитку монополій у різних галузях промисловості Російській імперії. Значну кількість робіт присвятив вирішенню цих проблем професор Московського університету Й. Гольдштейн (1912; 1913). Учений перераховує близько сотні відомих йому монополістичних угод (Гольдштейн, 1912, с. 29–30), наводить цікаві відомості про деякі із синдикатів, однак інформації про більшість названих союзів не надає, як і не вказує джерел отриманої інформації.

Загалом питання про сутність і напрямки діяльності монополій було одним із центральних в імперській історіографії. Серед інших виділимо роботу О. Рафаловича „Промышленные синдикаты за границей и в России” (1904), у якій автор висвітлює процес монополізації в Російській імперії порівняно з промислово розвиненими країнами. Багато фактичного матеріалу про діяльність синдикатів подають у своїх дослідженнях Л. Кафенгауз (1910), І. Глівіц (1911) та С. Загорський (1914). Робота Л. Кафенгауза „Синдикаты в русской железной промышленности” (1910) є цінною тим, що автор не лише використав документи монополій у процесі її підготовки, але й додав деякі з них як додаток. І. Глівіц (1911), який входив до керівного складу синдикату „Продамет”, у своїй розвідці наводить багато цікавих відомостей про внутрішній стан справ монополій у металургії. С. Загорський (1914), використовуючи матеріали періодичної преси, зробив спробу детально вивчити окремі монополістичні союзи. І хоча його відомості щодо їхньої організації, складу та діяльності не завжди точні, цю роботу, яка була однією з перших спроб систематичного вивчення синдикатів, слід відзначити.

Ще однією темою, що цікавила дослідників, було правове становище монополій, яке не було чітко визначено в тогочасному законодавстві. Натомість учені неодноразово наголошували на негативних проявах їхньої діяльності та необхідності її юридичного упорядкування. Цим проблемам присвячено праці А. Камінки (1917), В. Синайського (1915) та інших. Цікавою є робота „К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов” (1910), оскільки її автор, управляючий синдикатом „Покрівля” С. Фармаковський висловлює думку промисловців щодо цього питання.

До робіт імперського періоду вважаємо за доцільне долучити праці, створені й видані протягом перехідного етапу революції 1917–1921 рр. Серед них відзначимо доробок приват-доцента Харківського університету П. Фоміна. У дослідженні „Синдикаты и тресты” (1919) він подає визначення монополій, наводить їхні характеристики, з’ясовує причин виникнення й місце в економіці країни. Як спеціаліст із кам’яновугільної та металургійної промисловості, учений ілюструє його висновки численними прикладами з діяльності синдикатів у цій галузі.

Отже, цінність досліджень імперського часу, створених переважно економістами та юристами, полягає в тому, що їхні автори були свідками й безпосередніми учасниками всіх процесів. Більшість робіт цього періоду насичені статистичним матеріалом і мають описовий характер. Найчастіше глибокий історичний аналіз у них відсутній, а джерельна база є доволі слабкою, однак, незважаючи на це, саме вони заклали фундамент для подальшого вивчення проблеми.

З остаточним установленням радянської влади змінилися підходи до вивчення монополізації та всього періоду капіталістичного розвитку Російської імперії загалом. Панівною парадигмою в історичній науці стає марксистсько-ленінська з її класовим підходом, відповідно до якого будь-яку діяльність підприємців розглядали виключно з негативного боку. Втім помилково було б вважати, що радянська історіографія, визначивши власні орієнтири в перші десятиліття існування СРСР, надалі не змінювалася. Стосовно історії монополістичних об'єднань у промисловості в радянській історіографії варто виділяти три етапи: 1920-ті – середина 1950-х рр.; середина 1950-х – середина 1970-х рр.; середина 1970-х – 1980-ті рр.

Протягом 1920-х рр., коли ідеологічний диктат ще не набув тотального розмаху, історію монополій у Російській імперії продовжували вивчати в річищі дорадянських традицій і підходів. Найпомітнішою роботою цього періоду є дослідження Г. Циперовича „Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР” (1920), де автор, систематизувавши надбання імперських дослідників, подав повний аналіз історії монополістичних об'єднань. Його головною заслугою є висновок про закономірність формування монополістичного капіталізму в імперії, тоді як його попередники часто вбачали у створенні синдикатів стихійне й випадкове явище.

Протягом 1920–1930-х рр. визначальною в розробці проблематики стає дискусія про роль іноземного капіталу в розвитку економіки Російської імперії. Значною подією стала робота М. Ванага „Финансовый капитал в России накануне Мировой войны” (1925), де останній визначено як дочірній, цілком залежний від іноземного. Виникла й набула поширення теза про напівколоніальний характер економіки імперії, де „система російського монополістичного капіталізму являла собою не відокремлену систему, а ланку в ланцюгу більш розвинених монополістичних систем Західної Європи” (с. 151).

Цю тезу було закріплено у виданому в 1938 р. „Кратком курсе истории ВКП(б)” (*История Всесоюзной*, 1938), автори якого обстоювали ідею про відсталість Російської імперії та її залежність від іноземних капіталів. До середини 1950-х рр. така думка була панівною в розумінні монополій радянською історіографією, саме її використовував П. Лященко в другому томі його фундаментальної праці „История народного хозяйства СССР. Капитализм” (1952).

З початком 1950-х рр. відбувається повернення фокусу уваги до історії капіталізму в Російській імперії. Обговорення проблеми монополізації розвивалося в межах питання про рівень розвитку капіталізму загалом. До наукового обігу вводять значний фактичний матеріал, що давало можливість дійти нових висновків і щодо становища капіталізму загалом, і щодо місця в ньому монополістичного капіталу. Учені відмовилися від тези про дочірнє походження монополій, що сприяло активізації розробки цього питання. Поступово уявлення про слабкість монополізації промисловості та залежний характер капіталізму змінюється думкою про виникнення в Російській імперії на початку ХХ ст. необхідних передумов побудови соціалізму внаслідок формування найвищої стадії капіталізму – імперіалізму.

Активним розробником ідеї про високий рівень монополізації промисловості Російської імперії як ознаки кризи капіталізму, а отже, і закономірності й невідворотності соціалістичної революції, був А. Сидоров. В очолюваному ним протягом 1953–1959 рр. Інституті історії Академії наук СРСР склалася потужна група вчених, які спеціалізувалися на економічній історії початку ХХ ст. (М. Гефтер, В. Бовикін, П. Волобуєв та ін.). Їхні роботи зазначеного часу заклали розуміння монополій як прояву існування в Російській імперії „передового промислового та фінансового капіталізму”, який не поступався розвинутих країнам Заходу (Волобуєв, 1956, 1959; Гефтер, 1951, 1954).

У цей період було започатковано систематичне вивчення архівних матеріалів, дослідження монополістичних тенденцій в окремих регіонах і галузях промисловості. Синдикати в Російській імперії ставали предметом аналізу як в спеціальних розвідках (Цукерник, 1955; Крупина, 1956; Потолов, 1958; Нетесин, 1961), так і в складі праць, присвячених окремим галузям промисловості (Бакулев, 1953, 1955; Крузе, 1959; Лаверычев, 1963; Каменецкая, 1965).

Значну увагу було приділено взаємодії влади з монополістичними об'єднаннями, зокрема переростанню на початку ХХ ст. монополістичного капіталізму в державно-монополістичний, тобто об'єднанню сили монополістів і державної влади, яке, за В. Леніним (1969), створювало всі умови для переходу до соціалістичного ладу через революцію (с. 193) Спираючись на ці положення, історики дійшли висновку про вичерпаність напередодні 1917 р. державно-монополістичного капіталізму, який досягнув його „заключної стадії” (Крупина, 1956; Волобуєв, 1959).

У цей час виходить кілька монографій, спеціально присвячених розвитку монополій. У дослідженні Д. Шполянського (1953) розглянуто проблеми синдикування в металургійній, вугільній і залізрудній промисловості Південного промислового району, конкурентної боротьби між металургійними синдикатами тощо. У 1959 р. А. Цукерник уперше

здійснив спробу комплексно висвітлити історію „Продамету”. Він, зокрема, виявив та опублікував контрагентський договір синдикату 1902 р. щодо листового заліза, з монополізації збуту якого „Продамет” розпочав його діяльність.

Своєрідним підсумком дослідження монополістичних об’єднань стала робота Я. Лівшина „Монополии в экономике России” (1961), у якій розглянуто питання концентрації та централізації капіталу й виробництва, періодизації монополізації, кількості монополій та їхніх форм, відносини монополістичних союзів і влади. Незважаючи на деякі неточності в кількісних показниках і роках діяльності монополій, робота зберігає важливе значення дотепер.

Разом з тим, у 1960–1970-х рр. навколо вже згадуваної „школи Сидорова” склалася група істориків так званого „нового напрямку”. Не відкидаючи ленінських підходів, вони наполягали, що „не можна виводити Жовтневу революцію безпосередньо із зрілості російського капіталізму” (*Академик П. В. Волобуев*, 2000, с. 35). Головною особливістю економіки імперії вони вважали її багатоукладність, коли поряд із розвиненою промисловістю існували докапіталістичні відносини, пов’язані з феодално-кріпосницькими пережитками. З погляду „нового напрямку” синдикати в цей час досліджували Й. Гіндін, П. Волобуєв, К. Тарновський та ін. Окремо відзначимо науковий доробок Й. Гіндіна (1959, 1960, 1963, 1970), у якому ідеї „нового напрямку” проявилися найповніше. Його ґрунтовні дослідження, присвячені історії банківської справи та промисловості Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., не лише значною мірою вплинули на розвиток радянської історіографії, але й не втрачають популярності в сучасній історичній науці.

Однак нові підходи зустріли спротив інших представників радянської науки. Постановою відділу історії АН СРСР у 1972 р., а також рішенням відділу науки ЦК КПРС у 1973 р. „новий напрям” було визнано ревізіоністським, таким, що „ставить під сумнів перемогу капіталізму..., а тим самим – соціалістичний характер Жовтневої революції” (*Зырянов*, 1995, с. 267). Протягом 1970-х рр. учені зазнавали гострої критики, їхні публікації обмежували. Як непорушний показник зрілості Російської імперії для соціалістичної революції було закріплено тезу про те, що вона фактично не відставала від найрозвиненіших у промисловому відношенні країн щодо ступеня монополізації виробництва.

Протягом 1970–1980-х рр. дослідження з історії монополізації набувають комплексного характеру. Її аналіз посідав чільне місце в дослідженнях В. Бовикіна (1967, 1984). У двох монографіях, присвячених проблемі зародження й формування фінансового капіталу в Російській імперії, на основі значного статистичного й документального матеріалу він розглянув динаміку розвитку промисловості, процеси концентрації,

вплив іноземного капіталу, значну увагу приділивши історії утвердження монополій.

Продовжували вивчати державно-монополістичний капіталізм, що спонукало досліджувати взаємини буржуазії та влади в Російській імперії. В. Лаверичев (1963, 1974, 1982, 1988) у своїх монографіях, присвячених історії буржуазії в Російській імперії, приділяє увагу вивченню монополій, зокрема синдикатів. Повною мірою положення про державно-монополістичний капіталізм як матеріальну основу соціалізму автор розкрив у праці „Государство и монополии в дореволюционной России” (1982), однак його загальні висновки часто не збігаються з проміжними. Дослідник визнає нижчий рівень монополізації в імперії порівняно з західними країнами, незначну кількість монополій вищих форм, а також те, що напередодні Першої світової війни державно-монополістичне регулювання в Російській імперії так і не стало системою (с. 13–15, 21–22, 165). У роботі, присвяченій цим проблемам протягом війни, В. Лаверичев (1988) зазначає, що Особливі наради в цей час залишалися державними, але не державно-монополістичними органами (с. 165). Водночас у висновках він повторює тезу про значний розвиток державно-монополістичних інститутів протягом Першої світової війни як одну з передумов соціалістичної революції. Таке балансування між ідеологічними настановами та висновками, зробленими на конкретному матеріалі, є однією з характерних рис радянської історіографії.

Більш виваженими були присвячені провідним тенденціям торгово-промислової політики царського уряду дослідження Л. Шепелева (1981, 1987). У цей же час відбувається підготовка й захист дисертації С. Кушнірука (1984), у якій досліджено історію синдикату „Продвугілля”. Його висновки суперечили усталеним на той час уявленням про всесильність союзу, оскільки доводили, що його учасниками були підприємства з гіршими гірничотехнічними умовами діяльності, що зумовлювало вищу собівартість вугілля порівняно з конкурентами та відповідно нестійкість об’єднання. Установленню рівня прибутків впливових синдикатів „Продамет” та „Продвугілля” було присвячено дисертацію А. Сорокіна (1990).

Історії промислових синдикатів присвячено не лише суто історичні, а й джерелознавчі дослідження: Г. Наумова (1984) розглянула проблему внутрішньої організації діяльності синдикатів; маловивчене питання функціонування синдикатів протягом Першої світової війни дослідив А. Голіков (1991), проаналізувавши тогочасну пресу.

Безсумнівним досягненням радянської історичної науки було введення до наукового обігу значного масиву історичних джерел, присвячених історії монополізації промисловості. Дослідження цього періоду базувалися на архівних джерелах, матеріалах статистики, періодичних виданнях і роботах імперської доби. Крім того, саме в цих

роботах відбулося становлення власне історичного аналізу проблем монополізації промисловості. Водночас ідеологічні штампи, необхідність дотримуватися класового підходу та узгоджувати власні міркування з доробком класиків марксизму-ленінізму й панівним підходом до розуміння капіталістичного розвитку Російської імперії в той чи той період, призводили до упередженого та тенденційного характеру висновків. Ці вади, не зменшуючи значення наукового надбання радянської історіографії, викликають необхідність її критичного аналізу.

Після 1991 р. в роботах істориків пострадянського простору погляди на період, коли економіка Російської імперії розвивалася в умовах ринку й товарно-грошових відносин, поступово змінюються. Від різко негативної оцінки капіталістів як експлуататорів дослідники перейшли до відносно об'єктивного висвітлення ролі підприємців в економічному та суспільному житті імперії. Цей поворот стосується й оцінки діяльності синдикатів у промисловості.

У сучасній українській історіографії проблема монополізації в Російській імперії не була ще предметом спеціального дослідження до 2018 р., коли було захищено нашу дисертацію щодо створення та розвитку промислових монополій у вигляді синдикатів (Забудкова, 2018). Відзначимо також більш ранню статтю А. Маслова (2010), також присвячену питанню розвитку синдикатів у промисловості, якою автор актуалізував питання в українській історіографії, визначивши основні проблеми в межах зазначеної теми. Проблеми виникнення монополістичних об'єднань і політики самодержавства щодо них торкався також О. Шляхов (2015).

Загалом же проблеми монополізації промисловості в Російській імперії українські дослідники розглядали в межах комплексних праць, присвячених окремим галузям промисловості та соціально-економічній історії України кінця XIX – початку XX ст. Відзначимо дослідження Б. Кругляка „Внутренняя торговля России в конце XIX – начале XX в. (на материалах Украины)” (1992), у якій окремий розділ присвячено торговельній діяльності синдикатів. Крім того, загальна характеристика монополізації промисловості міститься в двотомній ґрунтовній роботі „Економічна історія України : історико-економічне дослідження” (2011). Створення й діяльність синдикатів у контексті модернізаційних процесів у Російській імперії розглянуто в монографії О. Шляхова (2010). О. Щербініна (2000) визначає вплив іноземних капіталів на монополізацію металургії та вуглевидобутку. Про роль і значення синдикатів протягом Першої світової війни йдеться в роботі О. Реєнта та О. Сердюка (2004). Серед останніх робіт виділимо монографію С. Мошенського (2014), де окремі питання монополізації висвітлено в контексті розвитку ринку цінних паперів імперії.

Проблему діяльності монополістичних об'єднань порушували й у дисертаціях, присвячених розвитку різних галузей промисловості

українських губерній наприкінці XIX – на початку XX століття (Довжук, 2004; Добров, 2008; Левицький, 2019). Деякі аспекти монополізації розглядають у своїх дисертаціях І. Жилєнкова (2016) та Л. Синявська (2015).

Як бачимо, вивченню діяльності синдикатів присвячено незначну кількість робіт вітчизняних істориків. Цілком логічно, що в них розглянуто переважно синдикати Південного та Південно-Західного промислових районів, які обіймали території українських губерній. Ураховуючи те, що саме тут було створено більшість більш-менш стійких синдикатів, цінність доробку українських вчених є значущою.

Сучасна зарубіжна історіографія представлена переважно роботами вчених Російської Федерації. Як і в Україні, на початку 1990-х рр. там відбувається зміна наукових підходів до вивчення питань, пов'язаних з економічним розвитком Російської імперії наприкінці XXI – на початку XX ст., однак і тут проблема монополізації промисловості опинилася в полі зору небагатьох істориків.

Грунтовну характеристику монополістичних процесів Уральського промислового району надала Л. Сапоговська (1993). Проаналізувавши значний фактичний матеріал, дослідниця робить висновок про тривалу еволюцію форм монополізації регіону та загалом Російської імперії, викликану збереженням значної кількості феодальних пережитків (с. 168). Над проблемами монополізації промисловості продовжував працювати А. Сорокін (1999а, 1999b). Різним аспектам історії монополізації присвячено роботи М. Фельдмана (2003b), В. Полікарпова (2008), В. Петухова (2003), О. А. Малютіної та Д. В. Соколова (2021) та ін. Крім того, проблеми розвитку промисловості й монополізації розглянуто в загальних роботах, присвячених різним аспектам економічного розвитку Російської імперії (*Предпринимательство*, 1997; *Опыт российских*, 2000; Сметанин, 2004).

Помітною подією на початку 2000-х рр. стали посмертні публікації праць радянських істориків. Протягом 2007 р. у журналі „Вопросы истории” було видано неопубліковану раніше роботу Й. Гіндіна „Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте”, де, серед іншого, розглянуто проблему створення перших монополій та зміни політики влади щодо них. Через кілька років було надруковано кілька розвідок уже згадуваного В. Бовикіна (2003), зокрема останню монографію з його трилогії, присвяченої історії фінансового капіталу. У цій роботі помітна еволюція поглядів вченого, однак ідея про значний розвиток капіталізму й високий рівень монополізації промисловості залишається головною.

Суттєві зрушення в економіці Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. привертати увагу й дослідників з інших країн. У другій половині XX ст. було здійснено низку досліджень, які серед іншого зачіпали й процеси розвитку промисловості. Серед них варто

виділити роботи Дж. МакКея (1970), А. Мілворда та С. Соула (1977), Т. Оуена (1991), В. Пеетерса (2010) та ін.

Окремо відзначимо доробок американського вченого О. Гершенкрона (2015), автора концепції економічної відсталості Російської імперії. Він дійшов висновку, що відсутність передумов для індустріалізації та розвинутого сільського господарства призвела до слабкості економіки імперії, що стало основною причиною її падіння протягом Першої світової війни. Натомість інший американський історик П. Грегорі (2003) на основі статистичного аналізу структури й динаміки розвитку економіки доводив перебільшеність таких негативних оцінок.

Таким чином, вивчення монополізації промисловості Російської імперії розпочалося практично одночасно з виникненням перших монополістичних об'єднань. На першому, імперському, етапі синдикати ставали предметом дослідження переважно економістів та юристів, які прагнули вивчити це нове для країни явище не лише з теоретичною, а й з практичною метою. Монополії розглянуто з погляду економічного та правового регулювання їхньої діяльності в Російській імперії. Розвідки мали переважно публіцистичний характер, ґрунтувалися на різному за обсягом масиві джерел і потребують критичного ставлення під час роботи з ними. Радянська історіографія історії монополізації базувалася на панівній у той час марксистсько-ленінській парадигмі. У її розвитку вона пройшла три етапи, пов'язані з різним розумінням ролі монополій в економіці країни. Протягом 1920 – середини 1950-х рр. монополії розглядали як прояв напівколоніального характеру економіки Російської імперії та визнавали їх цілком залежними від іноземного капіталу. Винятком були створені в річищі імперських традицій роботи Г. Циперовича й П. Фоміна. З середини 1950-х рр. вивчення історії монополістичного капіталу набуває особливого розвитку, його розглядають у межах аналізу імперіалізму в Російській імперії як передумови встановлення соціалізму. Virізнялися з-поміж інших роботи істориків „нового напрямку” (Й. Гіндін, П. Волобуєв), які розробляли ідею про багатоукладність економіки імперії та перебільшення рівня зрілості капіталізму, але їхні висновки було засуджено, і протягом третього етапу (1970–1980-ті рр.) панівною стає теза про те, що монополізація промисловості Російської імперії не відставала від провідних країн, що стало однією з основних передумов соціалістичної революції. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії дослідники зосереджуються на об'єктивному переосмисленні місця монополій в економіці. При цьому в більшості робіт монополії розглядаються переважно в межах досліджень різних аспектів історії пізньої Російської імперії. Лише інколи вони стають предметом окремих розвідок (Л. Сапоговська, А. Сорокін). Серед українських дослідників проблеми варто відзначити О. Шляхова, який розглядає монополізацію промисловості українських губерній у контексті модернізаційних процесів у Російській імперії.

Загалом вивчення історіографії питань монополізації промисловості Російської імперії, зокрема й українських губерній, потребує подальшого вивчення. Особливо це стосується сучасного етапу її розвитку як на пострадянському просторі, так і за кордоном.

Список використаної літератури

- 1. Забудкова О. А.** Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Старобільськ, 2018. 252 с.
- 2. Тарновский К. Н.** Советская историография российского империализма. М. : Наука, 1964. 244 с.
- 3. Поликарпов В. В.** Цусима в советской историографии. *От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность к началу XX века.* М. : Индрик, 2008. С. 11–158.
- 4. Фельдман М. А.** Проблема монополизации промышленности России в 1900–1917 годах (историографический аспект). *Вестн. Челяб. ун-та. Сер. I. История.* 2003а. № 1. С. 18–25.
- 5. Шебаніц Д. М.** Розвиток монополістичних об'єднань Донбасу на початку XX ст. у радянській історіографії. *Гілея.* Х., 2009. Спецвип. С. 159–167.
- 6. Рукосуев Е. Ю.** Советская историография об организациях предпринимателей в России в конце XIX – начале XX века. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки.* 2019. Т. 19. № 2. С. 35–47.
- 7. Барышников М. Н.** Промышленные корпорации дореволюционной России в новейшей отечественной историографии (1990–2010-е годы). *Вестник Пермского университета. История.* 2021. № 2 (53). С. 57–72.
- 8. Янжул И. И.** Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. 459 с.
- 9. Гольдштейн И. М.** Синдикаты и тресты и современная экономическая политика. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. Ч. 1 : Синдикаты, задачи торговой политики и будущая роль России. XX, 347 с.
- 10. Гольдштейн И. М.** Благоприятна ли русская действительность для образования синдикатов и трестов? М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1913. 66 с.
- 11. Рафалович А. Л.** Промышленные синдикаты за границей и в России: их экон. и соц. значение. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. 67 с.
- 12. Кафенгауз Л. Б.** Синдикаты в русской железной промышленности: к вопросу о концентрации производства в России. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. 264 с.
- 13. Гливиц И. Б.** Железная промышленность в России. СПб. : Тип. т-ва п./ф. „Электро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1911. 113 с.
- 14. Загорский С. О.** Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях). СПб. : Типо-Литогр. „Братья Ревины”, 1914. 280 с.
- 15. Каминка А. И.** Основы предпринимательского права. Петроград : Петрогр. т-во печ. и изд. дела „Труд”, 1917. 345 с. URL : http://adhdportal.com/book_2546_chapter_19__13_Klassifikaija_predprinimatelskikh_sojuzov.html.
- 16. Синайский В. И.**

Договор предпринимательского союза (синдиката и треста). *Памяти профессора Г. Ф. Шершеневича : сб. ст. по гражданскому и торговому праву*. М. : Бр. Башмаковы, 1915. С. 1–13. **17. Фармаковский С. П.** К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов. СПб. : Типо-литограф. „Якорь”, 1910. 55 с. **18. Фомин П. И.** Синдикаты и тресты. Харьков : Союз, 1919. 110 с. **19. Цыперович Г. Р.** Синдикаты и тресты в дореволюционной России. Петроград, 1920. 210 с. **20. Ванаг Н. Н.** Финансовый капитал в России накануне Мировой войны: опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России. Харьков : Пролетарий, 1925. 252 с. **21. История** Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М. : Изд-во ЦК ВКП(б) „Правда”, 1938. 353 с. **22. Ляшенко П. І.** Історія народного господарства СРСР : в 3 т. К. : Політвидав УРСР, 1952. Т. 2. 690 с. **23. Волобуев П. В.** Из истории синдиката „Продуголь”. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 58. С. 107–144. **24. Волобуев П. В.** О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г. (март–октябрь). *Вопр. истории*. 1959. № 9. С. 44–63. **25. Гефтер М. Я.** Из истории монополистического капитализма в России: (Сахарный синдикат). *Ист. зап.* М., 1951. Т. 38. С. 104–153. **26. Гефтер М. Я.** Борьба вокруг создания металлургического треста в России в начале XX в. *Ист. зап.* М., 1954. Т. 47. С. 124–148. **27. Цукерник А. Л.** Из истории синдиката „Кровля”. *Ист. зап.* М., 1955. Т. 52. С. 112–141. **28. Крупина Т. Д.** К вопросу о взаимоотношениях царского правительства с монополиями. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 57. С. 144–184. **29. Потолов С. І.** Початок монополізації гірничої і гірничозаводської промисловості України в кінці XIX ст. *Укр. іст. журн.* 1958. № 2. С. 21–38. **30. Нетесин Ю. Н.** Синдикаты „Гвоздь” и „Проволока” (1903–1914 гг.). *Ист. зап.* М., 1961. Т. 70. С. 113–146. **31. Бакулев Г. Д.** Черная металлургия Юга России. М. : Гостехиздат, 1953. 247 с. **32. Бакулев Г. Д.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955. 672 с. **33. Крузе Э. Э.** Табачный и ниточный тресты (Из истории монополий в обрабатывающей промышленности России). *Из ист. имп-ма в России*. Вып. 1. М.; Л., 1959. С. 57–84. **34. Лаверычев В. Я.** Монополистический капитал в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. 423 с. **35. Каменецкая И. М.** Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности. *История СССР*. 1965. № 6. С. 110–121. **36. Ленин В. И.** Грозная катастрофа и как с ней бороться. *Полное собрание сочинений* : в 55 т. М. : Политиздат, 1958–1965. Т. 34. 1969. С. 151–199. **37. Шполянский Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 148 с. **38. Цукерник А. Л.** Синдикат „Продамет” : ист.-экон. очерк. 1902 – июль 1914 г. М. : Соцэргиз, 1959. 303 с. **39. Лившин Я. И.** Монополии в экономике России. М. : Наука,

1961. 448 с. **40. Академик П. В.** Волобуев. Неопубликованные работы. Воспоминания. Статьи / Г. Н. Севостьянов (отв. ред.). М. : Наука, 2000. 510 с. **41. Гиндин И. Ф.** Государственный банк и зеркальный синдикат. *Из истории империализма в России*. Вып. 1. Л., 1959. С. 85–99. **42. Гиндин И. Ф.** Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). М. : Госфиниздат, 1960. 415 с. **43. Гиндин И. Ф.** Политика царского правительства в отношении промышленных монополий. *Об особенностях империализма в России : сб. науч. ст.* М., 1963. С. 86–124. **44. Гиндин И.** Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране. *Свержение самодержавия : сб. ст.* М. : Наука, 1970. URL : <http://saint-juste.narod.ru/gindin.html>. **45. Зырянов П. Н.** „Школа Сидорова”: Воспоминания младшего современника. *Acta Slavica Japonica*. Т. XIII. Sapporo. 1995. С. 256–271. **46. Бовыкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 295 с. **47. Бовыкин В. И.** Формирование финансового капитала в России. М. : Наука, 1984. 287 с. **48. Лаверычев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. М. : Мысль, 1974. 252 с. **49. Лаверычев В. Я.** Государство и монополии в дореволюционной России. М. : Мысль, 1982. 200 с. **50. Лаверычев В. Я.** Военный государственно-монополистический капитализм в России. М. : Наука, 1988. 335 с. **51. Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Л. : Наука, 1981. 275 с. **52. Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Л. : Наука, 1987. 272 с. **53. Кушнирук С. В.** Синдикат „Продуголь” (1906–1914 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 1984. 229 с. **54. Сорокин А. К.** Прибыли акционерно-паевых предприятий России в условиях монополизации промышленности (1900–1913 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история”. М., 1990. 24 с. **55. Наумова Г. Р.** Российские монополии (Источниковедческие проблемы). М. : Изд-во МГУ, 1984. 122 с. **56. Голиков А. Г.** Российские монополии в зеркале прессы: (газеты как источник по истории монополизации промышленности). М. : Изд-во МГУ, 1991. 203 с. **57. Маслов А. О.** Деякі питання синдикування української промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. пр.* К., 2010. Вип. 37–38. С. 170–179. **58. Шляхов О. Б.** Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. : Історія та археологія*. 2015. Т. 23. Вип. 23. С. 81–92. **59. Кругляк Б. А.** Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины. Самара : Изд-во „Самарский университет”, 1992. 192 с. **60. Економічна історія України : іст.-екон. дослідження : в 2 т. / ред. рада : В. М. Литвин**

- (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць, та ін. К. : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
- 61. Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.
- 62. Щербініна О. В.** Іноземний капітал. Донецьк : Донбас, 2000. 256 с.
- 63. Рєєнт О. П., Сердюк О. В.** Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004. 480 с.
- 64. Мошенский С. З.** Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. London : Xlibris, 2014. 503 с.
- 65. Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2004. 427 с.
- 66. Добров Е. В.** Розвиток вугільної промисловості Донбасу в умовах капіталістичної модернізації Росії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2008. 208 с.
- 67. Левицький В. О.** Розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2019. 713 с.
- 68. Жилєнкова І. М.** Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2016. 519 с.
- 69. Синявська Л. І.** Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2015. 471 с.
- 70. Сапоговская Л. В.** Горнозаводская промышленность Урала на рубеже XIX–XX веков (к характеристике процессов монополизации). Екатеринбург : Банк культурной информации, 1993. 194 с.
- 71. Сорокин А. К.** К вопросу о монополизации промышленности в России в начале XX в. *Россия на рубеже XIX–XX веков : материалы науч. чтений памяти проф. В. И. Бовыкина*. М., 1999а. С. 178–185.
- 72. Сорокин А.** Монополизация российской угольной промышленности. *Экономическая история. Ежегодник*. 1999. М., 1999б. С. 262–288.
- 73. Фельдман М. А.** О противоречиях в оценке процесса монополизации в России начала XX в. *Вопр. истории*. 2003б. № 9. С. 108–117.
- 74. Петухов В. Н.** История возникновения объединений предпринимателей в России: Правовые аспекты. *Бизнес. Менеджмент. Право*. 2003. № 3. URL : http://www.bmpravo.ru/show_stat.php?lang=ru&stat=209.
- 75. Малютина О. А., Соколов Д. В.** Участие Правительствующего сената Российской империи в борьбе с монополиями в начале XX века. *Историко-правовые проблемы: Новый ракурс*. 2021. № 1. С. 59–70.
- 76. Предпринимательство** и предприниматели России. От истоков до начала XX века / редкол. : В. И. Бовыкин и др. М., 1997. 344 с.
- 77. Опыт** российских модернизаций XVIII–XX века / отв. ред. В. В. Алексеев. М. : Наука, 2000. 246 с.
- 78. Сметанин С. И.** История предпринимательства в России. М. : Палеотип; Логос, 2004. URL : http://statehistory.ru/books/S-I--Smetanin_Istoriya-predprinimatelstva-v-Rossii/.
- 79. Гиндин И.** Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте. *Вопр. истории*. 2007. № 7-9.

- 80. Бовыкин В. И.** Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. 320 с.
- 81. McKay J. P.** *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913.* Chicago; London : University of Chicago Press, 1970. 456 p.
- 82. Milward A. S., Saul S. B.** *The Development of the Economics of Continental Europe. 1850–1914.* Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. 555 p.
- 83. Owen T.** *The corporation under Russian law, 1800–1917. A study in tsarist economic policy.* Cambridge, 1991. 260 p.
- 84. Пеетерс В.** *Сталь у степу.* К. : Посольство Бельгії, 2010. 104 с.
- 85. Гершенкрон А.** *Экономическая отсталость в исторической перспективе.* М. : Издат. дом „Дело” РАНХиГС, 2015. 536 с.
- 86. Грегори П.** *Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки.* М. : РОССПЭН, 2003. 253 с.

References

- 1. Zabudkova, O. A.** (2018). *Stvorennia ta rozvytok syndykativ u promyslovosti Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Establishment and development of syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century]. *Candidate's thesis.* Starobilsk [in Ukrainian].
- 2. Tarnovskij, K. N.** (1964). *Sovetskaya istoriografiya rossijskogo imperializma* [Soviet historiography of Russian imperialism]. M.: Nauka [in Russian].
- 3. Polikarpov, V. V.** (2008). *Cusima v sovetskoj istoriografii.* [Tsushima in Soviet historiography.]. *Ot Cusimy k Fevralyu. Carizm i voennaya promyshlennost' k nachalu XX veka – From Tsushima to February. Tsarism and the military industry by the beginning of the twentieth century.* (pp. 11-158). M.: Indrik [in Russian].
- 4. Fel'dman, M. A.** (2003a). *Problema monopolizacii promyshlennosti Rossii v 1900–1917 godah (istoriograficheskij aspekt)* [The problem of monopolization of Russian industry in 1900–1917 (historiographic aspect)]. *Vestn. Chelyab. un-ta. Ser. 1. Istorija – Chelyabinsk University Bulletin. Ser. 1. History, 1,* 18-25 [in Russian].
- 5. Shebanits, D. M.** (2009). *Rozvytok monopolistychnykh obiednan Donbasu na pochatku XX st. u radianskii istoriografii* [Development of monopolistic associations of Donbass in the early twentieth century in Soviet historiography]. *Hileia – Gilea, Spetsvyp.,* 159-167 [in Ukrainian].
- 6. Rukosuev, E. Yu.** (2019). *Sovetskaya istoriografiya ob organizacijah predprinimatelej v Rossii v konce XIX – nachale XX veka* [Soviet historiography of organizations of entrepreneurs in Russia in the late nineteenth – early twentieth century]. *Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Social'no-gumanitarnye nauki – Bulletin of the South Ural State University. Series: Social Sciences and Humanities, 19, 2,* 35-47 [in Russian].
- 7. Baryshnikov, M. N.** (2021). *Promyshlennye korporacii dorevolucionnoj Rossii v novejshej otechestvennoj istoriografii (1990–2010-e gody)* [Industrial corporations of pre-revolutionary Russia in the latest domestic historiography (1990–2010)].

Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya – Perm University Bulletin. History, 2 (53), 57-72 [in Russian]. **8. Yanzhul, I. I.** (1895). Promyslovye sindikaty ili predprinimatel'skie soyuzy dlya regulirovaniya proizvodstva preimushchestvenno v Soedinennyh Shtatah Ameriki [Industrial syndicates or business unions for the regulation of production, mainly in the United States of America]. SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian]. **9. Gol'dshtejn, I. M.** (1912). Sindikaty i tresty i sovremennaya ekonomicheskaya politika [Syndicates and trusts and modern economic policy]. Part 1. M.: Tip. t-va I. D. Sytina [in Russian]. **10. Gol'dshtejn, I. M.** (1913). Blagopriyatna li russkaya dejstvitel'nost' dlya obrazovaniya sindikatov i trestov? [Is the Russian reality favorable for the formation of syndicates and trusts?]. M.: Tip. O. L. Somovoj [in Russian]. **11. Rafalovich, A. L.** (1904). Promyshlennye sindikaty za granicej i v Rossii: ih ekon. i soc. znachenie [Industrial syndicates abroad and in Russia: their economic and social meaning]. SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian]. **12. Kafengauz, L. B.** (1910). Sindikaty v russkoj zheleznoj promyshlennosti: k voprosu o koncentracii proizvodstva v Rossii [Syndicates in the Russian iron industry: on the question of concentration of production in Russia]. M.: Tip. t-va I. D. Sytina [in Russian]. **13. Glivic, I. B.** (1911). Zheleznaya promyshlennost' v Rossii [Iron industry in Russia]. SPb.: Tip. t-va p./f. „Elektro-tip. N. Ya. Stojkovoij” [in Russian]. **14. Zagorskij, S. O.** (1914). Sindikaty i tresty (Uchenie o kapitalisticheskikh monopolijah) [Syndicates and trusts (The doctrine of capitalist monopolies)]. SPb.: Tipo-Litogr. „Brat'ya Reviny” [in Russian]. **15. Kaminka, A. I.** (1917). Osnovy predprinimatel'skogo prava [Fundamentals of business law]. Petrograd: Petrogr. t-vo pech. i izd. dela „Trud”. Retrieved from http://adhdportal.com/book_2546_chapter_19__13._Klassifikaija_predprinimatelskikh_sozuzov.html [in Russian]. **16. Sinajskij, V. I.** (1915). Dogovor predprinimatel'skogo soyuza (sindikata i tresta) [Agreement of the Business Union (syndicate and trust)]. *Pamyati professora G. F. Shershenevicha – In memory of Professor G. F. Shershenevich.* (pp. 1-13). M.: Br. Bashmakovy [in Russian]. **17. Farmakovskij, S. P.** (1910). K voprosu o zakonodatel'nom regulirovanii sindikatov i trestov [On the question of legislative regulation of syndicates and trusts]. SPb.: Tipo-litogr. „Yakor” [in Russian]. **18. Fomin, P. I.** (1919). Sindikaty i tresty [Syndicates and trusts]. Har'kov: Soyuz [in Russian]. **19. Cyperovich, G. R.** (1920). Sindikaty i tresty v dorevolucionnoj Rossii [Syndicates and trusts in pre-revolutionary Russia]. Petrograd [in Russian]. **20. Vanag, N. N.** (1925). Finansovyj kapital v Rossii nakanune Mirovoj vojny: opyt ist.-ekon. issled. sistemy finansovogo kapitala v Rossii [Financial capital in Russia on the eve of World war]. Har'kov: Proletarij [in Russian]. **21. Istoriya Vsesoyuznoj kommunisticheskoy partii (bol'shevikov). Kratkij kurs** [History of the all-union communist party (bolsheviks). Short course]. (1938). M.: Izd-vo CK VKP(b) „Pravda” [in Russian]. **22. Lyashchenko, P. I.** (1952). Istoriya narodnogo gospodarstva SRSR [History of the economy of the USSR]. Vol. 2. Kyiv:

Politvidav URSS [in Ukrainian]. **23. Volobuev, P. V.** (1956). Iz istorii sindikata „Produgol” [From the history of the syndicate „Produgol”]. *Ist. zap. – Historical notes*, 58, 107-144 [in Russian]. **24. Volobuev, P. V.** (1959). O gosudarstvenno-monopolisticheskom kapitalizme v Rossii v 1917 g. (mart-oktyabr') [About state-monopoly capitalism in Russia in 1917 (March-October)]. *Voprosy istorii – History questions*, 9, 44-63 [in Russian]. **25. Gefter, M. Ya.** (1951). Iz istorii monopolisticheskogo kapitalizma v Rossii: (Saharnyj syndikat) [From the history of monopoly capitalism in Russia: (Sugar syndicate)]. *Ist. zap. – Historical notes*, 38, 104-153 [in Russian]. **26. Gefter, M. Ya.** (1954). Bor'ba vokrug sozdaniya metallurgicheskogo tresta v Rossii v nachale XX v. [The struggle for the creation of a metallurgical trust in Russia in the early XX century]. *Ist. zap. – Historical notes*, 47, 124-148 [in Russian]. **27. Cukernik, A. L.** (1955). Iz istorii sindikata „Krovlya” [From the history of the syndicate „Krovlya”]. *Ist. zap. – Historical notes*, 52, 112-141 [in Russian]. **28. Krupina, T. D.** (1956). K voprosu o vzaimootnosheniyah carskogo pravitel'stva s monopoliyami [On the question of the relationship of the tsarist government with monopolies]. *Ist. zap. – Historical notes*, 57, 144-184 [in Russian]. **29. Potolov, S. I.** (1958). Pochatok monopolizatsii hirnychoi i hirnychozavodskoi promyslovosti Ukrainy v kintsi XIX st. [The beginning of the monopolization of mining and mining industry of Ukraine in the late XIX century]. *Ukr. ist. zhurn. – Ukrainian Historical Journal*, 2, 21-38 [in Ukrainian]. **30. Netesin, Yu. N.** (1961). Sindikaty „Gvozd” i „Provoloka” (1903–1914 gg.) [Syndicates „Gvozd” and „Provoloka” (1903–1914)]. *Ist. zap. – Historical notes*, 70, 113-146 [in Russian]. **31. Bakulev, G. D.** (1953). Chernaya metallurgiya Yuga Rossii [Ferrous metallurgy of the South of Russia]. M.: Gostekhzdat [in Russian]. **32. Bakulev, G. D.** (1955). Razvitie ugol'noj promyshlennosti Doneckogo bassejna [Development of the coal industry of the Donetsk basin]. M.: Gos. izd-vo polit. lit. [in Russian]. **33. Kruze, E. E.** (1959). Tabachnyj i nitochnyj tresty (Iz istorii monopolij v obrabatyvayushchej promyshlennosti Rossii) [Tobacco and thread trusts (From the history of monopolies in Russia's manufacturing industry)]. *Iz istorii imperializma v Rossii – From the history of the imperialist in Russia*, 1, 57-84 [in Russian]. **34. Laverychev, V. Ya.** (1963). Monopolisticheskij kapital v tekstil'noj promyshlennosti Rossii (1900–1917 gg.) [Monopolistic capital in the textile industry of Russia (1900–1917)]. M.: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian]. **35. Kameneckaya, I. M.** (1965). Vozniknovenie monopolij v sveklosaharnoj promyshlennosti [The emergence of monopolies in the sugar beet industry]. *Istoriya SSSR – History of the USSR*, 6, 110-121 [in Russian]. **36. Lenin, V. I.** (1969). Grozyashchaya katastrofa i kak s nej borot'sya [The impending catastrophe and how to deal with it]. *Polnoe sobranie sochinenij: v 55 t. – Complete collection of works: in 55 v.* (Vol. 34), (pp. 151-199). M.: Politizdat [in Russian]. **37. Shpolyanskij, D. I.** (1953). Monopolii ugol'no-metallurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka

[Monopolies of the coal and metallurgical industry of southern Russia in the early XX century]. M.: Izd-vo AN SSSR [in Russian]. **38. Cukernik, A. L.** (1959). Sindikat „Prodamet”: ist.-ekon. ocherk. 1902 – iyul' 1914 g. [Syndicate „Prodamet”: a historical and economic essay. 1902 – July 1914]. M.: Socekiz [in Russian]. **39. Livshin, Ya. I.** (1961). Monopolii v ekonomike Rossii [Monopoly in the economy of Russia]. M.: Nauka [in Russian]. **40. Sevost'yanov, G. N.** (Eds.). (2000). Akademik P. V. Volobuev. Neopublikovannye raboty. Vospominaniya. Stat'i [Academician P. V. Volobuev. Unpublished works. Memories. Articles]. M.: Nauka [in Russian]. **41. Gindin, I. F.** (1959). Gosudarstvennyj bank i zerkal'nyj sindikat [State Bank and the mirror syndicate]. *Iz istorii imperializma v Rossii – From the history of the imperialist in Russia*, 1, 85-99 [in Russian]. **42. Gindin, I. F.** (1960). Gosudarstvennyj bank i ekonomicheskaya politika carskogo pravitel'stva (1861–1892 gg.) [State Bank and economic policy of the tsarist government (1861–1892)]. M.: Gosfinizdat [in Russian]. **43. Gindin, I. F.** (1963). Politika carskogo pravitel'stva v otnoshenii promyshlennyh monopolij [The policy of the tsarist government in relation to industrial monopolies]. *Ob osobennostyakh imperializma v Rossii – On the peculiarities of imperialism in Russia*. (pp. 86–124). Moskow [in Russian]. **44. Gindin, I.** (1970). Social'no-ekonomicheskie itogi razvitiya rossijskogo kapitalizma i predposylki revolyucii v nashej strane [Socio-economic results of the development of Russian capitalism and the preconditions of the revolution in our country]. *Sverzhenie samoderzhavcya – The overthrow of the autocrat*. M.: Nauka. Retrieved from <http://saint-juste.narod.ru/gindin.html> [in Russian]. **45. Zyryanov, P. N.** (1995). „Shkola Sidorova”: Vospominaniya mladshogo sovremennika [„Sidorov School”: Memoirs of a junior contemporary]. *Acta Slavica Janonica*, XIII, 256-271 [in Russian]. **46. Bovykin, V. I.** (1967). Zarozhdenie finansovogo kapitala v Rossii [The origin of financial capital in Russia]. M.: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian]. **47. Bovykin, V. I.** (1984). Formirovanie finansovogo kapitala v Rossii [Formation of financial capital in Russia]. M.: Nauka [in Russian]. **48. Laverychev, V. Ya.** (1974). Krupnaya burzhuaziya v poreformennoj Rossii. 1861–1900 gg. [The big bourgeoisie in post-reform Russia. 1861–1900]. M.: Mysl' [in Russian]. **49. Laverychev, V. Ya.** (1982). Gosudarstvo i monopolii v dorevolucionnoj Rossii [State and monopolies in pre-revolutionary Russia]. M.: Mysl' [in Russian]. **50. Laverychev, V. Ya.** (1988). Voennyj gosudarstvenno-monopolisticheskij kapitalizm v Rossii [Military state-monopoly capitalism in Russia]. M.: Nauka [in Russian]. **51. Shepelev, L. E.** (1981). Carizm i burzhuaziya vo vtoroj polovine XIX v. [Tsarism and the bourgeoisie in the second half of the XIX century]. L.: Nauka [in Russian]. **52. Shepelev, L. E.** (1987). Carizm i burzhuaziya v 1904–1914 gg. Problemy torgovo-promyshlennoj politiki [Tsarism and the bourgeoisie in 1904-1914. Problems of trade and industrial policy]. L.: Nauka [in Russian]. **53. Kushniruk, S. V.** (1984). Sindikat „Produgol” (1906–1914 gg.) [Syndicate „Produgol” (1906–

1914)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian]. **54. Sorokin, A. K.** (1990). Pribyli akcionerno-paevykh predpriyatij Rossii v usloviyah monopolizacii promyshlennosti (1900–1913 gg.) [Profits of joint-stock and share enterprises of Russia in the conditions of monopolization of industry (1900–1913)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Moscow [in Russian]. **55. Naumova, G. R.** (1984). Rossijskie monopolii (Istochnikovedcheskie problemy) [Russian monopolies (Source studies problems)]. M.: Izd-vo MGU [in Russian]. **56. Golikov, A. G.** (1991). Rossijskie monopolii v zerkale pressy: (gazety kak istochnik po istorii monopolizacii promyshlennosti) [Russian monopolies in the mirror of the press: (newspapers as a source on the history of industrial monopolization)]. M.: Izd-vo MGU [in Russian]. **57. Maslov, A. O.** (2010). Deiakі pytannia syndykuvannia ukraïnskoï promyslovosti v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Some issues of syndication of Ukrainian industry in the late XIX – early XX century]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 37-38, 170-179 [in Ukrainian]. **58. Shliakhov, O. B.** (2015). Vynyknennia monopolnykh obiednan u promyslovosti ukraïnskykh hubernii Rosiiskoi imperii ta polityka shchodo nykh samodержavstva [The emergence of monopoly associations in the industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire and the policy of autocracy]. *Visn. Dnipropetr. un-tu. Ser.: Istoriia ta arkheolohiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Ser.: History and archeology*, 23, 81-92 [in Ukrainian]. **59. Kruglyak, B. A.** (1992). Vnutrennyaya torgovlya v Rossii v konce XIX – v nachale XX veka. Na materialah Ukrainy [Domestic trade in Russia in the late XIX – early XX century. On the materials of Ukraine]. Samara: Izd-vo „Samsarskij universitet” [in Russian]. **60. Lytvyn, V. M.** (Ed.). (2011). Ekonomichna istoriia Ukrainy: ist.-ekon. doslidzhennia [Economic history of Ukraine: historical and economic research]. (Vol. 2). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian]. **61. Shliakhov, O. B.** (2010). Ukraina na shliakhu do industrialnoho suspilstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Ukraine on the way to industrial society (second half of XIX – early XX century)]. D.: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu [in Ukrainian]. **62. Shcherbinina, O. V.** (2000). Inozemnyi kapital [Foreign capital]. Donetsk: Donbas [in Ukrainian]. **63. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V.** (2004). Persha svitova viina i Ukraina [World war i and Ukraine]. Kyiv: Heneza [in Ukrainian]. **64. Moshenskiy, S. Z.** (2014). Finansovyie tsentry Ukrainy i rynek tsennykh bumag industrialnoy yepokhi [Financial centers of Ukraine and the securities market of the industrial era]. London: Xlibris [in Russian]. **65. Dovzhuk, I. V.** (2004). Rol vazhkoi promyslovosti Donbasu v rozvytku ekonomiky Naddniprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The role of heavy industry of Donbass in the development of the economy of Dnieper Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries)]. *Doctor's thesis*. Donetsk [in Ukrainian]. **66. Dobrov, E. V.** (2008). Rozvytok vuhilnoi promyslovosti Donbasu v umovakh kapitalistychnoi modernizatsii Rosii

[Development of the coal industry of Donbass in the conditions of capitalist modernization of Russia]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].

67. Levytskyi, V. O. (2019). Rozvytok lehkoi promyslovosti ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Development of light industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX century]. *Doctor's thesis*. Ternopil [in Ukrainian].

68. Zhylienkov, I. M. (2016). Zovnishnia torhivlia ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v konteksti interesiv ahrarno-promyslovoho kapitalu (90-ti rr. XIX st. – 1914 r.) [Foreign trade of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the context of the interests of agro-industrial capital (90s of the XIX century – 1914)]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

69. Syniavska, L. I. (2015). Vazhka promyslovist Skhodu i Pivdnia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Heavy industry of the East and South of Ukraine during the World War I]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

70. Sapogovskaya, L. V. (1993). Gornozavodskaya promyshlennost' Urala na rubezhe XIX–XX vekov (k harakteristike processov monopolizacii) [Mining industry of the Urals at the turn of the XIX–XX centuries (to characterize the processes of monopolization)]. Ekaterinburg: Bank kul'turnoj informacii [in Russian].

71. Sorokin, A. K. (1999a). K voprosu o monopolizacii promyshlennosti v Rossii v nachale XX v. [On the question of monopolization of industry in Russia in the early twentieth century]. *Rossiya na rubezhe XIX–XX vekov – Russia at the turn of the XIX–XX centuries*. (pp. 178–185). Moscow [in Russian].

72. Sorokin, A. (1999b). Monopolizaciya rossijskoj ugol'noj promyshlennosti [Monopolization of the Russian coal industry]. *Ekonomicheskaya istoriya. Ezhegodnik – Economic history. Yearbook*. (pp. 262–288). Moscow [in Russian].

73. Fel'dman, M. A. (2003b). O protivorechiih v ocenke processa monopolizacii v Rossii nachala XX v. [On the contradictions in the assessment of the process of monopolization in Russia in the early XX century]. *Voprosy istorii – History questions*, 9, 108–117 [in Russian].

74. Petuhov, V. N. (2003). Istoriya vznikeniya ob"edinenij predprinimatelej v Rossii: Pravovye aspekty [The history of the emergence of associations of entrepreneurs in Russia: Legal aspects]. *Biznes. Menedzhment. Pravo – Business. Management. Right*, 3. Retrieved from http://www.bmpravo.ru/show_stat.php?lang=ru&stat=209 [in Russian].

75. Malyutina, O. A., & Sokolov, D. V. (2021). Uchastie Pravitel'stvuyushchego senata Rossijskoj imperii v bor'be s monopolijami v nachale XX veka [Participation of the Governing Senate of the Russian Empire in the fight against monopolies in the early XX century]. *Istoriko-pravovye problemy: novyj rakurs – Historical and legal problems: a new perspective*, 1, 59–70 [in Russian].

76. Bovykin, V. I. et al. (Eds.). (1997). Predprinimatel'stvo i predprinimateli Rossii. Ot istokov do nachala XX veka [Entrepreneurship and entrepreneurs in Russia. From the origins to the beginning of the XX century]. Moscow [in Russian].

77. Alekseev, B. V. (Ed.). (2000). Opyt rossijskih modernizacij XVIII–XX veka [The experience

of Russian modernizations of the XVIII–XX centuries]. M.: Nauka [in Russian]. **78. Smetanin, S. I.** (2004). *Istoriya predprinimatel'stva v Rossii* [History of Entrepreneurship in Russia]. M.: Paleotip; Logos. Retrieved from http://statehistory.ru/books/S-I--Smetanin_Istoriya-predprinimatelstva-v-Rossii/ [in Russian]. **79. Gindin, I.** (2007). *Gosudarstvo i ekonomika v gody upravleniya S. Yu. Vitte* [The state and the economy during the reign of S. Yu. Witte]. *Voprosy istorii – History questions*, 7-9 [in Russian]. **80. Bovykin, B. I.** (2001). *Finansovyy kapital v Rossii nakanune Pervoy mirovoj vojny* [Financial capital in Russia on the eve of the World War I]. M.: Ros. polit. encikl. (ROSSPEN) [in Russian]. **81. McKay, J. P.** (1970). *Pioneers for Profit. Foreign Yentrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913.* Chicago; London: University of Chicago Press. **82. Milward, A. S., & Saul, S. B.** (1977). *The Development of the Yeconomics of Continental Yeurope. 1850–1914.* Cambridge, MA: Harvard University Press. **83. Owen, T.** (1991). *The corporation under Russian law, 1800–1917. A study in tsarist economic policy.* Cambridge. **84. Peeters, V.** (2010). *Stal u stepu* [Steel in the steppe]. Kyiv: Posolstvo Belhii [in Ukrainian]. **85. Gershenkron, A.** (2015). *Ekonomicheskaya otstalost' v istoricheskoy perspektive* [Economic backwardness in historical perspective]. M.: Izdat. dom „Delo” RANHiGS [in Russian]. **86. Gregori, P.** (2003). *Ekonomicheskij rost Rossijskoj imperii (konec XIX – nachalo XX v.). Novye podschety i ocenki* [Economic growth of the Russian Empire (late XIX – early XX century). New calculations and estimates]. M.: ROSSPEN [in Russian].

Забудкова О. А. Історіографія монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті проаналізовано висвітлення в історичній літературі проблеми монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Виділено три періоди розвитку історіографії зазначеного питання. Упродовж імперського періоду (кінець XIX – початок XX ст.) роботи мали не лише теоретичний, а й практичний характер. Незважаючи на те, що більшість таких робіт має описовий характер і відносно слабку джерельну базу, саме вони заклали фундамент для подальшого вивчення проблеми. У другому, радянському періоді, виділено три етапи. Протягом першого (1920-ті – середина 1950-х рр.) відбувається еволюція підходів до вивчення монополій від дорадянських традицій до їх розуміння як одного із засобів зовнішнього управління економікою Російської імперії іноземним капіталом. На наступному етапі (середина 1950-х – середина 1970-х рр.) уявлення про слабкість монополізації та залежний характер імперії змінюється думкою про формування тут найвищої стадії капіталізму – імперіалізму, однією з головних ознак якого було панування монополій. Протягом третього етапу (середина 1970-х – 1980-ті рр.) дослідження набувають комплексного характеру, відстоюється теза про високий рівень розвитку

монополістичного капіталізму як передумову соціалістичної революції. Сучасна історіографія, яка репрезентує третій етап, позначена прагненням істориків об'єктивно висвітлити роль монополій, втім проблеми монополізації в Російській імперії висвітлюються переважно в поодиноких розвідках або в комплексних працях, присвячених історії кінця XIX – початку XX ст. загалом. Підсумовано, що аналіз історіографії щодо монополізації промисловості Російської імперії засвідчив фрагментарність вивчення проблеми, що зумовлює важливість її подальшого дослідження.

Ключові слова: історіографія, монополізація, промисловість, Російська імперія.

**Забудкова О. А. Историография монополизации
промышленности Российской империи в конце XIX – начале XX вв.**

В статье проанализировано освещение в исторической литературе проблемы монополизации промышленности Российской империи в конце XIX – начале XX ст. Выделены три периода развития историографии указанного вопроса. В течение имперского периода (конец XIX – начало XX ст.) работы носили не только теоретический, но и практический характер. Несмотря на то, что большинство таких работ носят описательный характер и имеют относительно слабую источниковую базу, именно они заложили фундамент для дальнейшего изучения проблемы. Во втором, советском периоде выделено три этапа. В течение первого (1920-х – середина 1950-х гг.) происходит эволюция подходов к изучению монополий от досоветских традиций к их пониманию как одного из средств внешнего управления экономикой Российской империи иностранным капиталом. На следующем этапе (середина 1950-х – середина 1970-х гг.) представление о слабости монополизации и зависимом характере империи сменяется положением о формировании высшей стадии капитализма – империализма, одним из главных признаков которого было господство монополий. В течение третьего этапа (середина 1970-х – 1980-е гг.) исследования приобретают комплексный характер, отстаивается тезис о высоком уровне развития монополистического капитализма как предпосылки социалистической революции. Современная историография, представляющая третий этап, отмечена стремлением историков объективно осветить роль монополий, однако, проблемы монополизации в Российской империи освещаются преимущественно в единичных работах или в комплексных трудах, посвященных истории конца XIX – начала XX в. в целом. В итоге анализ историографии монополизации промышленности Российской империи показал фрагментарность изученности проблемы, что обуславливает важность ее дальнейшего исследования.

Ключевые слова: историография, монополизация, промышленность, Российская империя.

Zabudkova O. A. Historiography of industrial monopolization in the Russian Empire in the late XIX – early XX century

The article analyzes the coverage in the historical literature of the problem of industry's monopolization in the Russian Empire in the late XIX – early XX century. There are three periods in the development of the historiography have been identified. During the imperial period (late XIX – early XX century.) works were not only theoretical but also practical. Despite the fact that most of these works are descriptive and have a relatively weak source base, they laid the foundation for further study of the problem. In the second, Soviet period, there are three stages. During the first (1920s – mid-1950s) there is an evolution of approaches to the study of monopolies from pre-Soviet traditions to their understanding as one of the means of external management of the Russian Empire's economy with foreign capital. At the next stage (mid-1950s – mid-1970s) the idea of the weakness of monopoly and the dependent nature of the empire is replaced by the idea of forming the highest stage of capitalism – imperialism, one of the main features of which was the domination of monopolies. During the third stage (mid-1970s – 1980s), research became complex, and the thesis of the high development of monopoly capitalism as a precondition for the socialist revolution was defended. Modern historiography, which represents the third stage, is marked by the desire of historians to objectively cover the role of monopolies, but the problems of monopolization in the Russian Empire are covered mainly in single explorations or in complex works on the history of late XIX – early XX centuries. It is concluded that the analysis of historiography of industrial monopolization's history in the Russian Empire showed the fragmentary study of the problem, which determines the importance of its further study.

Keywords: historiography, monopolization, industry, Russian Empire.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2021 р.

Прийнято до друку 30.09.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(38)Геродот

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-61-71

Коваль Аліна Іванівна,

асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

alina.ivanovna.len@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5023-8688>

**„МЕЛЬПОМЕНА” ГЕРОДОТА
ЯК ДЖЕРЕЛО З МІЖНАРОДНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ
ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В VI ст. до н. е.**

Розвиток сучасної історіографії характеризується стійким підвищенням інтересом науковців до подій стародавньої історії. Серед питань, які досліджуються та дискутуються у колі науковців, є і значення Скіфії у системі міжнародних відносин у період війн Греції та Персидської держави Ахеменідів. Як відомо, скіфи, які в досліджуваній період мали тісні торгівельно-господарчі контакти із античним світом, у цьому протистоянні обрали союзництво із давньогрецькою цивілізацією. Цей аспект досить слабо відображений у науковій літературі і тому метою статті є розгляд участі скіфів у війні проти персів, спираючись на класичний твір – „Історія” давньогрецького письменника Геродота (між 490 і 480 до н. е. – близько 425 до н. е.).

Як відомо, у 513 р. до н. е. перський цар Дарій (550 до н. е. – 486 до н. е.) на чолі 100-тисячного війська вторгся до країни скіфів. Ця подія сприймалась в античному світі як одна з видатних у контексті багаторічного протистояння з давнім Іраном. Давні греки відзначали та славили одну з перших блискучих перемог у війні проти сильного суперника, яка передувала їх перемогам та подвигам під Марафоном, Фермопілами та Саламіном.

Саме такі міркування, були, вірогідно, визначальними для того, щоб давньогрецький письменник-історик Геродот взявся за написання розділу „Мельпомена” свого всесвітньо відомого твору „Історія”.

Як відомо, Геродот, який вважається „батьком історії”, народився у грецькому місті Галікарнас – малоазійській колонії античної метрополії. Він багато мандрував у Середземномор'ї, на Близькому Сході, Єгипті та Вавилоні; довго жив в Афінах, у Південній Італії. Увесь цей час, протягом 30-ти років, він докладно досліджував передумови, перебіг та результати війн Персії та Греції, представляючи їх у вигляді боротьби свободи та тиранії. Як відзначав провідний український історик С. Плохій у праці „Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до

незалежності” (2016): „Він змальовував цей конфлікт як епічну битву між свободою та рабством: першу уособлювали греки, друге – перси” (с. 29). Він взявся написання твору приблизно у 447 р. до н. е., коли дістався Афін, де довгий час проводив публічні лекції щодо історії війн з персами, які тільки завершилися. Афіняни відзначили фундаментальність праці історика, нагородивши його десятьма талантами срібла (Рыбаков, 1979, с. 31).

Як відзначалося вище, історична праця Геродота в цілому написана у контексті греко-персидського протистояння і присвячена опису історії, традицій та окремих епізодів війни проти персів народів, які оточували Давню Грецію. Всього було описано дев'ять народів у дев'яти розділах, кожен з яких був названий іменами давньогрецьких олімпійських муз: Клію, Евтерпа, Талія, Мельпомена, Терпсіхора, Ерато, Полігімнія, Уранія, Калліопа (Скржинська, 2004, с. 93).

Четвертий том трактату, названий на честь Мельпомени – музи журливої пісні та трагедії, присвячений опису історії та традицій скіфів. Це було перше докладне висвітлення цього народу в історії. Центальною лінією сюжету був саме невдалий похід Дарія до Скіфії. Невідомо з яких джерел брав інформацію автор. Окремі історики вказують, що він ніколи не був на місці подій, спираючись лише на свідчення, надані йому знайомими мандрівниками. Серед таких науковців, зокрема і С. Плохій (2016), який відзначав: „У своїй „Історії” Геродот не шкодує зусиль для викладу всього, що він знав, або колись чув про таємничих скіфів, їхню землю, звичаї та суспільство. Схоже, незважаючи на його чисельні подорожі, він ніколи не відвідував цього регіону і змушений був покладатися на історії, розказані іншими” (с. 29).

Інші науковці вважають, що Геродот можливо відвідав окремі грецькі колонії північного Причорномор'я, зокрема, Ольвію та, можливо, Керкінітиду (Скржинська, 2004, с. 93). Зокрема, такої версії дотримується В. Рыбаков (1979), який відзначав: „Вірогідно, для встановлення істини у споминах про цей похід, які сповнені протиріч, Геродот здійснив одну з останніх мандрівок – поїздку до північних берегів Чорного моря” (с. 51).

Як би там не було, більшість істориків сходяться у думці, що зроблений Геродотом опис скіфів є досить детальним та має велике значення у процесі дослідження цього давнього народу. Як зазначав Б. Рыбаков (1979): „Геродот вмів знаходити потрібних інформаторів з різних географічних областей. Цьому його опис Скіфії начебто створено з різних точок зору: з боку землі агафірсов, з Ольвії, з землі борисфенітів, з боку Меотіди, з величезного дерев'яного Гелона. Особисто побачене поєднувалося з почутим та записаним” (с. 344).

Науковці також відзначають і достовірність інформації, яку подавав Геродот. Попри те, що його робота насичена міфологічними подіями, автор завжди вважає за потрібне викласти і їх правдоподібну, реалістичну версію. Як зазначив Б. Рыбаков (1979): „Геродот

дотримувався іншому принципу: „Я зобов’язаний повідомляти усе, що мені говорять, проте вірити усьому не зобов’язаний” і вельми сумлінно розставляв у своїй праці коефіцієнти достовірності, то явно сумніваючись у тому, що йому було розказане, то підтверджуючи правдивість написаного ним” (с. 37).

Серед іншого, у „Мельпомені” подаються важливі свідчення, які дають змогу розглянути особливості міжнародних відносин на кордонах античного світу у період багаторічної війни між Грецією та Персидською імперією. Зокрема, висвітлюється історія оформлення протистояння між персами та скіфами, яке, на думку Геродота, обумовлено вторгненням останніх до Мідії („Верхньої Азії”), яка до того давала багату данину персам. „Після здобуття Вавилону Дарій вирушив у похід на скіфів. Оскільки Азія мала в своєму населенні багато чоловіків і в царські скарбниці постійно надходило багато грошей, Дарій побажав помститися на скіфах за те, що вони колись удерлися до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати, і так вони перші розпочали ворожі дії. Справді, як я вже сказав вище, скіфи були владарями Верхньої Азії впродовж двадцяти восьми років. Удерлися вони до Азії, переслідуючи кіммерійців, і позбавили влади мідійців, бо до приходу скіфів мідійці владарювали в Азії”, – відзначав автор (Геродот, 1993, с. 180).

У сучасній історичній науці, вважається, що описаний Геродотом привід для вторгнення був тільки ширмою для реалізації більш глобальних завдань у боротьби проти Греції, яка сама вступала у активну фазу. Зокрема, радянський науковець Б. О. Рыбаков (1979) відзначав, що „Похід Дарія I у Фракію та Скіфію був першим актом у довгих подіях наступних греко-персидських війн” (с. 81).

На думку науковця, його справжні причини полягали у бажанні „відрізати Грецію від хліборобних та багатих худобою та рибою областей Балкан та Скіфії. Привід, природно був вказаний інший...” (Рыбаков, 1979, с. 81).

Перш ніж приступити до розгляду обставин походу Дарія на Скіфію, Геродот залишив докладні свідчення про культуру, релігію, традиції та побут скіфських племен. Висвітлення цих аспектів стародавньої історії України має важливе значення. Як зазначив С. Плохій (2016): „складений Геродотом детальний опис скіфів та земель і народів, якими вони правили, робить його не лише першим істориком, а першим географом та етнографом України” (с. 29).

Зокрема, важливими є представлені у книзі свідчення про первинне опанування скіфами степової території нинішньої України, яка до цього, як відомо, була населена кіммерійцями. Геродот повідомляв, що як тільки звістки про наближення скіфів, у Кіммерії почалася політична криза, викликана протиріччями у питання – чи потрібно воювати проти завойовників. Частина кіммерійського суспільства виступила за відкочування з Кіммерії, у той час як переважно вожді,

виступили за боротьбу проти скіфської навали. Врешті решт, як зазначається у „Мельпомені” прибічники обох походів зіткнулися у військовому конфлікті, взаємне виснаження у якому таки змусило відступити їх перед скіфами. Отже, нові хазяї майже без бою зайняли Кіммерію, скориставшись усім, що залишили після себе кіммерійці. „Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор”, – відзначав Геродот (1993, с. 180).

Встановлений скіфський порядок, вірогідно, базувалася на поширеній у Кочовому Степу традиції підкоряти навколишні народи та надавати їм свої ім'я. На вершині цієї владної піраміди була частина скіфського суспільства, яку Геродот називав „царськими”. „За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками”, – відзначав автор (Там само, с. 182).

Серед описаних у „Мельпомені” народів, підкорених скіфами, найбільше дискусій у українській історіографії викликають т. зв. „скіфи-землероби”, чиє життя пов'язано із нетрадиційним для кочовиків землеробством. Геродот виділяв кілька таких племен: „Від гавані борісфенітів бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії, від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліппіди, які є напів елліни і напів скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж... Якщо перейти Борісфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби (Там само)”.

Оскільки скіфи у період написання „Історії” були союзниками греків у боротьбі проти персів, це, вірогідно, надало підстави її автору вважати їх більш цивілізованими за сусідні, кочові народи. „На берегах Понту Евксину, куди готувався вирушити в похід Дарій, живуть порівняно до всіх інших країн найменш освічені народи, за винятком скіфів”, – відзначав Геродот (1993, с. 183).

Вірогідно, ця „освіченість” обумовлена близькими та дружніми контактами із греками, зокрема, мешканцями давньої Ольвії – „ольвіополітами”. Грецький культурницький вплив відчувався, зокрема, у прийнятті скіфами давньогрецького язичницького пантеону, згідно із поширеною тоді практикою нагородивши грецьких богів місцевими іменами. „Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх – Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих – Аполлона, Афродіту, Уранію і Арєя. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають їх царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже

правильно на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон – Ойтосір, Афродіта Уранія – Аргімпаса, а Посейдон – Тагімасад”, – відзначав автор (Там само).

Як зазначалося вище, у 513 р. до н. е. перський цар Дарій, бажаючи помститись скіфам за напад на мідійців, на чолі чисельного війська перетнув боспорську протоку спеціально збудованим для цього мостом, вторгся спочатку до Фракії (підкоривши її), а потім до Скіфії. Геродот залишив свідчення про спробу організації скіфськими царями антиперської коаліції із навколишніми народами: Агатірсами, Неврами, Андрофагами, Меланхлайнами, Будінівами, Савроматами, Таврами та ін.

Геродот повідомляв, що коли посланці скіфів прибули до царів вищезгаданих племен, між ними відбулася нарада, яка розділила їх. Частина вождів (Гелон, Будін і Савромат) виступали за союз із скіфами, у той час як царі меланхлайнів і таврів відмовили посланцям, заявивши, що вони самі винні у тому, що перси напали на них. „Тепер, коли ви вчинили напад на їхню країну без нас і поневолили персів, на скільки років завгодно було богам, і вони, бо їх підняв проти вас той самий бог, відплачують вам рівною мірою. Проте ми ні тоді не нападали на цих людей, ні тепер не хочемо завдавати їм шкоди”, – саме такими словами Геродот (1993) пояснював позицію вождів, які не приєдналися до союзу проти Дарія (с. 183).

Ця відмова, за Геродотом, визначила характер війни, яку збиралися вести скіфи проти персів. На озброєння було взято стратегію, яка пізніше у військовій науці отримує назв „випаленої землі”. „Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою, оскільки ті племена не схотіли бути їхніми союзниками, але вирішили розділитися на дві частини і, поступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці і джерела, що виявляться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву”, – відзначав автор (Там само).

Ця стратегія виявилася у цілому успішною. Військовий похід персів перетворився на вимотуюче переслідування скіфів, які прагматично відмовлялися давати вигідну їх супротивникам генеральну битву. „Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії, він натрапив там на обидві об'єднані частини скіфського війська, і почав їх переслідувати, а вони уникали зустрічі з ним, тримаючись від нього на відстані одного дня шляху”, – писав Геродот (Там само).

Врешті решт, роздратований Дарій звернувся до скіфського царя Ідантирса, закликаючи дати чесний бій. Геродот приводить діалог двох володарів, який відображає різне бачення розвитку військового конфлікту. „Дивна людино! Чому ти все тікаєш, коли ти міг би зробити вибір, між двома можливостями? Якщо ти вважаєш себе спроможним учинити опір моїм силам, тоді зупинися і вступи в бій. Що ти весь час

бігаєш туди й сюди? Якщо ти визнаєш себе неспроможним, тоді перестань тікати, принеси дари твоєму владареві – землю і воду – і тоді ми почнемо переговори”, – попікав перський володар Ідантірса (Там само).

На це скіфський вождь відповів: „О Персе! Отакі в нас справи: я до цього час нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому і ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив, не відрізняється від того, що я звичайно роблю в мирний час. А з якої причини я не вступаю в бій із тобою, і це я тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні оброблених йолів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимося вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди...” (Геродот, 1993, с. 184).

У тій же промові Ідантірс ще раз відмовився визнавати Дарія своїм володарем. „Що ж до битви, то я скажу тобі таке, що моїми владарями я вважаю лише Зевса, мого предка, та Гестію, владичицю скіфів. А тобі я пошлю дари замість землі та води, такі, яких ти є гідним, а щодо іншого, про що ти сказав, ніби ти мій владар, я кажу тобі, що ти це спокутуєш”, – відзначав цар (Там само).

Пізніше, як відзначив Геродот, скіфи надіслали персам дивний подарунок: „птаха, мишу, жабу і п'ять стріл”, зазначивши, що „якщо вони розумні, зрозуміють, що означають ці дари” (Там само). Після довгих роздумів радники Дарія нарешті зрозуміли, що „... дари означали таке: „Якщо перси, ви не станете птахами, і не полетіте високо в небо, або мишами і сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас загублять оці стріли” (Геродот, 1993, с. 186).

Проте вирішальним фактором, який сприяв перемозі скіфів був не військовий, оскільки вони, як повідомляв Геродот, так і не пішли на битву із силами Дарія. Натомість, вони зосередилися на зовнішній політиці. Автор „Мельпомени” зазначає, що скіфські послы прийшли до іонійців, які глибоко у тилу охороняли міст через річку Істр (Дон), який надавав змогу персам відійти у свої володіння на Кавказ, запропонувавши першим повстати та зруйнувати міст. „О іонійці, ми прийшли і принесли вам свободу, якщо ви схочете нас послухати. Адже ми повідомлені, що Дарій наказав вам охороняти міст упродовж лише шістдесяти днів, і якщо він сам за цей час не повернеться, ви можете піти геть до своєї країни. Отже, коли ви тепер зробите те, що ми вам пропонуємо, ні він не матиме за віщо скаржитися на вас, ні ми. Залишайтеся ще тут на кілька Днів, а потім повертайтеся”. Іонійці пообіцяли так зробити, а скіфи поквапилися повернутися”, – зазначав автор „Історії” (Геродот, 1993, с. 186).

Геродот повідомляв, що іонійці так і не наважилися пристати на заклик скіфів, проте загроза зруйнування істрського мосту, вірогідно, була головним фактором, який змусив Дарія визнати безперспективність подальшого походу та подумувати про відступ. У зв'язку із цим, Геродот писав: „На це так відповів Гобрій (радник Дарія I – А. К.): „Царю мій! Я маю сказати, що я вже знав із чуток про те, що ніхто не може їх подолати... Тепер моя думка така, що треба... відійти, перш ніж скіфи прийдуть до Істру, щоб зруйнувати мости, а мабуть ще й перед тим, як іонійці приймуть якесь рішення, що може нас згубити”. Таку пораду дав Гобрій і потім, коли настала ніч, Дарій пішов за його порадою” (Геродот, 1993, с. 186). При цьому, Дарій наказав кинути напризволяще у степу усіх важкопоранених та хворих.

Проте, як зазначав Геродот, скіфам вдалося випередити персів у їх шляху до міста та знову звернутися до іонійців повстати проти Дарія та зруйнувати міст через Істр. Останні начебто погодилися, але пішли на хитрість, боячись накликати на себе гнів персів. Іонійці зруйнували лише невелику частину мосту і коли до об'єкту підійшли перські війська їх швидко переправили через перепону на човнах. „Вони зруйнували на відстані вистрілу з луку, частину мосту, ближчу до скіфів, щоб здавалося, ніби вони щось зробили, хоч справді вони нічого не зробили, і ще аби скіфи не спробували силоміць перейти мостом через Істр”, – писав Геродот (1993, с. 187).

Як повідомляв автор, „скіфи, шукаючи персів удруге, не знайшли їх і висловили про іонійців дві думки: по-перше, якщо вважати їх вільними, то можна сказати, що вони найбільші боягузи і нікчемники на всьому світі, але якщо їх уважати за рабів, то можна сказати, що в них зовсім рабський спосіб мислення і що їм подобається неволя і вони зовсім нездатні для визволення. Отакі глузливі слова сказали скіфи про іонійців” (Геродот, 1993, с. 187).

На цьому, як описує Геродот, активна фаза війни Скіфії та Персії закінчилася. Далі автор зосередився на висвітленні історії взаємовідносин між різними народами, які у той час населяли північне Причорномор'я, Малу Азію та Балкани.

Отже, четвертий розділ геродотової „Історії” „Мельпомена” дозволяє висвітлювати стародавній міжнародний порядок, який існував на степовій окраїні античного світу, де у період який досліджується, панували скіфські племена. Серед аспектів, які розглядаються автором і є корисними з точки зору дослідження обраної проблеми, є особливості взаємовідносин між скіфами та їх союзниками – греками. Спираючись на свідчення Геродота, можна зробити висновок, що у період активізації протиріч із Персидською імперією Ахеменідів у VI ст. до н. е. та початком військового конфлікту із нею, відносини між Грецією та Скіфією переходять на новий, якісний рівень. Відбувається,

фактично поглиблення відносин до рівня військово-політичного союзу, спрямованого проти персидського царя Дарія I.

Важливими є також свідчення про місцевих союзників скіфів – сусідів, частина яких відмовилась допомагати їм у боротьбі проти персів, частина – підтримала. Підтримка останніх, не тільки дозволила збільшити армію, але й дозволила вести війну на виснаження, яка передбачала постійний відступ у тому числі, і на території союзників. Можна зробити висновок, що завдяки ефективній союзницькій взаємодії з місцевими племенами, скіфам вдалося головне стратегічне завдання цієї війни – створити загрозу для моста через річку Істр. Ця обставина, яка створювала ризик для Дарія бути відрізаним від своїх кавказьких володінь, змусила перського володаря почати відступ.

Ці та інші аспекти розглядатимуться у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К. : Наукова думка, 1993. 576 с.
2. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
3. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. М. : Наука, 1979. 248 с. URL: <https://history.wikireading.ru/157210>.
4. Скржинська М. В. Геродот та його історії про Скіфію. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. К. : „Наукова думка”, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 93–94.

References

1. Herodot. (1993). *Istoriï v deviaty knykhakh* [History in nine books]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti* [The gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
3. Rybakov, B. A. (1979). *Gerodotova Skifiya. Istoriko-geograficheskij analiz* [Scythia of Herodot. Historical and geographical analysis]. M.: Nauka. Retrieved from <https://history.wikireading.ru/157210> [in Russian].
4. Skrzhyńska, M. V. (2004). Herodot ta yoho istorii pro Skifiu [Herodotus and the history of Scythia]. *Smolii, V. A. (Ed.). Entsiklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of History of Ukraine*. (Vol. 2), (pp. 93-94). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Коваль А. І. „Мельпомена” Геродота як джерело з міжнародної та військової історії Північного Причорномор'я в VI ст. до н. е.

У статті розглядаються особливості існування регіонального міжнародного порядку у Північному Причорномор'ї у період скіфського панування на основі аналізу четвертого томі праці „Історія” під назвою

„Мельпомена” давньогрецького історика та письменника Геродота. Наголос зроблено на висвітленні описаних у трактаті причин, перебігу та результатів персидського царя Дарія I у Скіфію у 513 р. до н. е.

Внаслідок проведеного дослідження, автор доходить до висновку, що четвертий розділ геродотової „Історії” „Мельпомена” дозволяє висвітлювати стародавній міжнародний порядок, який існував на степовій окраїні античного світу, де у період який досліджується, панували скіфські племена. Серед аспектів, які розглядаються автором і є корисними з точки зору дослідження обраної проблеми, є особливості взаємовідносин між скіфами та їх союзниками – греками. Спираючись на свідчення Геродота, можна зробити висновок, що у період активізації протиріч із Персидською імперією Ахеменідів у VI ст. до н. е. та початком військового конфлікту із нею, відносини між Грецією та Скіфією переходять на якісно новий рівень. Відбувається поглиблення відносин до рівня військово-політичного союзу, спрямованого проти персидського царя Дарія I.

Важливими є також свідчення про місцевих союзників скіфів – сусідів, частина яких відмовилась допомагати їм у боротьбі проти персів, частина – підтримала. Підтримка останніх не тільки дозволила збільшити армію, але й вести війну на виснаження, яка передбачала постійний відступ, у тому числі й на території союзників. Можна зробити висновок, що завдяки ефективній союзницькій взаємодії з місцевими племенами, скіфам вдалося головне стратегічне завдання цієї війни – створити загрозу для моста через річку Істр. Ця обставина, яка створювала ризик для Дарія бути відрізаним від своїх кавказьких володінь, змусила перського володаря почати відступ.

Ключові слова: Геродот, „Мельпомена”, Скіфія, Дарій I, Давня Греція.

Коваль А. И. „Мельпомена” Геродота как источник по международной и военной истории Северного Причерноморья в VI в. до н. е.

В статье рассматриваются особенности существования регионального международного порядка в Северном Причерноморье в период скифского владычества на основе анализа четвертого тома труда „История” под названием „Мельпомена” древнегреческого историка и писателя Геродота. Упор сделан на освещении описанных в трактате причин, течения и результатов похода персидского царя Дария I в Скифию в 513 г. до н. е.

В результате проведенного исследования, автор приходит к выводу, что четвертая глава геродотовой „Истории” „Мельпомена” позволяет осветить древний международный порядок, существовавший на степной окраине античного мира, где в исследуемый период господствовали скифские племена. Среди аспектов, которые

рассматриваются автором и полезны с точки зрения исследования выбранной проблемы, особенности взаимоотношений между скифами и их союзниками – греками. Опираясь на свидетельства Геродота, можно заключить, что в период активизации противоречий с Персидской империей Ахеменидов в VI в. до н. е. и началом военного конфликта с ней, отношения между Грецией и Скифией переходят на качественно новый уровень. Происходит углубление отношений до уровня военно-политического союза, направленного против персидского царя Дария I.

Важны также свидетельства о местных союзниках скифов – соседях, часть которых отказалась помогать им в борьбе против персов, часть – поддержала. Поддержка последних не только позволила увеличить армию, но и вести войну на истощение, предполагавшую постоянное отступление, в том числе и на территории союзников. Можно заключить, что благодаря эффективному союзническому взаимодействию с местными племенами, скифам удалось главная стратегическая задача этой войны – создать угрозу для моста через реку Истр. Это обстоятельство, создававшее риск для Дария быть отрезанным от своих кавказских владений, заставило персидского властителя начать отступление.

Ключевые слова: Геродот, „Мельпомена”, Скифия, Дарий I, Древняя Греция.

Koval A. I. „Melpomene” by Herodotus as a source on international and military history in the northern Black Sea region in the VI century B. C.

The article considers the peculiarities of the existence of a regional international order in the northern Black Sea region during the Scythian rule based on the analysis of the fourth volume of the work „History”, entitled „Melpomene” by the ancient Greek historian and writer Herodotus. Emphasis is placed on the coverage of the causes, course and results of the Persian king Darius I in Scythia described in the treatise in 513 B. C.

As a result of the study, the author concludes that the fourth chapter of Herodotus' „History” of Melpomene allows us to shed light on the ancient international order that existed on the steppe outskirts of the ancient world, where Scythian tribes ruled during the period under study. Among the aspects considered by the author and useful from the point of view of research of the chosen problem, there are features of mutual relations between Scythians and their allies – Greeks. Based on the testimony of Herodotus, we can conclude that during the intensification of contradictions with the Persian Empire of the Achaemenids in the VI century B.C. and the beginning of the military conflict with it, relations between Greece and Scythia move to a new, qualitative level. There is, in fact, a deepening of relations to the level of military-political alliance directed against the Persian king Darius I.

There is also evidence of local Scythian allies – neighbors, some of whom refused to help them in the fight against the Persians, some – supported. Support for the latter, not only allowed to increase the army, but also allowed to wage a war of attrition, which provided for constant retreat, including in the territory of the Allies. It can be concluded that due to effective allied cooperation with local tribes, the Scythians succeeded in the main strategic task of this war – to create a threat to the bridge over the river Istra. This circumstance, which posed a risk for Darius to be cut off from his Caucasian possessions, forced the Persian ruler to retreat.

Keywords: Herodotus, „Melpomene”, Scythia, Darius I, Ancient Greece.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2021 р.

Прийнято до друку 22.09.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

930.23(477)Гуменюк

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-72-78

Набока Олександр Вікторович,
доктор історичних наук,
завідувач кафедри історії України
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.
snaboka9@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ:
ГУМЕНЮК Б. І. ІЗ ЩОДЕННИКА ПОСЛА УКРАЇНИ.
КИЇВ – НІКОСІЯ – КИЇВ. К.: ДП „ГДП”, 2021. 208 с.**

З моменту історичного оформлення, царина міжнародної політики та дипломатії сповнена специфічними традиціями та звичаями. Серед них, цікавим та вельми корисним із наукової точки зору є написання мемуарів та спогадів тих, хто мав відношення до реалізації зовнішньої політики тих чи інших держав: дипломатів, очільників зовнішньополітичних відомств, послів та консулів. Важливість цієї традиції для мене, як для історика міжнародних відносин є очевидно – повноцінне дослідження того чи іншого аспекту цієї сфери важко собі уявити без аналізу мемуарної літератури. У зв'язку із цим, ми можемо тільки вітати вихід у світ у 2021 р. книги спогадів провідного українського дипломата, багаторічного ректора Дипломатичної академії, Надзвичайного та Повноважного посла України в Республіці Кіпр Бориса Івановича Гуменюка.

Відзначимо, що Борису Івановичу випала доля займатися розвитком українсько-кіпрських відносин у досить непрості часи. Обидві його каденції припали на доленосні для обох країн роки цивілізаційного вибору – бути частиною загальноєвропейського простору, чи, користуючись нагальними економічними потребами або політичною доцільністю, обрати для себе інші вектори зовнішньополітичного розвитку. Для Кіпру таким моментом істини, на думку автора, став референдум щодо вступу до ЄС у 2004 р.; для України – підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, Революція Гідності та драматичні події останніх років в Криму та на Сході України.

Міркуючи про розвиток тих чи інших напрямків відносин України та Кіпру, Борис Іванович вказує на певну спільність історичного розвитку обох країн. Як і наша батьківщина, Кіпр історично розташований на перетині важливих торговельних шляхів між Сходом та Заходом, що обумовлює зацікавленість щодо острова з боку великих

держав, які у різні часи намагалися поставити його під свій контроль. Серед останніх акторів міжнародної політики, які прагнули до розширення своєї присутності на Кіпрі, були, зокрема, Туреччина та СРСР/Російська Федерація. Активність першої обумовила окупацію турецькими військами у 1974 р. частини кіпрської території, що у свою чергу, породило одну з найболючіших міжнародних проблем, негативний наслідок якої відчувається далеко за межами середземноморського регіону. Чіткий та докладний аналіз усіх цих подій та їх міжнародних наслідків, серед іншого, представлений у книзі Бориса Івановича.

У свою чергу, геополітичні амбіції Москви щодо Кіпру, на думку автора, почали проявлятися ще за часів „холодної війни”, коли нещодавно проголошена країна проголосила про своє бажання долучитися до Руху неприєднання, чим і викликала увагу та зацікавлення радянського керівництва. Насамперед, Кремль належним чином оцінив сприятливий податковий клімат на Кіпрі, який із самого початку свого існування „створювався як офшор”. У 1982 р., як відзначає Борис Іванович, між СРСР та Кіпром було укладено „Угоду про уникнення подвійного оподаткування доходів та майна”. Цей договір, на його думку, став причиною глибокого проникнення спочатку радянського, а зараз – російського, олігархічного капіталу до Кіпру, що у свою чергу, обумовило формування на острові стійкого політичного впливу Росії. Як посланцю України, Борису Івановичу неодноразово доводилося відчувати на собі негативні наслідки такого становища, особливо у останні роки своєї другої каденції, коли Україна шукала міжнародної підтримки для своїх європрагнень та у війні на Сході держави.

Автор відзначив, що на Кіпрі існує велике російське лобі, готове нав’язувати місцевому політичному керівництву російське бачення розвитку українських подій, що, у свою чергу істотним чином ускладнювало українсько-кіпрський діалог. *„На Кіпрі створено потужний міжнародно-правовий, міждержавний інструментарій, який менеджерує просування російських інтересів на Кіпрі”*, – визнає автор (с. 126). На його думку, головним координуючим органом у торгівельно-економічній сфері є Міжурядова російсько-кіпрська комісія з економічного співробітництва.

На противагу російській політиці, Борис Іванович усіма силами намагався розвивати відносини з Нікосією, переважно, зосередившись на підтриманні особистих знайомств та контактів із провідними політичними діячами країни та представниками бізнесових кіл. Внаслідок цього, посланцю України вдалося створити осередок впливових кіпріотів, зацікавлених у розвитку всебічних відносин із Києвом.

Іншим засобом популяризації України на острові стало проведення масштабних культурно-просвітницьких заходів із залученням популярних творчих колективів з України. Цей напрямок, як відзначає

автор, особливо посилювався у зв'язку із Революцією гідності та початком військових дій на Сході України, коли актуальність доведення до кіпріотського керівництва українського бачення розвитку вищезгаданих подій зростає у рази. Як відзначає Борис Іванович: *„питома вага згаданих подій в культурному житті Кіпру, творцями яких були талановиті українські митці, посилювалися не тільки своєю субстантивною частиною, а й слугували мені зручним публічним майданчиком проінформувати представників кіпрської громади про поточний перебіг подій в Україні..”* (с. 153).

Автор відзначає, що головним пріоритетом його дипломатичної діяльності у період обох каденцій на посаді посла було зробити Кіпр „візовим вікном” до Європи, ще до введення офіційного безвізового режиму з ЄС. Зокрема, працюючи послом у 2003–2007 рр. Борис Іванович добивався введення кіпрських електронних віз для громадян України, що він вважав першим та важливим кроком у процесі подальшого отримання „безвізу”.

Ключовим, судячи з тексту, для автора став референдум щодо підписання Україною Угоди про асоційоване членство з ЄС, коли кіпріоти все ж таки висловили згоду щодо надання нашій країні нового статусу, попри усі перепони, які чинили впливові проросійські сили.

Автор також відзначив, що певні проблеми для розвитку українсько-кіпрських відносин створювало і бажання Києва розвивати стратегічні відносини із Туреччиною, яка сприймається з 1974 р., як ворожа країна. Автор приводить слова неназваного представника урядових кіл Нікосії, у яких простежувалися „певні ревності”. *„Пане посол, Кіпр – повноправний член клубу [Європейського Союзу – О. Н.], а ви ж тільки на порозі, але Брюссель допомагає вам у справедливій боротьбі з нашим північним сусідом більше, ніж нам з нашим. Ми вже втомилися підносити вам снаряди, в той час як Анкара брутально порушує наші права у ВЄЗ РК, а ЄС ні пари з уст, не кажучи про те, щоб задіяти якісь серйозні санкції проти цієї країни-апліканта”*, – відзначав співбесідник автора (с. 125).

Проте авторів, вдавалося запевнити своїх кіпрських візаві, що розвиток відносин Києва із Анкарою не шкодить відносинам із Нікосією і не заважає розвивати двом країнам всебічний діалог у різних галузях.

Цікавими виявилися також представлені у книзі спогади про діяльність її автора у якості ректора Дипломатичної академії України імені Г. Й. Удовенка, з якою достатньо тісно пов'язаний особистий та життєвий шлях автора цих строк. Саме ця поважна освітня та наукова установа була визначена як „провідна”, під час підготовки до захисту кандидатської дисертації. Під час роботи на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом д.і.н, професора М. С. Бур'яна я неодноразово приймав участь у міжнародних наукових конференціях, які

проходили на базі Дипломатичної академії. У останні роки, вже у якості завідувача кафедри історії України, я відправляв студентів та аспірантів для участі у конференціях, семінарах та програмах, організованих Академією. Тому було вельми цікаво ознайомитися із „внутрішньою кухнею” становлення та розвитку Дипломатичною академією під керівництвом Бориса Івановича. Користуючись нагодою, хотів подякувати Борисові Івановичу, як одному з фундаторів цієї багаторічної та плідної співпраці між нашими установами.

Цікавими є також характеристики надані Борисом Івановичем провідним політикам України, з якими йому приходилося взаємодіяти під час дипломатичної роботи. Серед них, зокрема, колишній президент України В. Янукович та тодішній прем'єр-міністр – М. Азаров. Попри те, що тексту книги зрозуміло, що її автор щиро розділяє цінності Революції Гідності, він не опускається до огульної критики представників попередньої влади, відзначаючи і позитивну роль, наприклад, М. Азарова у розбудові Дипломатичної академії.

З іншого боку, у мемуарах представлені і критичні оцінки дій тих чи інших представників нинішньої та попередньої влади. Такий підхід вказує на бажання автора максимально об'єктивно відображати політичні події, свідком і учасником яких він був.

Отже, можна відзначити, що книга спогадів Бориса Івановича Гуменюка надає змогу розглянути ключові події дипломатичної та внутрішньополітичної історії нашої держави останніх років. Зокрема, у ній детально описаний процес реалізації одного з головних напрямів євроінтеграційної політики України – встановлення рівноправних та добросусідських відносин із Кіпрською Республікою, від чого, як справедливо підмітив автор, залежав загальний контекст відносин із Брюсселем, зокрема у питаннях надання, спочатку візових послаблень для громадян України, а потім і „безвізу”.

Також відзначимо, що мемуари, де чіткою та зрозумілою мовою описані деталі роботи посла, особливості його взаємодії із політичним керівництвом приймаючої держави, протокольні заходи, можуть бути використані у процесі фахової підготовки майбутніх дипломатів.

Цінними для нас також виявилися роздуми автора про розвиток українсько-кіпрських відносин у період „гібридного” протистояння із Росією у останні роки. Авторіві детально, цікаво, та зрозуміло вдалося показати зовнішньополітичний вектор цієї боротьби, простежити ризики з якими Україні доводиться стикатися на зовнішньополітичній арені в умовах активізації антиукраїнської політики Москви.

Книга спогадів Бориса Івановича Гуменюка може бути рекомендована як для широкого кола читачів, які цікавляться зовнішньою політикою України, так і для спеціалістів-науковців.

Список використаної літератури

1. Гуменюк Б. І. Із щоденника посла України. Київ – Нікосія – Київ. К. : ДП „ГДІП”, 2021. 208 с.

References

1. Humeniuk, B. I. (2021). *Iz shchodennyka posla Ukrainy*. Kyiv – Nikosiia – Kyiv [From the diary of the Ambassador of Ukraine. Kyiv – Nicosia – Kyiv]. Kyiv : DP „HDIP” [in Ukrainian].

Набока О. В. Рецензія на книгу: Гуменюк Б. І. Із щоденника посла України. Київ – Нікосія – Київ. К.: ДП „ГДІП”, 2021. 208 с.

Наукова стаття представляє собою рецензію на книгу спогадів надзвичайного і повноважного посла України у Республіці Кіпр (2003–2007, 2012–2019) Бориса Івановича Гуменюка. Рецензент відзначає, що книга Б. І. Гуменюка надає змогу розглянути ключові події дипломатичної та внутрішньополітичної історії України останніх років. Зокрема, у ній детально описаний процес реалізації одного з головних напрямів євроінтеграційної політики України – встановлення рівноправних та добросусідських відносин із Кіпрською Республікою, від чого, як справедливо підмітив автор, залежав загальний контекст відносин із Брюсселем, зокрема у питаннях надання, спочатку візових послаблень для громадян України, а потім і „безвізу”.

Також відзначено, що мемуари, де чіткою та зрозумілою мовою описані деталі роботи посла, особливості його взаємодії із політичним керівництвом приймаючої держави, протокольні заходи, можуть бути використані у процесі фахової підготовки майбутніх дипломатів.

Цінними для автора статті також виявилися роздуми Б. Г. Гуменюка про розвиток українсько-кіпрських відносин у період „гібридного” протистояння із Росією у останні роки. Авторіві детально, цікаво, та зрозуміло вдалося показати зовнішньополітичний вектор цієї боротьби, простежити ризики з якими Україні доводиться стикатися на зовнішньополітичній арені в умовах активізації антиукраїнської політики Москви. Рецензент доходить до висновку, що книга спогадів Бориса Івановича Гуменюка може бути рекомендована, як для широкого кола читачів, які цікавляться зовнішньою політикою України, так і для спеціалістів-науковців.

Ключові слова: Б. І. Гуменюк, мемуари, рецензія, Кіпр, Дипломатична академія.

Набока О. В. Рецензия на книгу: Гуменюк Б. И. Из дневника посла Украины. Киев – Никосия – Киев. М.: ГП „ГДИП”, 2021. 208 с.

Научная статья представляет собой рецензию на книгу воспоминаний чрезвычайного и полномочного посла Украины в Республике Кипр (2003–2007, 2012–2019) Бориса Ивановича Гуменюка.

Рецензент отмечает, что книга Б. И. Гуменюка позволяет рассмотреть ключевые события дипломатической и внутривнутриполитической истории Украины последних лет. В частности, в ней подробно описан процесс реализации одного из главных направлений евроинтеграционной политики Украины – установление равноправных и добрососедских отношений с Кипрской Республикой, от чего, как справедливо подметил автор, зависел общий контекст отношений с Брюсселем, в частности в вопросах предоставления, первоначально визовых послаблений для граждан Украины, а затем и безвиза.

Также отмечено, что мемуары, где на четком и понятном языке описаны детали работы посла, особенности его взаимодействия с политическим руководством принимающего государства, протокольные мероприятия, могут быть использованы в процессе профессиональной подготовки будущих дипломатов.

Ценными для автора статьи также оказались размышления Б. Г. Гуменюка о развитии украино-кипрских отношений в период „гибридного” противостояния с Россией в последние годы. Автору подробно, интересно и понятно удалось показать внешнеполитический вектор этой борьбы, проследить риски с которыми Украине приходится сталкиваться на внешнеполитической арене в условиях активизации антиукраинской политики Москвы. Рецензент приходит к выводу, что книга воспоминаний Бориса Ивановича Гуменюка может быть рекомендована как для широкого круга читателей, интересующихся внешней политикой Украины, так и для специалистов-ученых.

Ключевые слова: Б. И. Гуменюк, мемуары, рецензия, Кипр, Дипломатическая академия.

Naboka O. V. Review of the book: Humeniuk B. I. From the diary of the Ambassador of Ukraine. Kyiv – Nicosia – Kyiv. K.: SE „GDIP”, 2021. 208 p.

The scientific article is a review of the book of memoirs of the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to the Republic of Cyprus (2003–2007, 2012–2019) Borys Ivanovych Humeniuk. The reviewer notes that B. Humeniuk's book provides an opportunity to consider the key events in the diplomatic and domestic political history of Ukraine in recent years. In particular, it describes in detail the process of implementing one of the main directions of Ukraine's European integration policy – the establishment of equal and good neighborly relations with the Republic of Cyprus, which, as the author rightly noted, depended on the general context of relations with Brussels, in particular in the issues of granting, first visa exemptions for citizens of Ukraine, and then „visa-free” regime.

It was also noted that the memoirs, which clearly describe the work of the ambassador, the peculiarities of his interaction with the political leadership

of the host country, protocol measures, can be used in the training of future diplomats.

B. Humeniuk's reflections on the development of Ukrainian-Cypriot relations during the period of „hybrid” confrontation with Russia in recent years also proved to be valuable for the author of the article. The author managed to show in detail, interestingly and clearly the foreign policy vector of this struggle, to trace the risks that Ukraine has to face in the foreign policy arena in the conditions of intensification of Moscow's anti-Ukrainian policy. The reviewer concludes that the book of memoirs of Borys Ivanovych Humeniuk can be recommended both for a wide range of readers interested in Ukraine's foreign policy and for specialists-scientists.

Keywords: B. Humeniuk, memoirs, review, Cyprus, Diplomatic Academy.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2021 р.

Прийнято до друку 13.09.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Михальський І. С.

УДК 930.22(477),1905/1917”

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-79-90

Плевако Катерина Валеріївна,
викладач кафедри філософії, біоетики та історії
медицини Національного медичного університету
імені О. О. Богомольця, м. Київ, Україна.
Katerina.plevako2509@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7416-1347>

СЛУЖБОВІ ЛИСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1905–1917 рр.)

Початок ХХ ст. в Російській імперії знаменувався подіями, які значно сколихнули державний устрій. Політика царського уряду щодо опозиційного руху в релігійній сфері характеризується впровадженням низки дій, спрямованих на встановлення всеохоплюючого контролю над напрямками протестантського руху в Україні. Важливим аспектом висвітлення політики влади щодо протестантів є аналіз джерельного масиву, який розкриває зміст політичних рішень. Службові листи містять інформацію скритого змісту, надають підстави для здійснення наукових висновків щодо впровадження політики царського уряду до протестантів в Україні. Аналіз документів дає уявлення про еволюцію політики уряду доби самодержавства відносно різних неправославних релігійних напрямів, а також характеристику окремим проявам життя протестантів.

Мета статті полягає в джерелознавчому аналізі документів, які висвітлюють службове листування владних осіб та розкривають особливості розвитку протестантського руху в українських землях у 1905–1917 рр.

Певною мірою в сучасній історіографії досліджено окремі напрямки пізнього протестантизму. Частково українські вчені приділяють увагу вивченню зародження й розвитку руху адвентизму, баптизму, євангельського християнства. Дослідник Ю. Решетніков (2000) у дисертаційній роботі виокремив історичні документи конфесійного характеру – віросповідні та апологетичні документи, різного роду свідчення, звернення до державних органів, листи (с. 7). Р. Сітарчук (2009) досліджував листування з департаментом поліції Міністерства внутрішніх справ про ставлення віруючих до війни (с. 13).

Проте, на сьогодні не існує робіт, присвячених висвітленню окремих груп документів з антирелігійної політики уряду щодо загального протестантського руху в Україні. Актуальність дослідження зумовлена залученням нових релевантних джерел, які сприятимуть

розширенню джерельної бази з історії протестантського руху на теренах України.

Відзначимо, що опрацьовані джерела зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України). Особливою рисою службового листування є їх секретний характер викладення, який значено розширює знання з історії протестантського руху. Документи зображують позицію влади щодо шкідливого впливу поширення так званих сектантських ідей, які підривали авторитет влади, централізовані рішення владних структур, сіяли розбрат серед воєнних.

Службові листи надають підстави для детального вивчення характеру протестантизму з боку місцевої влади, відношення уповноважених осіб жандармських управлінь щодо протестантів в окремих місцевостях. Можна впевнено зазначити, що листи якнайкраще розкривають політику влади до протестантизму і дають можливість надати об'єктивну та підтверджену оцінку політичним засадам щодо релігійних вчень.

У контексті дослідження порушеного питання службові листи постають не як виключно комунікаційний засіб, а як джерело інформаційної політики царського уряду. За спрямованістю джерела цієї групи слід поділити на: листи-звернення та листи-повідомлення. Листи-звернення розкривають службові відносини та ієрархію проведення політичних запитів і рішень щодо протестантів. Листи-повідомлення є більш інформативними з точки зору розкриття особливостей протестантського руху, окремих справ щодо діяльності протестантів, їх впливу на населення інших вірувань. За допомогою листів-повідомлень представники влади сповіщали один одного про певні події суспільного життя, політичні заходи, виражали офіційну позицію з приводу того чи іншого питання. Листи-звернення містили запити або прохання сторін вжити певні дії та передбачали відповідь. Ця обставина дає можливість простежити розв'язання окремих поточних питань у житті протестантів.

За змістом доцільно буде поділити наявні джерела на три групи.

До першої групи належать листи, які надають характеристику протестантського руху, висвітлюють особливості розвитку протестантських громад в губерніях, окремих повітах та районах. Листи групи містять детальний опис окремих випадків, які ілюструють особливості протестантизму в його практичному втіленні. Так, у переписці з помічником начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галіції по Львівській губернії щодо в'язання адреси деяких осіб протягом 25 березня – 7 липня 1915 р., висвітлена характеристика протестантських вчень, як революційних і як тих, що мають певну загрозу державному устрою та порядку. Він доходить до таких висновків: „Не підлягає сумніву, що між руйнівними прагненнями революціонерів, коливанням підвалин панівної в Росії православної

церкви існує тісний зв'язок, так як ті й інші зусилля у кінцевому результаті направляються до єдиної мети – повалення існуючого в Імперії ладу. Тому сектантство в Росії, яке об'єднується на ґрунті ворожого ставлення до православ'я, споконвіку вже визнається, з державної точки зору, явищем безумовно шкідливим, тим більше, що сектантські маси внаслідок свого поширення, звичайно, не дають належної відсічі обертовим в їх середовищі крайніми елементами, які, в силу цього, часто досягають керівного становища в окремих сектах і, таким чином, отримують можливість прищеплювати своїм послідовникам соціалістичні погляди та навіть залучати останніх на шлях активної антиурядової діяльності. За наявності зазначених умов і частково під впливом раціоналістичних течій сучасної релігійної думки, у деякі сектантські лжевчення, з числа існуючих в Росії, проникли вже, і мабуть, міцно вкоренилися чисто революційні початки” (ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 229, арк. 14–14 зв.).

У листі надана характеристика віровченню адвентистів, в основу якого покладено ідея повного заперечення будь-якої влади, притаманні прагнення анархізму; у духовборському вченні під впливом Льва Толстого, знайшли в собі практичне застосування антимилітаризм, соціалізм і космополітизм; у віровченні штундистів різко проявляються соціал-демократичні тенденції. Слід також відзначити, що в службовому листі міститься детальна характеристика протестантизму, а також окремо зазначено, що у псевдовченні адвентистів і штундо-баптистів, що поширені в Західній Європі й Росії німецькими проповідниками, „настільки сильно позначається вплив Німеччини, що зазначені секти, особливо ж баптистська, є по суті, розсадниками германізму в Росії” (Там само).

Особлива увага щодо фіксації діяльності протестантських осередків, звичайно, приділялась прикордонним українським регіонам, через які проходили найбільш важливі „транзити” протестантських вчень із західних країн. У листі до помічника начальника Бессарабського Губернського Жандармського Управління по прикордонному пункті у м. Ізмаїлі, Вахмістр додаткового штату Бессарабського губернського управління, 12 січня 1909 р. м. Ізмаїл, вказує, що у м. Ізмаїлі утворилася секта, яка відкидає шанування Св. Ікон, Хреста Пресвятої Богородиці і мощів Св. Угодників тощо. „На чолі секти постав Ізмаїльський житель Михайло Сергійович Пугач, який відкрито відкидає зазначені святині. Прихильниками Пугача є ізмаїльські жителі Петро Чубинка, Степан Морозов, Архип Рощенко та Іван Гуртовенко, які раніше збиралися в квартирі Пугача для читання сектантських книг, привезених Пугачу нібито з Одеси в минулому грудні місяці, невідомою особою, мабуть, розповсюджувачем згаданої ересі. Пугач, Чубенко, Морозов, Рощенко та Гуртовенко, будучи чорноробами часто знаходяться між простими людьми в чайних і трактирах і ведуть судження, спрямовані в

розріз православної релігії, в чому мали деякий успіх, так як деякі батьки висловлювалися про те, що вони побоюються, щоб їхні діти не приєдналися до зазначеної секти” (ЦДІАК України, ф. 1152, оп. 1, спр. 181, арк. 1–2 зв.).

Варто зазначити, що у листах цієї групи висвітлено окремі випадки з діяльності протестантів, які детально вивчалися та письмово фіксувалися посадовцями. Наприклад, у листі надається такий детальний опис: „28 грудня і 4 січня Максим Пугач був запрошений священником, батьком Бойченко й місіонером батьком Черновим для духовної бесіди в будівлю училища при Св. Миколаївської церкви, на якій на доводи їх священного писання й толках, поясненні місіонером, Пугач погодитися не захотів і залишився при своєму переконанні. Пугач на бесіду приносив свою книгу, Біблію, подібної до нашої, але тільки без зображень хреста” (Там само).

У листі зафіксований переказ місіонера: „Його вчення ґрунтується на другий заповіді і деяких пунктах Біблії, де забороняється поклонятися ідолам, золоту, сріблу і взагалі справі рук людських. За отриманими даними, що нібито Пугач в грудні минулого року викинув зі своєї квартири ікони, але по наведених довідках виявилось, що в даний час у Пугача ікони знаходяться в квартирі на своїх місцях і чи були вони раніше викинуті, прямих вказівок добути не виявилось можливим. Можливо припустити, що Пугачем ікони були викинуті, але потім внаслідок боязні відповідальності за блюзнірство, були поставлені назад на свої місця. Що ж стосується сектантських зборищ, то вони почали припинятися внаслідок боязні влади. Спостереження за зазначеними сектантами триває” (Там само).

Джерела даної групи є цінними для дослідження розвитку протестантського руху в окремих місцевостях, вони зображують колоритність, впливовість та значимість протестантів, їх роль в ієрархії політики влади до опозиції. Виокремлені службові листи містять наукову цінність з огляду на дослідження розвитку протестантизму в українських землях, особливості релігії та впливу щодо поширення серед населення.

До другої групи віднесено службові листи, зміст і мета яких полягали у взятті на контроль та наступній ретельній перевірці виявлених протестантських громад або окремих осіб у губерніях. Документи цієї групи службових листів, як правило, мають двосторонній характер „запитання-відповіді”, що надає підстави для об’єктивного зіставлення наявного фактажу у документах.

Наприклад, у листі від помічника начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтавському, Костянтиноградському й Миргородському повітах від 7 лютого 1913 р., № 314 до начальника Харківського губернського жандармського управління зазначено прохання надіслати програму чи устав громади адвентистів. Також вказана потреба надати відповідь: чи віддають члени

цієї громади своїх дітей на воєнну службу та данні щодо їх політичного відношення (ЦДІАК України, ф. 705, оп. 1, спр. 1103, арк. 1).

У відповіді на цей лист від 13 лютого 1913 р., № 780 зазначається, що в Харкові офіційної громади адвентистів сьомого дня не існує і немає відповідного уставу. Проте, існує товариство адвентистів, яке налічує в своїх рядах кілька десятків членів, і надана характеристика програми: „Визнаючи святе письмо за слово Боже, адвентисти вірять в Бога і його Єдиного Сина Ісуса Христа, а також в божественну силу Святого Духа, визнають 7-й день тижня біблійної Суботою Господньою; відкидають церковні обряди, духовенство та недільні дні; спираючись на вислів з Біблії про „падінні дракона”, вони вірять в близький кінець світу, внаслідок чого провідують благочестя і помірний спосіб життя; визнаючи, що хрещення слід здійснювати над людьми покаятися і увірували, які вже в змозі віддавати належний звіт в своїх вчинках. Адвентисти здійснюють обряд хрещення виключно над дорослими. Проте, щоб члени товариства „Адвентистів” ухилялися від виконання військового обов'язку відомостей в справах цього Управління немає” (Там само, арк. 2–2 зв.). Наприкінці листа вказано, що, внаслідок роз'яснення Департаменту Поліції, спостереження і розслідування у справах сектантства в коло обов'язків жандармського нагляду не входить та реєстрація осіб, що входять в громаду секти „Адвентистів” при цьому Управлінні не ведеться. Зазначена інформація свідчить про заходи контролю влади над протестантськими громадами.

Відзначимо, що листи другої групи розкривають мотиви та засади владної політики щодо протестантських осередків, наслідки встановлення особливого ставлення до дій протестантів. Таким чином маємо змогу дослідити та визначити, які саме передумови та події призводили до встановлення контролю над протестантами.

Так, Харківський губернатор у листі від 5 березня 1913 р., № 7083 до Харківського губернського жандармського управління зазначав, що командир 10 армійського корпусу повідомив йому, що деякі з нижніх чинів гарнізону продовжують відвідувати молитовні зібрання сектантів по Дмитрівській вулиці № 209 і по Московській вулиці № 8, при чому 13 січня на зборах, на Дмитрівській вулиці, приїжджий з м. Лодзі проповідник сказав гарячу промову про непротивлення злу й до неї слухачі призивалися не брати зброї до рук. І просить із зазначених причин повідомити з цього приводу відомості (Там само, арк. 6). Проте, у відповіді від 11 березня 1913 р., № 1254 зазначено, що відомостей з релігійних сект існуючих в м. Харкові в розпорядженні немає, так як, згідно з рішенням Департаменту Поліції, від 8 лютого 1911 р. за № 98583 реєстрація, нагляд і розслідування у справах сектантства, в коло обов'язків жандармського нагляду не входить (Там само, арк. 7).

Окремі документи зі службового листування містять інформацію про проведені обшуки у певних осіб або протестантських громад з метою

виявлення зброї та прокламацій. У листі до Харківського повітового справника від 15 березня 1913 р., № 1448 сформована мета обшуку: „Харківський Поліцмейстер ставленням, від 11 березня, за № 2101, повідомив мені, що помічник місіонера по м. Харкову, Ключев, в розмові з ним повідомив між іншим, що в с. Основі, по Торговій вулиці в будинку № 14, у власника хлібної лавки Рикуса зберігається зброя та прокламації, а іноді бувають також і збори баптистів. Внаслідок цього, на підставі ст. 21 Положення про Державну охорону, прошу в цілях виявлення, згаданих вище зброї та прокламацій, провести ретельний обшук в квартирі й крамниці Рикуса, надалі повідомити, згідно результатів обшуку” (Там само, арк. 11–11 зв.).

У відповіді був наданий протокол обшуку пристава 1 стану, в якому вказано: „При самому ретельному обшуку в усіх цих приміщеннях, зброї, прокламацій, нічого поганого не виявлено. Квартира Рикуса замикається їм самим, дружиною його Лукерією, 50 років, дітьми: Миколою 26 років, Федором 22 років, Марією 17 років, Олександром 15 років і Клавдією 6 років” (Там само, арк. 14). Отже, цей лист свідчить про встановлення контролю, проведення ретельних обшуків певних осіб та їх сімей через підозри у діяльності щодо розповсюдження прокламацій протестантської віри.

Завдяки інформації зі службових листів стає зрозумілим, що контроль над новими особами, які прибули для проживання у повітах мав особливе значення, адже саме такі особи вважалися розповсюдниками антидержавних ідей. Під час чергового пошуку та обшуку від 29 квітня 1913 р., № 2224 до Помічника Начальника управління в Харківському, Богодухівському, Вовчанському, Зміївському та Валківському повітах, міститься у якості додатку до листа копія заяви селянина Толстоухова, складеного ним до Харківського місіонера Архіандрита Арсенія під назвою „Мирні анархісти-комуністи” (Там само, арк. 28).

У листі начальника Воронезького губернського Жандармського управління від 15 липня 1913 р., № 43 до Начальника Харківського Губернського Жандармського Управління зазначається, що 5 липня з маєтку дворянина Черткова, Михайлівської волості, Богучарського повіту, вибули до м. Харкова Московські міщанки Марія Іванівна Горбунова, 55 років і Валентина Леонідівна Горбунова, 22 років. У листі зазначено, що внаслідок цього, що за всіма колоністами-толстовцями, які проживають в згаданому маєтку на комуністичних засадах за розпорядженням Департаменту Поліції засновано негласні заходи спостереження (Там само, арк. 43). З огляду на зазначену інформацію в листі, маємо змогу констатувати, що встановлення спостереження за особами, які сповідували протестантську віру, мало детальне підґрунтя та опис їх діяльності.

Слід зазначити, що напередодні Першої світової війни протестанти не піддавалися репресивним заходам та жорстокому

контролю. У одному з листів до Директора Департаменту Поліції від 24 вересня 1913 р., № 4666 на виконання циркулярної пропозиції Департаменту Поліції по Особливому Відділу від 31 липня цього року за № 2631, зазначалося, що не вбачається у віровченні баптистів революційні або соціал-демократичні гасла; діяльність баптистів в районі, надана нагляду відповідальному підполковнику Козаку, не становить до теперішнього часу загрозу державному ладу і громадському спокою; з огляду на те, що діяльність баптистів відбувається явно на очах, зазначено, що потреба у внутрішньому агентурному висвітленні відсутня (Там само, арк. 46).

Слід зазначити, що особливе ставлення влади до протестантського руху проявлялось у роки Першої світової війни, позиції протестантів щодо перебігу воєнних подій та впливовості на інше населення. Аналізуючи службові листі буде доцільним виокремити третю групу документів, яка розкриває тенденцію поширення протестантських вчень з огляду на перебіг воєнних подій та політичні зміни в царській Росії.

У листуваннях виокремленої третьої групи уповноважені особи мали на меті встановити наміри протестантів у роки війни, поширення ними прокламацій та ідей західного зразка серед військовослужбовців. Джерелознавчий аналіз засвідчив, що зміст документів розкриває додаткову інформацію щодо заходів влади до протестантів, яка має закритий зміст та дозволяє науковцям розширити межі дослідження антирелігійної політики царської влади до протестантів.

Напередодні Першої світової війни та протягом ходу воєнних дій для влади було важливим з'ясувати: „Чи спостерігаються в районі баптистські або інші сектантські громади та не займаються вони пропагандою серед нижніх чинів: не брати в руки зброї і ухилятися від релігійної області, вдаватися до політичної пропаганди і підбурювання своїх послідовників проти влади; чи не входять вони в зносини з членами революційних організацій, зокрема, з соціал-демократами, чи не підтримують баптисти злочинні організації та взагалі осіб лівого спрямування на виборах, при проведенні таких осіб на громадські посади”, згідно листа від 26 серпня 1913 р. № 226 зі службового листування Волинського губернського жандармського управління з помічником начальника Волинського губернського жандармського управління у Новгород-Волинському та інших повітах про запобігання революційних виступів в день 300-річчя дому Романових (ЦДІАК України, ф. 1262, оп. 2, спр. 44, арк. 85). Відповідь на цей лист є надзвичайно цікавою з наукової точки зору щодо висвітлення аспектів поширення протестантських ідей. Жандармський унтер-офіцер відзначив поширення баптистських громад у населених місцевостях району, який він спостерігає: 1) у колоніях Нової Барбаровки й Сергіївці, Романовіцької волості – з лютеран; 2) в колонії Новій Рудні, Курненської

волості – з лютеран 3) в с. Суємці, Смолдаревської волості – з православних 4) у м. Городниці та в с. Перевезня, Городницької волості, по кілька чоловік з православних, в колонії Березняки, Городницької волості з лютеран; 5) в колонії Мойсїївці, Сербовської волості – з лютеран; 6) у м. Рогачов і в с. Острожки, Рогачевської волості з православних, кілька людей належать до Суємецької громади; 7) у колонії Горбачина, урочищі Вовче і Широка Долина, Жолобенської волості, по кілька осіб” (Там само).

У листі зазначено, що громади не проводять відкритої антиурядової пропаганди серед нижніх чинів і молодих людей, які належать призову на військову службу. Вказано, що вчення своє не брати в руки зброї і не визнавати влади вони дійсно поширюють тільки серед переконаних своїх одновірців. До обов'язків кожного сектанта належить поширення серед іновірців своїх навчань, у сенсі релігійності, всіляко вихвалити свою віру, але не висловлювати поки навчань протидержавних, тому що вони добре усвідомлюють, що таке вчення переслідується світськими законами.

Слід наголосити на презирливому ставленні справника до протестантів у листі, і навести у якості прикладу: „Вчення своє вони засновують нібито „на точному сенсі Євангельського вчення”, і ні в що створене справами рук людських вони не вірять, як також і ніякої влади і законів в душі не визнають. Нинішнє підпорядкування владі і законам вони пояснюють своєю нечисленністю і це вважають тимчасово вимушеним, а тому цей „гріх” їм відпускається при сповіді їх наставниками. Баптисти, які проживають в спостережуваному мною районі самі по собі, навряд чи можуть входити в зносини з членами революційних організацій, тому що вони здебільшого люди безграмотні; живуть в глухих місцях і навіть несвідомо вірують в те, що їм передається їх наставниками. Одного разу мені особисто один баптист у розмові пояснив свою віру кращою тільки тому, що православні священики за вчинення будь-яких треб (вінчання, поховання) беруть довільну плату, а баптистські наставники такої плати за ці треби не беруть” (Там само, арк. 44, 87 зв. – 88). У листі наголошено, що багато православних перейшли в баптистської секту не за релігійними переконанням, а заради корисливих вигод.

Отже, проаналізовані та виокремлені службові листи третьої групи надають інформацію про тенденцію поширення протестантських громад у роки Першої світової війни, разом з тим, вони суттєво доповнюють відомості щодо чинників з поширення протестантського вчення серед українців.

Таким чином, проаналізовані джерела надають, безперечно, цінну інформацію про окремі аспекти політики самодержавства щодо проявів протестантського руху. Зокрема, про особливості життя протестантів, засади їх вчення, проведення ними богослужінь,

поширення ідей на православне населення, встановлені особливого контролю місцевої влади над ними. Джерелознавча цінність документів полягає в тому, що вони дають змогу виявити особливості правової моделі відношення уряду до різних проявів духовного життя українського народу. У ході опрацювання, визначено, що документи є релевантними, повинні бути залучені у подальших розвідках щодо висвітлення протестантського руху в окремих місцевостях, розкритті політики російського уряду щодо його проявів у соціально-політичному, економічному, культурному та духовно-релігійному життєвих вимірах.

Отже, джерела доповнюють науковий погляд на розвиток протестантського руху в Україні. Проте, проаналізовані джерела не надають об'єктивну оцінку політиці щодо протестантів, і тому, незважаючи на свій інформативний потенціал, потребують співставлення з іншими групами джерел з порушеного питання.

Список використаної літератури

1. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. Київ : Либідь, 2002. 488 с. **2. Решетников Ю. Є.** Становлення та диференціація євангельського руху в Україні : автореф. дис. ... канд. філос. Наук : 09.00.11. Київ, 2000. 15 с. **3. Сітарчук Р. А.** Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії: історико-політичний аспект (друга половина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11. Київ, 2009. 32 с. **4. Центральний** державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 365. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 14–14 зв. **5. ЦДІАК** України. Ф. 1152. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 1–2 зв. **6. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 1. **7. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 2–2 зв. **8. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 6. **9. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 7. **10. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 11–11 зв. **11. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 14. **12. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 28. **13. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 43. **14. ЦДІАК** України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 46. **15. ЦДІАК** України. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 85. **16. ЦДІАК** України. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 44, 87 зв. – 88.

References

1. Kalakura, Y. S., Voytsekhivska, I. N., & Pavlenko, S. F. (2002). Istorichne dzhereloznavstvo [Historical Source Studies]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]. **2. Reshetnikov, Yu. Ye.** (2000). Stanovlennia ta dyferentsiatsiia yevanhelskoho rukhu v Ukraini [Formation and differentiation of the evangelical movement in Ukraine]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian]. **3. Sitarchuk, R. A.** (2009). Adventysty somoho dnia v ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii: istoryko-politychnyi aspekt

(druha polovyna XIX st. – 1917) [Seventh-day Adventists in the Ukrainian lands of the Russian Empire: historical and political aspect (second half of the XIX century – 1917)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian]. **4. Tsentralnyi** derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CSHA of Ukraine)]. F. 365. Op. 1. Spr. 229. Ark. 14–14 zv. [in Russian]. **5. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 1152. Op. 1. Spr. 181. Ark. 1–2 zv. [in Russian]. **6. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 1. [in Russian]. **7. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 2–2 zv. [in Russian]. **8. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 6. [in Russian]. **9. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 7. [in Russian]. **10. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 11–11 zv. [in Russian]. **11. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 14. [in Russian]. **12. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 28. [in Russian]. **13. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 43. [in Russian]. **14. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 705. Op. 1. Spr. 1103. Ark. 46. [in Russian]. **15. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 1262. Op. 2. Spr. 44. Ark. 85. [in Russian]. **16. TsDIAK** Ukrainy [CSHA of Ukraine]. F. 1262. Op. 2. Spr. 44. Ark. 44, 87 zv. – 88. [in Russian].

Плевако К. В. Службові листи як джерело з історії протестантського руху на українських землях (1905–1917 рр.)

Метою дослідження є аналіз службових листів органів влади як джерела з історії протестантського руху в Україні у 1905–1917 рр. Передбачено виконання таких наукових завдань: здійснення джерелознавчого аналізу службових листів, визначення видів наявної джерельної інформації, введення до наукового обігу нових документів та надання їх характеристики з метою подальшої наукової ретроспективи. Методологія ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. У ході написання статті використано метод системного джерелознавчого аналізу, архівна евристика, описовий метод і метод аналізу та синтезу. Текстологічний метод надав можливим дослідити структуру тексту, враховуючи специфічність його викладення. Новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу нових джерел, визначення їх наукової релевантності та розширення меж дослідження в аспектах порушеного питання.

Проаналізовано документи, що розкривають особливості проведення богослужінь і молитовних зібрань релігійними громадами протестантського руху, правила переходу до осередків неправославної віри й засади впровадження політичних рішень щодо протестантів як опозиційного прояву до влади. Опрацьовані джерела мають великий інформативний потенціал щодо політики уряду до релігійної опозиції,

різних аспектів діяльності окремих спрямувань протестантського руху, також вони надають можливість детально дослідити феномен популярності протестантського руху на українських теренах в досліджуваний період. Введення до наукового обігу службових листів як джерела з висвітлення історії протестантського руху сприятиме об'єктивному вивченню особливостей його прояву та політики влади. Наукова цінність статті зумовлена постановкою та вивченням актуальної джерелознавчої проблематики з історії протестантського руху в Україні.

Ключові слова: службові листи, історичні джерела, протестантський рух, протестанти.

Плевако К. В. Служебные письма как источник по истории протестантского движения на украинских землях (1905–1917 гг.)

Целью исследования является анализ служебных писем органов власти как источника по истории протестантского движения в Украине в 1905–1917 гг. Предусмотрено выполнение таких научных заданий: осуществление источниковедческого анализа служебных писем, определение видов имеющейся информации, введение в научный оборот новых документов и предоставление их характеристик с целью дальнейшей научной ретроспективы. Методология основана на принципах историзма и объективности. В ходе написания статьи использован метод системного источниковедческого анализа, архивная эвристика, описательный метод и метод анализа и синтеза. Текстологический метод дал возможность исследовать структуру текста, учитывая специфичность изложения. Новизна исследования состоит во введении в научный оборот новых источников, определении их научной релевантности и расширении границ исследования поднятого вопроса.

Проанализированы документы, раскрывающие особенности проведения богослужений и молитвенных собраний религиозными общинами протестантского движения, правила перехода в центры неправославной веры и принципы осуществления политических решений относительно протестантов как оппозиционного к власти явления. Обработанные источники имеют большой информативный потенциал в отношении политики правительства по отношению к религиозной оппозиции, различных аспектов деятельности отдельных направлений протестантского движения, также они позволяют детально исследовать феномен популярности протестантского движения на украинских территориях в исследуемый период. Введение в научный оборот служебных писем как источника освещения истории протестантского движения будет способствовать объективному изучению особенностей его проявлений и политики власти. Научная ценность статьи обусловлена постановкой и изучением актуальной источниковедческой проблематики истории протестантского движения в Украине.

Ключевые слова: служебные письма, исторические источники, протестантское движение, протестанты.

Plevako K. V. Official letters as a source from the history of the Protestant movement on Ukrainian lands (1905–1917)

The purpose of the research is to analyze the official letters of the authorities as a source on the history of the Protestant movement in Ukraine in 1905–1917. The following scientific tasks are envisaged: source analysis of official letters, determination of types of available source information, introduction of new documents into scientific circulation and provision of their characteristics for the purpose of further scientific retrospective. The methodology is based on the principles of historicism and objectivity. During the writing of the article the method of system source analysis, archival heuristics, descriptive method and method of analysis and synthesis were used. The textual method made it possible to study the structure of the text, given the specificity of its presentation. The novelty of the research is the introduction into scientific circulation of new sources, determining their scientific relevance and expanding the boundaries of research in aspects of the issue.

An analysis of documents revealing the peculiarities of conducting services and prayer meetings by religious communities of the Protestant movement, the rules of transition to non-Orthodox faiths and the principles of implementing political decisions on Protestants as an opposition to the government. The processed sources have a great informative potential on the government's policy towards the religious opposition, various aspects of the activities of certain areas of the Protestant movement, and the sources provide an opportunity to study in detail the phenomenon of Protestant movement popularity in Ukraine during the study period. The introduction of official letters into scientific circulation as a source for covering the history of the Protestant movement will contribute to an objective study of the peculiarities of its manifestation and the policy of the authorities. The scientific value of the article is due to the formulation and study of current sources on the history of the Protestant movement in Ukraine.

Keywords: official letters, historical sources, Protestant movement, Protestants.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2021 р.

Прийнято до друку 09.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК:94(477),,1921/1923”

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-91-103

Байкєніч Дмитро Вікторович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору,
Національного музею Голодомору-геноциду,
м. Київ, Україна.
b1946@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 рр. У ДОНЕЦЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Продовольча ситуація в Донецькій губернії під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. сильно відрізнялася від інших територій України. Донбас називали „всесоюзнаю кочегаркою”, а Донеччину відносили до „найважливіших промислових губерній”. Частина повітів знаходилася на централізованому продпостачанні, інша – була донором продовольства. Однак, вся губернія була визнана голодуючою і, водночас, продовжувала надавати допомогу постраждалому Поволжю. У контексті зазначеного актуальним є аналіз регіональної специфіки перебігу масового штучного голоду на території Донецької губернії.

В основі методології дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності, а також використання загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Регіональну специфіку масового штучного голоду на Донеччині наразі комплексно не досліджено. Науковці розглядали окремі аспекти заданої тематики. Найбільше увагу істориків привертало питання вилучення церковного майна в Донецькій губернії у контексті допомоги голодуючим (Никифорова, 1997; Реброва, 2015; Фесенко, 2008). Також вивчалася продовольче забезпечення робітників Донбасу (Мовчан, 1988). Окремі документи з обраної теми були оприлюднені в збірнику до 70-річчя масового штучного голоду (Голод, 1993). Події сьогодення вимагають більш глибокого комплексного вивчення ситуації, що склалася століття тому та вплинула на розвиток найсхіднішого регіону України.

Темпи реалізації продрозкладки на Донеччині не відрізнялися від інших територій України. Донецька губернія до врожаю 1921 р. та початку дії продподаткової системи боргувала ще 2,5 млн пуд. за

продрозкладкою (Голод, 1993, с. 24–25). Таку кількість зерна регіон здати фізично не міг. Зокрема, у Дебальцівському повіті в травні замість запланованих 2 млн пуд. в місяць заготовили менше півмільйона (*Советская деревня*, 1998, с. 442).

Складна ситуація була й з продовольчим забезпеченням гірняків. Попри те, що постачання Донбасу відбувалося централізовано за рахунок інших українських губерній, протягом травня–липня через відсутність продовольства десятки тисяч робітників кинули роботу, частково виїхавши за межі губернії. Зокрема з 16 тисяч забійників у серпні на місцях залишилося лише 10 тисяч (Ленин, 1970, с. 253).

Навесні – на початку літа 1921 р. у Донецькій губ. посухою було знищено 40% посівів. Селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Територія також сильно постраждала від шкідників сільськогосподарських культур (*Голодомори*, 2000, с. 22–23).

Ситуацію з продовольством для „всесоюзної кочегарки” поклали на плечі всієї України. Не зважаючи на неврожай українські губернії мали щоденно надсилати зерно для продовольчого забезпечення Донбасу. Зокрема, Запоріжжя повинно було відвантажувати 25 вагонів, Полтава – 5, Кременчук – 5, через військово-продовольчий апарат – 3. Також всі надлишки продовольства з постраждалих Таганрозького й Маріупольського повітів бронювалися за Донбасом (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 10).

Питанням продовольчого забезпечення Донбасу переймався особисто В. Ленін. Він зазначав, що „якби сили трудової армії, які є в Донецькій губернії, а рівно всі сили місцевих шахтарів та правління кам'яновугільної промисловості були кинуті на спільну роботу з працівниками Донецької губернії, то можливо б було досягти не тільки швидкого збору продподатку, але й придбання безумовно більшої кількості продовольства шляхом товарообміну, поставленого правильно, як то товарообміну на сіль, так і товарообміну хліба на вугілля” (Ленин, 1970, с. 135–136).

Від серпня 1921 р. Донецька губернія була залучена до кампанії зі збору допомоги голодуючому Поволжю. Використовувався стандартний набір інструментів для добровільно-примусового втягнення в цю справу всіх верств населення (*Донецкие известия*, 1921, № 5, с. 5).

Валовий збір Донецької губ. урожаю 1921 р. становив 1,12 млн пуд. зерна. За планом регіон мав здати 2,5 млн пуд. продподатку. Таким чином, хлібний дефіцит у понад два рази перевищував наявні ресурси (Лях, 1990, с. 27).

Вже восени 1921 р. на Донеччині констатували штучність поширення голоду, викликаного збором продподатку. У доповідній Донецького продкомгубу до Наркомпроду зазначалося, що навіть у кращому за врожайністю Старобільському повіті „стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати

голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насіннєвого матеріалу” (*Голодомори*, 2000, с. 36).

Лише у жовтні 1921 р. було утворено тримісячний продовольчий фонд. В. Ленін звернувся до губернських керівників та профрад із закликом розгорнути широку агітацію за повернення на рудники підземних робітників, які раніше покинули регіон (Ленін, 1970, с. 253).

Кампанія з вербування принесла свої результати – вже у жовтні колишні працівники із навколишніх місцевостей заповнили майже всі вільні посади. Це, в свою чергу, призвело до зростання попиту на продовольство. Через неузгодженість дій організацій, які були залучені до вербування, потік охочих працювати на шахтах і промисловості Донбасу не припинявся до кінця зими 1922 р. Це призвело до надлишку робочої сили та ще більше погіршило продовольчу ситуацію. Робітники їхали не лише з українських губерній, а й з голодуючого Поволжя (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 10, арк. 29–29 зв).

Попри наявність власних голодуючих повітів, на Донеччині продовжувала активно проводитись кампанія допомоги голодуючому Поволжю. Збиралися та надсилалися речі, гроші та збіжжя. Напівголодні робітники і гірники, що спокусилися на ідеологічні заклики, окрім частини свого пайка так нічого й не отримали. Проте їх залучали до участі в різноманітних заходах комітетів допомоги голодуючим (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 10).

Водночас, загострення продовольчої ситуації в регіоні підштовхувало місцеві робітничі організації звертатися по допомогу до Бахмута. Зокрема, 6 листопада представники Робочому та ГубкомДопголу звернулися з проханням до Губвиконкому щодо прискорення з’ясування масштабів недороду та необхідної допомоги голодуючим Донецької губернії (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 28, арк. 19; 29).

12 листопада заступник голови Донецького Губвиконкому Мазлах направив до ВУЦВК телеграму, в якій просив Петровського де-факто визнати частину регіону голодуючим. Він зазначав: „На засіданні президії ДонецьГубвиконкому визнана необхідною негайна допомога абсолютно голодуючим районам Донецької губернії. З огляду на це, ДонецьГубвиконком просить Вас звільнити ДонецьГубкомДопгол від допомоги голодуючим Поволжя зосередивши всю увагу та засоби на допомозі голодуючим нашої губернії” (Там само, арк. 37).

Лише 14 листопада УЕР постановила: „Визначити державну допомогу неврожайним губерніям Запорізькій, Катеринославській і Донецькій в розмірі 6 млн пудів”. Незначна частина зазначеного потрапила до голодуючих місцевостей, що зовсім не змінило загальну ситуацію. Так, у грудні 1921 р. голова Маріупольського виконкому з відчаєм писав: „Позбавлені абсолютно будь якої допомоги від органів

радянської влади, ми наважилися з болючим питанням звернутися у радянський всеросійський центр, у ЦВК: «Що ж робити? Як врятувати здичавілий, вмираючий, спустошений голодом край?»» (*Голодомори*, 2000, с. 50–51).

Очевидно, що в Харкові розуміли безвихідь ситуації та оцінили наслідки. Вже 6 грудня ВУЦВК неофіційно визнав голодуючими деякі південні повіти УСРР, серед інших і повіти Донецької губернії – Маріупольський та Таганрозький (*Голод*, 1993, с. 117). Населення інших повітів ще балансувало на межі напівголодного існування.

Станом на 1 січня 1922 р. з загальної кількості населення губернії у 3,317 млн осіб голодувало 274 тис. (*Отчет*, 1922, с. 5). Централізовані поставки збіжжя до регіону з інших українських губерній протягом вересня – грудня 1921 р. складали понад 2,1 млн пуд. хлібокрупи та 0,5 млн пуд. зернофуражу (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1281, арк. 1–1 зв.). Однак це продовольство було призначено виключно для промислових територій. Селянський сектор не отримав нічого.

Донеччина разом із іншими південними губерніями офіційно голодуючою була визнана лише 14 січня 1922 р. Комуністичним режимом було обраховано, що регіону від січня по серпень 1922 р. бракувало 2,8 млн пуд. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 4–5). Відтоді місцеві комітети допголу почали кампанію з надання допомоги постраждалим самої губернії. Паралельно продовжувалася кампанія зі збору допомоги Поволжю.

Наприкінці січня 1922 р. у телеграмі до Леніна зазначалося, що з 2 312 вагонів продвантажів УСРР за різними адресами на Донбас приходилося 560 (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1247, арк. 16). Однак цього було недостатньо. З місць надходила інформація, що „Голод у Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до пів мільйона чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини” (*Голод*, 1993, с. 85).

Для зменшення кількості голодуючих на Донбасі режимом було запроваджено вивезення безробітних на місця їх виходу. Це стосувалося і робітників з голодуючого Поволжя. Так званій евакуації підлягали навіть діти, що перебували у сиротинцях (*Безкровна війна*, 2003, с. 23–24; ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 11, арк. 8).

Особливий статус регіону впливав на вирішення продовольчої проблеми. Так, у лютому на Донеччину було доставлено 2,7 млн пудів хліба для піврічного продовольчого забезпечення робітників паливно-енергетичної галузі (*Голодомори*, 2000, с. 40). Водночас лише 14 тис. голодуючих у регіоні отримували проддопомогу. ВУЧК констатував збільшення кількості випадків людоджерства та розвиток епідемічних захворювань (Там само, с. 38; *Отчет*, 1922, с. 5, 8; *Советская деревня*, 1998, с. 571).

У самій губернії намагалися поліпшити ситуацію. Зокрема, збиралися пожертви для голодуючих за рахунок обкладання пайковим збором робітників. Цим займалися робітничі комітети. Регіон мав із власних ресурсів віднайти 101 тис. пайків. Ще 53 тис. додатково забезпечувала Полтавщина (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 10, арк. 7).

Найбільш дієвим методом допомоги голодуючим було розгортання мережі їдалень для громадського харчування різних верств населення. За зведенням ДПУ, станом на 14 березня в регіоні нараховувалося 263 громадські їдальні, в яких харчувалося 200 тис. голодуючих. МОПР відкрив 72 їдальні, в яких харчувалася 41 тис. дітей, але „більша частина їдалень громадського харчування не функціонувала через нестачу продовольства” (*Советская деревня*, 1998, с. 586). У шахтарських місцевостях продовольче забезпечення утриманців сиротинців вирішили наданням посівного матеріалу для самостійного засіву, закріплених за установами земель (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 4–4 зв.).

Одним із напрямів допомоги голодуючим із боку влади був продаж вилученого церковного майна (Реброва, 2015, с. 67; Фесенко, 2008, с. 121). Це стало лише прикриттям для пограбування релігійних громад у контексті антирелігійної боротьби. Не зважаючи на значну кількість вилученого по губернії, з його реалізації до осені 1922 р. регіон отримав лише 2 вагони продовольства (*Отчет*, 1922, с. 6).

Аби висвітлити „картину голодуючих по гірничому району” і привернути увагу до потреб голодуючих, працівники низових культвідділів Донецької губ. У березні розпочали збір експонатів про голод у регіоні. У Бахмуті вони підкреслювали, що необхідно „зібрати всі сурогати, чим харчуються в теперішній час та, якщо можливо, зібрати інформацію у госпорганів про харчування робітників з 1917 року до березня 1922 року” (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 2).

20 квітня 1922 р. в Донецькій губ. була утворена комісія для обстеження голодуючих місцевостей. Свою роботу вона розпочала з Таганрозького та Маріупольського повітів (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 28, арк. 16). Одним із наслідків цього стало офіційне згортання податкової кампанії в регіоні (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1247, арк. 42).

Попри впроваджені заходи, статистика Донеччини була невтішною – голод охопив 43,7% території губернії. Якщо в квітні голодуючих було 803 тис., то в травні цей показник склав 1,138 млн осіб. Збільшення кількості тих, хто отримував допомогу також зросло з 194 тис. до 272 тис. Це було пов’язано з надання іноземної допомоги (*Отчет*, 1922, с. 5,8). Не дивлячись на зазначене, ситуація з голодом сильно загострилася – вмирили робітників індустріальних міст, зокрема

в Маріуполі та Таганрозі. У ГубДопголі констатували: „Робітники все, що було, розпродали. Втеча робітників, особливо кваліфікованих, набула загрозливих масштабів. У минулому році, в самий момент кризи, забійників залишалося 11 тисяч, а тепер 7–8 тисяч” (*Голод*, 1993, с. 116, 134).

На початку літа кількість голодуючих у губернії дещо зменшилася та склала 1,078 млн осіб. Допомогу отримувало 375 тис. осіб, що відбулося через значне збільшення іноземних допорогових представництв (Там само). Також продовжувалося централізоване постачання Донбасу з хліборобних губерній України. До них виїжджали бригади робітників-заготівельників (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 427, арк. 62). Загалом від 14 січня по 1 серпня Донеччина з українських хліборобних губерній через ЦК Допгол отримала 310 вагонів хлібу (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1285, арк. 91). За іншою інформацією, ззовні до регіону було завезено 217 вагонів допомоги або майже 431 тис. пуд. зернохліба. В середині губернії ГубДопгол закумулював майже 94 тис. пуд. З цих резервів допголами було використано понад 444 тис. пуд. (*Отчет*, 1922, с. 27–29).

Напередодні збору врожаю кількість голодуючих у Донецькій губ. перевищувала 1 млн осіб. Кількість тих, хто отримував допомогу, дещо зменшилася і склала 361 тис. Слід підкреслити, що скоротилася кількість пайків від ЦК Допголу та значно зросла іноземна підтримка – до 226 тис. одиниць (Там само, с. 5, 8).

Перспективи врожаю 1922 р. були невтішними. Із загальної площі в 3,462 млн дес. на Донеччині засіяно було лише 1,934 млн дес., з яких зернохлібом тільки 35%. Основний засів у 65% складався з пізніх культур, які загинули від посухи (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1285, арк. 94). Завдяки тому, що весь зернохліб залишався в межах губернії, а також з налагодженою діяльністю закордонних організацій продовольча ситуація дещо покращилась. До 1 жовтня 1922 р. вже було зібрано 3 млн пуд. натурподатку (Там само, спр. 1028, арк. 67).

У зв’язку з офіційним оголошенням про подолання голоду, допголи були перейменовані на комітети з боротьби із наслідками голоду. З 1 жовтня 1922 р. відрахування на користь голодуючих по Донбасу були скасовані. Проте ідеологічна складова процесу допомоги, що згуртовувала робітничий клас, була перенесена на нове тло. Одразу була розпочата нова кампанія з систематичних щомісячних відрахувань до фонду взаємодопомоги, а також добровільних пожертв на користь дитячих будинків (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 140).

На підставі доповіді ЦК Наслідголу від 14 жовтня було визначено, що в Донецькій губ. до голодуючих повторно зарахували Дебальцевський, Маріупольський, Юзовський повіти та Центральний гірничий район. У ВУЦВК визнали за необхідне надати негайну допомогу окремим категоріям населення цих повітів. Вибір форми

допомоги – громадське харчування чи продовольча позика визначав губвиконком (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 97, арк. 76–77).

Попри офіційне визнання голодуючими, із зазначених повітів продовжували збирати зерно. Зокрема, у Дебальцівському повіті селянам було заборонено продавати продукти на ринках до отримання посвідчення про повну здачу натурподатку (*Советская деревня*, 1998, с. 709).

Наприкінці року селяни губернії проявляли невдоволення оподаткуванням. У неврожайних місцевостях фіксувалися випадки продажу хліба незаможними селянами, які не мали можливості заплатити податок. Це призводило до збільшення кількості господарств, що залишалися без посівного зерна (*Советская деревня*, 2000, с. 60).

Слід також зазначити, що скасування закріплення врожайних губерній над неврожайними було замінено на закріплення за губернськими центрами постраждалих губерній. Для уникнення юридичних колізій, сам процес було перейменовано з адміністративно-вимушеного закріплення на добровільно-ініціативне шефство. Зокрема, Чернігівська та Київська губернії мали шефство над Бахмутом (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1715, арк. 13).

Впродовж зими 1923 р. продовольча ситуація на Донеччині залишалася скрутною. Селяни продовжували пасивний та активний спротив натурподатковій кампанії. У Кам'янській волості Шахтинського повіту місцеве населення припинило сплату податку та вислало уповноваженого. В Бахмутському, Юзовському, Старобільському та Шахтинському повітах діяли повстанські загони (*Советская деревня*, 2000, с. 98).

У той же час режим взяв курс на інформаційне замовчування теми голоду. Це було пов'язано з початком експорту українського збіжжя за кордон (Байкеніч, 2021). Натомість влада офіційно заявляла, що селяни вже оговтуються від голоду. Ситуація дійсно дещо покращилась навесні у зв'язку з наданням посівзерна. Однак активна діяльність закордонних допомогових організацій до моменту ліквідації ЦК Наслідголу 1 серпня 1923 р. свідчила про велику кількість нужденних (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1692, арк. 238). Спрямування діяльності всіх організацій, пов'язаних із допомогою постраждалим від голоду, надалі було штучно переключено на безпритульних дітей та вихованців сиротинців, а також безробітних.

Таким чином, населення Донецької губернії попри її особливий статус серйозно постраждало від неврожаю та недолугої політики комуністичного режиму, що призвело до голоду. Не зважаючи на централізоване постачання хлібом гірничих і промислових місцевостей, голод вплинув на відтік робочої сили з регіону. Місцеве населення активно боролось за власне виживання, організовуючи відкриті

повстання та нездаючи хліб. Представники робітничого руху тиснули на владу, щоб та офіційно визнала регіон голодуючим. Їм це вдалося.

На загострення продовольчої кризи впливало залучення Донеччини до примусової допомоги голодуючому Поволжю. Від тотальної катастрофи регіон врятували іноземна допомога та продовольчий і насіннєвий хліб, що вилучали з інших українських губерній.

Вважаємо, що подальше дослідження потребує уточнення статистичних відомостей про надану іноземну допомогу та втрати серед населення Донеччини внаслідок штучного голоду та внутрішньої політики комуністичного режиму в цей час.

Список використаної літератури

- 1. Никифорова А. Р.** Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921–1922 рр. (На матеріалах Донеччини). *Матеріали наукової конференції „Історія науки, політологія”*. Кн. І. Донецьк, 1997. С. 104–107.
- 2. Реброва М. И.** Изъятие церковных ценностей на территории современной Донецкой области. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2015. Вып. 6 (67). С. 64–77.
- 3. Фесенко А. М.** Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921–1923 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 120–125.
- 4. Мовчан О. Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. К. : Наукова думка, 1988. 124 с.
- 5. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд. : О. Мовчан, А. Огіньська, Л. Яковлева ; відп. ред. С. Кульчицький.** Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.
- 6. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы.** В 4-х т. Т. 1: 1918–1922 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М. : РОССПЭН, 1998. 864 с.
- 7. Ленин В. И.** Полное собрание сочинений : Т. 53. Письма. Июнь-ноябрь. 1921. XVI. 5-е изд. [б. м.] : Политиздат, 1970. 545 с.
- 8. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу.** О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. 2-е вид., допов. К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. 283 с.
- 9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).** Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17.
- 10. Донецкие известия.** 1921. № 5 (19 сент.).
- 11. Лях С. Р.** Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К. : Вища школа, 1990. 127 с.
- 12. ЦДАВО України.** Ф. 258. Оп. 1. Спр. 10.
- 13. ЦДАГО України.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1296.
- 14. ЦДАВО України.** Ф. 258. Оп. 1. Спр. 28.
- 15. Отчет о работе Центральной Комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном исполнительном комитете (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.) / Центральная Комиссия помощи голодающим при Всеукраинском Центральном исполнительном комитете.** Харьков : 1-я Государственная типография, 1922. 37 с.

16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1281. 17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 981. 18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1247. 19. **Безкровна** війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / авт.-упоряд.: О. Житков (керівник), В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна; ред. кол.: І. Матяш, Є. Осадчий, Т. Чвань. Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград, 2003. 195 с. 20. ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 11. 21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 427. 22. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1285. 23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1028. 24. ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 97. 25. **Советская** деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2: 1923–1929 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: РОССПЭН, 2000. 1168 с. 26. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1715. 27. **Байкєніч Д. В.** Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 87–93. 28. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1692.

References

1. **Nykyforenko, A. R.** (1997). Vyluchennia tserkovnykh tsinnostei pid chas holodu 1921–1922 rr. (Na materialakh Donechchyny) [Forfeiture of church valuables during the famine of 1921–1922 (based on materials from the Donetsk region)]. *Istoriia nauky, politolohiia – History of science, political science, 1*, 104–107. Donetsk [in Ukrainian]. 2. **Rebrova, M. I.** (2015). Iz"yatie cerkovnykh cennostej na territorii sovremennoj Doneckoj oblasti [Confiscation of church valuables in the territory of the modern Donetsk region]. *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi – Bulletin of PSTGU. Series II: History. History of the Russian Orthodox Church, 6 (67)*, 64–77 [in Russian]. 3. **Fesenko, A. M.** (2008). Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnostei na Donechchyni pid chas holodu 1921–1923 rr. [Confiscation of church valuables in the Donetsk region during the famine of 1921–1923]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Ser. Istorychni nauky – Bulletin of Cherkasy University. Ser.: Historical sciences, 133–134*, 120–125 [in Ukrainian]. 4. **Movchan, O. N.** (1988). Trudiashchiesia USSR v borbe s prodovolstvennym kryzysom pry perekhode k nepu [Working people of the Ukrainian SSR in the fight against the food crisis during the transition to a new economic policy (NEP)]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian]. 5. **Kulchytskyi, S.** (Ed.). (1993). Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: zb. dokumentiv i materialiv [The famine of 1921–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian]. 6. **Berelovych, A., & Danylov, V.** (Eds.). (2000). Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD: Dokumenty i materialy [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD: Documents and materials]. (Vol. 1: 1918–1922). Moscow: ROSSPEN [in Russian]. 7. **Lenin, V. I.**

(1970). Polnoe sobranie sochinenij [Complete collected works]. (Vol. 53.). 5-e izd. [b. m.]: Politizdat [in Russian].

8. Veselova, O. M., Marochko V. I., & Movchan O. M. (Eds.). (2000). Holodomory v Ukraini. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu [The Holodomor in Ukraine. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the people]. Kyiv; Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots [in Ukrainian].

9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine)]. F. 1. In. 6. Fol. 17 [in Russian].

10. Donetskye yzvestyia [Doneckie izvestiya]. (1921, September 19). No. 5. [in Russian].

11. Liakh, S. R. (1990). Naimana pratsia v silskomu hospodarstvi Ukrainy v umovakh nepu [Wage labor in agriculture of Ukraine during the NEP]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

12. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 258. In. 1. Fol. 10. [in Russian].

13. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1296. [in Russian].

14. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 258. In. 1. Fol. 28. [in Russian].

15. Otchet o rabote Central'noj Komissii pomoshchi golodayushchim pri Vseukrainskom Central'nom ispolnitel'nom komitete (za vremya s 1 yanvarya po 1 sentyabrya 1922 g.) / Central'naya Komissiia pomoshchi golodayushchim pri Vseukrainskom Central'nom ispolnitel'nom komitete [Report on the work of the Central Commission for starving aid under the All-Russian Central Executive Committee (during the period from January 1 to September 1, 1922) / Central Commission for Helping People with Cold at the All-Ukrainian Central Executive Committee]. (1922). Har'kov: 1-ya Gosudarstvennaya tipografiya [in Russian].

16. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1281. [in Russian].

17. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 981. [in Russian].

18. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1247. [in Russian].

19. Zhytkov, O. (Comp.). (2003). Bezкровna viina. Movoiu arkhivnykh dokumentiv pro holod 1921–1923, 1932–1933 rr. [Bloodless war. In the language of archival documents about the Holodomor 1921–1923, 1932–1933]. Kirovohrad: N. p. [in Ukrainian].

20. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 20. In. 1. Fol. 11. [in Russian].

21. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 427. [in Russian].

22. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1285. [in Russian].

23. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1028. [in Russian].

24. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 258. In. 1. Fol. 97. [in Russian].

25. Berelovych, A., & Danylov, V. (Eds.). (2000). Sovetskaia derevnia hlazamy VChK-OHPU-NKVD [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD]. (Vol. 2: 1923–1929). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

26. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1715. [in Russian].

27. Baikienich, D. V. (2021). Masovy shtuchnyi holod 1921–1923 rokiv ta pytannia eksportu ukrainskoho zbizhzhia [Mass man-made famine of 1921–1923 and issues of ukrainian grain exports]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 25, 87-93 [in Ukrainian].

28. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1692. [in Russian].

Байкєніч Д. В. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. у Донецькій губернії

Дослідження присвячено сторіччю масового штучного голоду 1921–1923 рр. Увага сфокусована на перебігу цього процесу на території Донецької губернії, що була однією з офіційно визнаних голодуючими. Обрана тема є актуальною, адже комплексного наукового висвітлення на сьогодні ще не набула.

На основі оприлюднених та архівних джерел показано поступове загострення продовольчої кризи. Наведено статистичні дані по засівам і врожаям Донецької губернії, що підтверджують природну складову голоду. Водночас зазначено й штучність голоду через вилучення хлібу за продподатком та для потреб голодуючого Поволжя.

Наведено позицію очільника комуністичного режиму щодо ситуації з продовольством у регіоні. Автор акцентує увагу на тому, що ані губернський центр, ані республіканський не ініціювали попереджувальних заходів на уникнення поширенню голоду на всю Донеччину. Порушення питання визнання губернії як постраждалої йшло від голодуючих робітників через нестабільне централізоване продпостачання „всесоюзної кочегарки”. Офіційне віднесення Донецької губернії до постраждалих стало підставою для запровадження заходів по боротьбі з голодом.

Окремо розглядаються джерела отримання хлібу для Донбасу. Підкреслюється роль хліборобних українських губерній та іноземна допомога. Зазначені різні методи наповнення хлібом резервів комітетів допомоги голодуючим – від добровільної пожертви до обов’язкового пайкового внеску.

На відміну від робітників, селяни голодували найбільше. Сільські повіти півночі та півдня губернії розглядалися як продовольчо самодостатні, що підтверджує їх невизнання голодуючими у 1922–1923 рр. Для виживання селяни чинили пасивний та активний опір. Очевидно, що це було реакцією на внутрішню політику режиму, зокрема – оподаткування з примусовим вилученням зерна.

Аналіз опрацьованих джерел дозволяє зробити висновок, що Донецька губернія сильно постраждала від голоду і лише завдяки своєму статусу отримувала допомогу. Це частково зменшило наслідки масового голоду – штучно створеної комуністичним режимом катастрофи.

Ключові слова: Масовий штучний голод, Донецька губернія, хліб, вилучення, продпостачання.

Байкенич Д. В. Массовый искусственный голод 1921–1923 гг. в Донецкой губернии

Исследование посвящено столетию массового искусственного голода 1921–1923 гг. Внимание сфокусировано на развитии процесса на территории Донецкой губернии, которая была одной из официально признанных голодающей. Выбранная тема актуальна, ведь комплексного научного освещения на сегодняшний день еще не получила.

На основе обнародованных и архивных источников показано постепенное обострение продовольственного кризиса. Приведены статистические данные по посевам и урожаям Донецкой губернии, подтверждающих естественную составляющую голода. В то же время отмечена искусственность голода вследствие изъятия хлеба по продналогу и нужд голодающего Поволжья.

Приведена позиция главы коммунистического режима относительно продовольственного положения в регионе. Автор акцентирует внимание на том, что ни губернский, ни республиканский центр не инициировали предупредительных мер во избежание распространения голода на весь регион. Вопрос о признании губернии пострадавшей подняли голодающие рабочие из-за нестабильности централизованного продовольственного обеспечения „всесоюзной кочегарки”. Официальное признание Донецкой губернии пострадавшей стало основанием для введения мер по борьбе с голодом.

Отдельно рассматриваются источники получения хлеба для Донбасса. Подчеркивается роль земледельческих украинских губерний и иностранная помощь. Указаны различные методы наполнения хлебом резервов комитетов помощи голодающим – от добровольного пожертвования до обязательного паевого взноса.

В сравнении с положением рабочих, крестьяне сильнее пострадали от голода. Сельские уезды севера и юга губернии рассматривались как продовольственно самодостаточные. Это подтверждает их непризнание голодающими в 1922–1923 гг. Для выживания крестьяне оказывали пассивное и активное сопротивление, которое стало реакцией на внутреннюю политику режима, в частности налогообложение с принудительным изъятием продовольствия.

Анализ проработанных источников позволяет сделать вывод, что Донецкая губерния сильно пострадала от голода и только благодаря своему статусу получила помощь. Это частично уменьшило последствия голода – искусственно созданной коммунистическим режимом катастрофы.

Ключевые слова: Массовый искусственный голод, Донецкая губерния, хлеб, изъятие, продовольственное снабжение.

Baikienich D. V. Mass artificial famine of 1921–1923 in Donetsk province

The study is dedicated to the centenary of the mass artificial famine of 1921–1923. Attention is focused on the development of the process in the territory of Donetsk province, which was one of the officially recognized starving. The chosen topic is relevant because to date it has not yet received comprehensive scientific coverage.

On the basis of published and archival sources, a gradual exacerbation of the food crisis is shown. The statistical evidence on crops and harvests of Donetsk province are presented, confirming the natural component of hunger. At the same time, the artificiality of hunger was noted as a result of the seizure of grain for the tax in kind and the needs of the starving Volga region.

The position of the head of the communist regime regarding the food situation in the region is given. The author focuses on the fact that neither the provincial nor the republican center initiated preventive measures to avoid the spread of famine to the entire region. The question of recognizing the province as a victim was raised by starving workers because of the instability of the centralized food supply of the „all-Union stoker”. The official recognition of the Donetsk province as a victim became the basis for the introduction of measures to combat hunger.

The sources of obtaining bread for Donbas are considered as well. The role of Ukrainian agricultural provinces and foreign aid are emphasized. Various methods of filling the reserves of the committees to help the hungry were indicated – from a voluntary donation to a compulsory share contribution.

Compared to the situation of the workers, the peasants suffered more from hunger. Rural districts of the north and south of the province were considered as food self-sufficient. This confirms their non-recognition of the famine in 1922–1923. To survive, the peasants put up passive and active resistance, which was a reaction to the internal policies of the regime, in particular taxation with compulsory confiscation of food.

Analysis of the worked-out sources allows us to conclude that the Donetsk province suffered greatly from hunger and only thanks to its status received assistance. This partially reduced the effects of famine that was an artificially created catastrophe by the communist regime.

Keywords: Mass artificial famine, Donetsk province, bread, seizure, food supply.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2021 р.

Прийнято до друку 18.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477):070](73=161.2)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-104-118

Біловус Леся Іванівна,

доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету,
м. Тернопіль, Україна.
lesya_bilovus@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4882-4511>

Гомотюк Оксана Євгенівна,

доктор історичних наук, професор,
декан соціально-гуманітарного факультету,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету,
м. Тернопіль, Україна.
oksana_homotuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2856-8541>

Яблонська Наталія Мирославівна,

кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри інформаційної
та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету,
м. Тернопіль, Україна.
natamuros@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5790-1526>

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ПРАЦЯ
ГАРВАРДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ
УКРАЇНОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ДІАСПОРИ США)**

Українська діаспора відіграла чималу роль у збереженні та пропагуванні нашої культури, духовних цінностей. Саме завдяки активній праці емігрантів, котрі, опинившись далеко від Батьківщини, не хотіли втрачати зв'язок зі своїм корінням, зберігали традиції та передавали їх своїм нащадкам, було створено чимало наукових осередків, громадських, культурно-просвітницьких організацій. Основною метою діяльності цих установ було збереження національної ідентичності. Багато сторінок нашої історії було прочитано по-новому

саме завдяки титанічній праці науковців, котрі ідентифікували себе як українці. Історію української діаспори, її роль та вплив на громадське та політичне життя України після проголошення незалежності досліджували С. Горак, А. Вілсон, В. Омельченко, Н. Пазуняк, О. Соколишин. В. Маркус, П. Часто, М. Федунків, О. Киселівська-Ткач, В. Омельченко, А. Вілсон, М. Саммерс, Е. Сміт, З. Бауман, М. Басрс, Дж. Гіллс, звертали увагу на вплив періодичних видань на збереження національної ідентичності. Діяльність суспільно-політичних, освітньо-виховних, культурно-просвітницьких та наукових організацій досліджувала у своїх розвідках Т. Плазова. Діяльності українських емігрантів у другій половині ХХ ст. стосувалися праці таких науковців як О. Прицак, Т. Шестопалова, О. Ковальчук, Н. Мерфі, С. Наріжний. Та, незважаючи на велику кількість досліджень української діаспори, залишається ще багато тем, які потрібно проаналізувати та детально вивчити. Культурно-просвітницька діяльність Гарвардського Інституту українських студій відіграла важливу роль у збереженні національної ідентичності, однак ще й досі є мало вивченою, тому потребує більшого дослідження для визначення та осмислення основних напрямків її розвитку у другій половині ХХ ст.

Від 1957 р. у США розпочалася важлива акція – збір коштів і започаткування Гарвардського центру українських студій, для чого було створено Фонд кафедри українознавства (ФКУ). Лише за перших 18 днів від появи відповідної публікації у газеті „Свобода” було зібрано майже 73 тис. дол. Необхідність у відкритті українських студій в американському університеті першими висловили студенти на Третьому конгресі українських студентських товариств Америки (1957 р.) в Клівленді, у резолюції якого задекларовано: „Третій Конгрес Союзу Українських Студентських Товариств Америки, взявши під увагу konieczність створення Катедри Українознавства хоч в одному з американських університетів, постановляє створити Фонд Катедри Українознавства, як окреме організаційне тіло, завданням якого є поробити всі заходи для заснування Першої Катедри Українознавства в одному з американських університетів” (Падох, 1973, с. 171–172). Цю резолюцію з ентузіазмом підтримали всі молодіжні організації (СУМ, ОДУМ, Пласт) та молодіжні з’їзди. Їх ухвали перевели цю справу з вузького студентського світу на все молодіжне середовище, перетворивши її на соборну акцію наймолодшого покоління української еміграції в США. Молодіжна солідарність спричинила солідарність усієї української громади у США на чолі з УККА (Босяк, 1973).

У грудні 1957 р. створено ФКУ з центром у Нью-Йорку, метою якого було заснування однієї чи кількох кафедр українознавства у провідних американських університетах, видання підручників, наукових праць та періодичних публікацій з українознавства. Органами ФКУ стали Загальні збори, Виконавчий орган, Наукова рада, Контрольна комісія,

Апеляційна рада. Перед установою постало ряд проблем, що їх потрібно було вирішити – характер кафедри, вибір університету, фонди. Йшлося про введення українознавчих предметів у заповнених русофільськими теоріями вищих школах й наукових інституціях, а практично про зрушення ментальності американської інтелектуальної еліти щодо встановлених норм старої імперської історіософії. Однак мета ФКУ видавалася реальною й актуальною, бо вона сприяла б збереженню і розвитку української науки тоді, коли в материковій Україні радянська влада такі можливості обмежувала.

Професор Гарвардського університету О. Пріцак запропонував саме тут утворити Центр українських студій, який складався б з трьох кафедр: української мови, української літератури та української історії, що пов'язувались із Українським дослідним інститутом. Тоді як кафедри забезпечували б нові кадри українознавців, Інститут мав би забезпечити тривалу дослідницьку працю в різних ділянках українознавства, даючи змогу зберегти українських фахівців через надання їм місця роботи і можливості зробити наукову кар'єру. Пропозицію О. Пріцака було підтримано Виконавчою і Науковою радами ФКУ у грудні 1967 р., після чого почалися перемовини з Гарвардським університетом про формат і ціну Центру українських студій, а також пришвидшено збір фондів. У 1968 р. перемовини успішно закінчилися і у своєму звіті за 1969–1970 академічний рік президент Гарварду Пюсі говорив про створення не однієї кафедри, а ширшої програми у сфері українських студій (Падох, 1973). Новиною про створення Центру українських студій зацікавилось українство не лише на еміграції, а й у радянській Україні, висвітлювалось це питання й у американській і європейській періодиці. Наприклад, „Нью-Йорк Таймс” (23 листопада 1969 р.) цитує слова декана гуманітарного факультету у Гарварді проф. Франкліна Л. Форда про те, що Український центр має заповнити „наукову прірву”, яка існує в Америці відносно України (Падох, 1973, с. 176). Однак перед українськими науковцями стояло важке завдання: йдеться про те, щоб автори (свої і чужі) були спроможні написати праці на вищому науковому рівні, щоб престижні видавництва прийняли їх до публікації, та щоб ці праці після цього одержали позитивні рецензії. Однак, завдяки добродійству громади та окремих меценатів-фундаторів наукового процесу, праці українського осередку та інших науковців, зв'язаних з Гарвардом, поступово поширилися (Видання, 1993).

Із 1970 р. започатковано Літню школу україністики (липень-серпень) в Гарвардському університеті. Українська історія була єдиною із включених у програму викладання в Гарварді із історій усіх слов'янських народів і передбачала два курси – „Новітня українська історія” і „Українська Радянська Соціалістична Республіка”. У програмі курсів із слов'янських мов і літератур три курси присвячені українській мові і літературі. Ці курси корисні й важливі: для студентів, які

спеціалізуються в галузі славістики і радянськознавства; для студентів, які цікавляться історією, політичними науками, літературою, економікою та іншими галузями гуманітарних і суспільних наук; для вчителів українознавства в рідних школах. Як доповнення до вищезазначених курсів, відбулось ще чотири засідання спеціального семінару, на якому викладав проф. О. Пріцак, з питань історії Церкви (*Літо*, 1974). З 1991 р. курси включають також курси української поезії ХХ століття, історії України 1800-1921 років і новий курс „Україна після Сталіна: політика і суспільство в советській республіці, 1953-1991 років”, (чотири кредити кожний). Прийняті студенти були зобов’язані реєструватися не менше як на вісім кредитів (*Приймаються*, 1991). У 1974 р. студентів у Літній школі було вже понад 100, у 1978 р. – 192, тобто існувала стійка тенденція до збільшення, чому сприяла і фінансова допомога ФКУ. Студенти прибували з усіх штатів Америки й Канади, а також з Європи, Південної Америки, СРСР та Австралії. Тижневі „круглі столи” та екскурсії давали студентам нагоду вдосконалювати свою українську мову. Українознавчі курси в Гарварді не лише служили для поширення знань про українознавство серед української студентської молоді, а і серед студентів-неукраїнців, усіх, кого цікавить українська проблематика (*Приймаються*, 1991).

Силами і заходами студентів Літньої школи українознавства проведено 16 липня 1974 р. в центрі Бостону демонстрацію щодо захисту українського історика В. Мороза, що її спонсорував Комітет проти переслідувань у СРСР (Кузьмович, 1978; *Літо*, 1974; *192 студенти*, 1978; Тарнавський, 1974). Українськомовна періодика друкує листи батьків, які дякують Літній школі за те, що „Український Гарвард вщепив у душі дітей поняття величі України, повагу і пошану до української культури, як і це, що ми не є якась там маловартісна нація. (...) Усілякі з’їзди, табори, курси, прогулянки – дуже допоміжні у захованні почуття українця, але найкраще це робить український Гарвард, де вони вчаться цінити значення української справи і науки взагалі, тим більше, що ті кредити, які вони дістають у Гарварді – признають американські університети” (Кімак, 1982). До 1991 р. було проведено 21 таку Школу, що передбачала восьмитижневу програму курсів українознавства.

30 квітня 1973 р. в приміщенні Гарвардського університету відбулося формальне проголошення відкриття в цьому престижному університеті трьох кафедр українських студій: мови, літератури й історії України. Із вітальним словом на цьому заході виступили президент Гарварду д-р Дерек К. Бок, голова Гарвардського комітету українських студій проф. д-р О. Пріцак, після чого відбувся публічний захист першої в Гарварді докторської дисертації з історії України докторанта О. Субтельного (*Минулий*, 1973; *У найближчий*, 1973). Факт, що в такому престижному університеті, який до започаткування в ньому українських

студій 1968 р. вважався за майже недоступну для української науки фортецю, відбувся успішний захист докторської дисертації на тему Пилипа Орлика і його доби, що в тогочасній радянській Україні було „невблаганним табу”, говорить саме за себе. Важливою стала і така, на перший погляд, дрібниця, коли докторант у відповідь одному з опонентів заявив, що він свою дисертацію презентує „з українського, а не будь-якого іншого погляду” (Ми, 1973). Отже, якщо в Гарварді „український погляд” став науковим аргументом при захисті докторської дисертації, то це значна зміна, про яку не можна було говорити ще в кінці 60-х років.

У 1974 р. Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ) став в обороні України та українців, адже не тільки пересічні жителі США і Канади та інших країн, де є українці, постійно плутали Україну з Росією чи Радянським Союзом, але і серед знаних науковців постійно зустрічається така плутанина. Яскравим прикладом цього може послужити найновіше тоді видання престижної „Енциклопедії Британіки” (Правду, 1974). У статті „Енциклопедична плутанина”, надрукованій у газеті „Свобода”, проф. З. Мельник висловив свою чітку позицію і звернення до видавців „Британіки”. Зокрема, у головній статті немає навіть запису під „Україна”, як це було у попередньому, 1972 року виданні. У виданні 1974 р. після запису „Україна” йде „Українська ССР”. Далі у своєму листі проф. З. Мельник звертає увагу на перекручування українських імен і назв, які енциклопедія подає по-російськи. Це ж стосується географічних українських назв. Свій лист науковець закінчує ствердженням, що таких помилок у цій енциклопедії не трапилося б, коли б її редактори порадилися з фахівцями у відповідних галузях, які науково працюють у США, Канаді, Великій Британії, а не замовляли статей у радянських українських авторів. На свій лист проф. З. Мельник отримав відповідь від редакції, де вона обіцяє виправити такий підхід (Енциклопедична, 1974).

Робота Інституту українських студій Гарвардського університету відбувалась у п'яти напрямках: 1. Навчальна програма, консультації та конференції професорів з їхніми докторантами. 2. Наукові дослідження. 3. Багато уваги присвячується публікаціям. Періодично з'являється журнал „Рецензія”, „Мінітс”, хоч і з труднощами, але виходять видання в гарвардській Серії українських студій та щорічник – журнал обсягом 400-500 сторінок, який стає періодичним престижним виданням Інституту українських студій. 4. Збільшення бібліотечних фондів україніки. Тут зібрано стародруки, манускрипти, перші видання й безцінні раритети; мікрофільми, впорядковано періодику та важливі документи, поповнюється бібліотека і новими українськими книжками. 5. Влаштовуються наукові конференції, виставки книг, мистецькі виставки, культурно-розважальні заходи. Інститут українських студій Гарвардського університету тісно співпрацює з українськими науковими

установами (УВАН, НТШ, Українське історичне товариство) (Тарнавський, 1974).

Щоденна чисельна кореспонденція вказувала на жваві наукові контакти Інституту українських студій Гарвардського університету з іншими університетами, українськими і неукраїнськими вченими в Америці і поза нею: в Канаді, Туреччині, Данії, Ісландії, Польщі, Ізраїлі, Франції, Німеччині.

У центральній бібліотеці університету (Бібліотека Гюгона), у грудні 1974 р., була влаштована виставка рідкісних українських давніх рукописів і друків, які тоді знаходилися у Гарварді. Йдеться тут, передусім, про ряд видань до 1800 р. Серед виставлених зразків були першодруки Івана Федоровича зі Львова („Апостол” (оригінал) та факсиміле „Букваря” 1574 року) і видання з Острога „Псалтир і Новий завіт” 1580 року. Каталог виставлених видань з описом підготував бібліотекар УНІГУ Е. Касинець (*Відбулася*, 1974).

Президент Гарварду Дерек Бок у листопаді 1974 р. запросив ув'язненого українського історика й соціолога В. Мороза працювати до УНІГУ. Разом з ним було запрошено ще 6 українських науковців, які переслідувані у СРСР (*Гарвард запросив*, 1975).

У 1975 р. два великі американські університети (під патронатом та фінансової допомоги Американської асоціації для розбудови Слов'янських студій), Гарвардський у Кембріджі (його УНІГУ) і Темпл у Філадельфії (Школа економіки), організували наукову конференцію з метою дослідити стан економіки УРСР у складі СРСР та перспективи її розвитку на майбутнє. Понад сорок американських, канадійських та європейських учених, неукраїнського та українського походження, взяли активну участь у цій конференції. Це була перша такого масштабу конференція в історії американської економічної науки, до того ж вперше спеціально присвячена Україні. У конференції взяло участь двадцять два доповідачі та коментатори (не враховуючи гостей у залі), які репрезентували вісімнадцять університетів та центральних американських інституцій. Всі науковці погодились із тим, що Україна, починаючи з другої половини 1960-х років, розвивається повільніше, ніж Радянський Союз в цілому, адже значну частину її прибутків вивозять за її межі. Успіх конференції свідчить, що дійсно настав час запровадити планування в УНІГУ загальноамериканських заходів, спеціально присвячених Україні (Ільницький, 1975; Пріцак, 1975). Друга така конференція для розгляду економічних проблем України відбулася вже у 1981 р. Важливість цієї конференції в тому, що вона вперше вказала на вагомий вклад українських науковців, яких звичайно не вважали за українців, у розвиток цієї важливої ділянки суспільних наук. Конференція розглянула проблеми й осіб, яких в тодішній поневоленій Україні було заборонено студіювати. У конференції взяли участь учені з

різних країн – США. Канади, Англії, Німеччини, Італії та Швейцарії (*Відбулась*, 1981).

При УНІГУ з метою дати можливість науковцям в царині українознавства США й Канади обмінюватися досвідом і накреслювати плани на майбутнє у 1976 р. створено Постійну конференцію українських студій (ПКУС). Кожний триденний річний з'їзд ПКУС передбачає 8 сесій за участі кількох десятків науковців та дослідників США і Канади у галузі української літератури, історії, мови, правопису, бібліографії, суспільно-економічних наук, а також виявляє ряд нових цікавих питань, що потребують глибшого вивчення й теоретичного обґрунтування (*В Гарварді*, 1978; *Відбудеться*, 1982).

У каталозі періодики, що його видало 1978 р. агентство Тернера в Нью-Йорку, з приводу щорічних міжнародних книжкових виставок у Франкфурті, серед трьох видань Гарвардського університету названо кварталний журнал: *Harvard Ukrainian Studies* (виходить із 1977 р.). На той час вже вийшло чотири числа першого річника цього журналу у книжковому форматі (кожний має в середньому 550 сторінок), який зацікавив українською науковою проблематикою широкі наукові кола не лише Америки, але також і Європи. Співпрацівниками журналу стали понад три десятки найбільш видатних славістів та інших вчених, які були фахівцями в україністиці (*Журнал*, 1978). Зокрема, одне з чисел цього міжнародного наукового кварталника було присвячене 350-річчю заснування Києво-Могилянської академії. Воно містить понад 250 сторінок нових досліджень, історіографічних аналізів, критики й біографії. Крім статей – англійською та французькою мовами, – передруковано фототипічним способом дуже рідкісний стародрук 1632 р. з друкарні Києво-Печерської лаври „Євхаристіон або вдячність...”, тобто панегірик, присвячений Петрові Могилі. Це спеціальне число „Гарвардських українських студій” (ГУС) стало єдиним на Заході відзначенням цієї річниці у 1985 р., що звернув увагу інших науковців на цей важливий ювілей, пов'язаний із культурною спадщиною України (*Цінна*, 1985). Також варто згадати спеціальне число журналу ГУС, присвячене політичним і суспільним ідеям В. Липинського, за редакцією проф. Я. Пеленського з університету Айова (*Українські*, 1987). До 1990 р. у Гарвардському університеті опубліковано 36 наукових монографій (понад 13,600 сторінок друку), вийшло дванадцять річників „Гарвардських українських студій” та дванадцять річників англومовного журналу „Рецензія”, який виходив щопівроку та давав огляд наукових праць, що опубліковані у радянській Україні. Варто згадати, що передплатниками кварталника ГУС були науковці, університетські бібліотеки та інші наукові установи не тільки США, але і Канади, багатьох країн Європи і навіть Японії та Ізраїлю. Більшість авторів 230-ти праць, що з'явилися до того часу в ГУС, – це неукраїнці, переважно

професори університетів США, Канади, Англії, Франції, Німеччини та багато інших країн (Рух, 1990; Татомир, 1986).

Так УНІГУ, на початку 80-х років XX століття, набув статусу однієї з провідних освітньо-культурних і наукових установ української діаспори, через що і опинявся періодично під критичним поглядом УРСР. Зокрема, у 1982 р. англomовна передача „Радіо Київ” подала коментар київського журналіста О. Микитенка. На думку останнього, „Гарвардський центр українських студій в США ніяк не стає науковою установою, але радше осередком для фабрикування антиукраїнських видумок, облудних лекцій та вкінці для служіння тим силам, які ведуть до нестабільності в світі” (*Київське*, 1982).

У 1985 р. професор Гарвардського університету і директор російського центру в тому ж університеті, д-р А. Улам написав вступ до книжки М. Долота „Страта Голодом: прихований голокост”. Ці спогади про злочинно створений Москвою голод в Україні в 1932–1933 роках видало друком велике американське видавництво В. В. Нортон у серії своїх нових публікацій. Це є перша публікація на тему голоду, що її здійснило американське видавництво. Також факт, що проф. А. Улам прийняв пропозицію написати вступ до книжки про голод в Україні, вказує на нове позитивне ставлення деяких учених у розгляді історичних подій в Україні. Така робота і видання стали можливими як наслідок кількарітних наполегливих досліджень та документування тих жахів, що їх проводив УНІГУ. Широка дослідно-наукова діяльність наукового співробітника УНІГУ д-ра Дж. Мейса та його асистентів, його публікації, публічні виступи та свідчення, поїздки на конференції поза межі США, публічні семінари, виступи по радіо та телебаченню, поїздки співробітників УНІГУ до інших університетів та наукових інституцій, залучення д-ра Р. Конквеста до написання праці про Голодомор, виставка джерельних матеріалів, що відносяться до тієї трагедії українського народу, в головній бібліотеці Гарвардського університету та в Вашингтоні, активне листування та розсилання інформаційних матеріалів провідним особистостям та важливим західним інституціям, створювали більш широкі можливості для привернення уваги вільних країн до мартирології України внаслідок злочинів та загарбництва Москви (*Гарвардський*, 1985). Також УНІС ініціював підготовку і видання великої історичної праці про штучний голод в Україні, що її опублікував Центр українських студій при Гарварді спільно з УНС. Підготували цю працю широковідомий у західному світі знавець Радянського Союзу д-р Р. Конквест та відомий науковий співробітник УНІГУ і керівник бюро Конгресової комісії дослідження штучного голоду в Україні д-р Дж. Мейс (*Татомир*, 1986). „Жнива скорботи” – це перша праця, яка справді успішно проломила стіну промовчування, применшування і заперечування, що нею Москва закрила правду про найбільший злочин в історії людства. У 1987 р. про злочин проти

українського народу заговорили найбільші часописи і журнали Заходу, це було заслугою, у першу чергу, українського Гарварду, що домовився з д-ром Р. Конквестом, істориком і письменником, спеціалістом доби Сталіна, щоб він написав твір про безмежну трагедію України 1932-1933 рр. (Татомир, 1987).

До слова слід сказати, що крім „Жнив скорботи” УНІГУ видав або допоміг видати кілька інших вартісних праць про голод в Україні, зокрема велику, документальну працю д-ра Дж. Мейса „Комунізм і дилема національного визволення”, дуже цікавий, багатолітносторований збірник „Голод у советській Україні 1932-1933”, підготовлений працівниками УНІГУ О. Процик, Л. Герецем та д-ром Дж. Мейсом, „Дев’яте коло” О. Воропая та вищезгадана „Страта голодом” М. Долота (Татомир, 1987).

Коли вже українознавство стало легітимною частиною американської науки, громадські діячі у діаспорі висловлювали думку, що немає причин для того, чому воно мало б обмежуватись тільки трьома дисциплінами, запланованими в Гарварді: історією (переважно давньою), літературою і мовою, стоячи осторонь від сучасних політичних проблем. Правда, навіть ці дисципліни не можуть не бути політичними. Наприклад, сам факт, що вдалось у Гарварді вилучити Київську Русь із традиційної в західній науці приналежності до історії Росії і перенести до історії України, до семінару українських студій, має важливе політичне значення. Така ж ситуація з історією мови і літератури. У Постійній конференції українських студій при Гарвардському університеті обговорювалось також таке актуальне політичне питання як русифікація УРСР.

У 1987 р., коли про українську еміграцію у СРСР говорили принизливо, київський тижневик „Літературна Україна” надрукував цілосторінкове інтерв’ю з професором Гарвардського університету Г. Грабовичем про українську науку на Заході. Тоді вперше читачів відповідно поінформовано про еміграцію. Хоч розмова зосереджувалась на науковій праці Українського Гарварду, але також містила відомості про інші установи, як наприклад, НТШ, Український католицький університет у Римі, про Енциклопедію українознавства, пам’ятник Т. Шевченку у Вашингтоні – теми, про які тоді ще не можна було писати. Створений українською громадою науковий центр у Гарварді став для українських авторів містком до української діаспори й аргументом, що еміграція дала і дає Україні багато вартісного (Рух, 1990).

Отож, діяльність Гарвардського Інституту українських студій є корисна тим, що вона виносить у світ українську проблему або сегмент певної тематики в українському висвітленні: а для українських дослідників та науковців дискусія про ці праці є „полем бою”, на якому вони „борються” за правильність їх тез, про що справедливо відзначав П. Яцик, член Контрольного комітету УНІГУ (Яцик, 1982). Своєї мети

український Гарвард у великій мірі досягнув: ніхто з американців не підозрює тепер українських гарвардців у якомусь шовінізмі, необ'єктивності, політиканстві і т. ін. З УНІГУ співпрацюють десятки реномованих американських і неамериканських учених різного національного походження. Для України перших років незалежності, де наука ще мусила повністю вирватись з-під минулого пригнічуючого колоніального статусу, дискусія на українські теми в світовій науковій літературі безумовно дала позитивний стимул і дороговказ у майбутнє.

В Україні слушно наголошували, що змагання за державну незалежність потребує поглиблення національної свідомості, бо вона необхідна і для ефективної економічної розбудови держави. Допоміжну роль у відродженні народу відіграли українські наукові установи в діаспорі, оскільки вони займаються вивченням джерел, збереженням їх та розвитком української культури, а це дуже важливий чинник у відродженні національної ідентичності й гідності (Рух, 1990).

Думаємо, що сучасна система збереження і формування національно-культурної ідентичності в Україні потребує використання вищезазначеного досвіду реалізації інтегрованості різних форм і напрямків роботи різних культурно-просвітницьких установ для збереження національної культури серед українських емігрантів у США та інших державах, де у результаті історичних процесів виникли українські анклавні. У результаті зростання інтересу до питань своєрідності національних культур в ХХІ ст. і проблем глобалізації, що тягне за собою утруднення самовизначення і самопозиціонування української молоді, використання досвіду діяльності наукових, культурних установ української діаспори в умовах іномовного середовища у напрямі збереження своєї національної ідентичності не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Список використаної літератури

1. **Падох Я.** Правні основи Гарвардського Центру Українських студій. *Альманах УНС. Джерсі-Ситі – Нью-Йорк: Вид-во „Свобода”, 1973. С. 171–189. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). БФ. 3. Інв. № 3600.*
2. **Босяк В.** Ще про Гарвард – і що далі! *Свобода. 1973. Ч. 15. С. 2. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6483.*
3. **Видання** Гарварду пробиваються у світі. *Свобода. 1993. Ч. 51. С. 3.*
4. **Літо** в українському Гарварді. *Свобода. 1974. Ч. 187. С. 3. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6484.*
5. **Приймаються** зголошення до Гарвардської Літньої Школи. *Свобода. 1991. Ч. 50. С. 1, 4. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500.*
6. **Кузьмович О.** It's fun to be Ukrainian! *Свобода. 1978. Ч. 163. С. 2, 4. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6487.*
7. **192 студенти** зголосилися на літні курси українознавства в Гарварді. *Свобода. 1978. Ч. 149. С. 1. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6487.*
8. **Тарнавський Б.** Український Гарвард. *Свобода. 1974. Ч. 12. С. 2. Свобода. 1974. Ч. 13. С. 2–3. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6484.*

9. Кімак С. Український Гарвард... Я дякую тобі. *Свобода*. 1982. Ч. 106. С. 2, 6. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6491. **10. Минулий** понеділок був справжнім „українським днем” у Гарвардському університеті. *Свобода*. 1973. Ч. 80. С. 1, 3. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6483. **11. У найближчий** понеділок відбудеться формальне проголошення встановлення трьох катедр українських студій в Гаарварді. *Свобода*. 1973. Ч. 77. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6483. **12. Ми** в Гарварді. *Свобода*. 1973. Ч. 82. С. 2. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6483. **13. Правду** треба обстоювати. *Свобода*. 1974. Ч. 132. С. 2. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6484. **14. Енциклопедична** плутанина. *Свобода*. 1974. Ч. 132. С. 2. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6484. **15. Відбулася** виставка рідкісних давніх українських рукописів і друків у Гарварді. *Свобода*. 1974. Ч. 230. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6484. **16. Гарвард** запросив на викладачів, крім В. Мороза, ще шість українських науковців, переслідуваних у ССРСР. *Свобода*. 1975. Ч. 54. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6485. **17. Ільницький Р.** Економіка України в системі ССРСР була предметом розгляду на науковій конференції в Гарварді. *Свобода*. 1975. Ч. 187. С. 1, 4. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6485. **18. Прицак О.** Нові горизонти для української науки. *Свобода*. 1975. Ч. 187. С. 1, 4. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6485. **19. Відбулась** наукова конференція в Гарварді. *Свобода*. 1981. Ч. 208. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6490. **20. В Гарварді** відбудеться третій науковий з’їзд ПКУС. *Свобода*. 1978. Ч. 114. С. 1, 4. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6487. **21. Відбудеться** 7-ма зустріч ПКУС. *Свобода*. 1982. Ч. 103. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6491. **22. Журнал УНІГУ** здобуває міжнародне зацікавлення. *Свобода*. 1978. Ч. 259. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6487. **23. Цінна** публікація про Києво-Могилянську Академію. *Свобода*. 1985. Ч. 163. С. 2, 4. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6494. **24. „Українські** Гарвардські Студії” присвячені В. Липинському. *Свобода*. 1987. Ч. 108. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6496. **25. Рух** за державність. *Свобода*. 1990. Ч. 207. С. 2, 4. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6499. **26. Татомир Я.** Допоможім добрій справі. *Свобода*. 1986. Ч. 65. С. 2. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6495. **27. Київське** радіо критикує УНІГУ. *Свобода*. 1982. Ч. 158. С. 1. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6491. **28. Гарвардський** професор пише про голод. *Свобода*. 1985. Ч. 50. С. 1, 4. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6494. **29. Татомир Я.** „Жнива смутку” – великий пролом. *Свобода*. 1987. Ч. 114. С. 2, 8. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6496. **30. Яцик П.** Праця Українського Гарварду. *Свобода*. 1982. Ч. 37. С. 2. *ЦДАЗУ*. БФ. 3. Інв. № 6491.

References

1. Padokh, Ya. (1973). Pravni osnovy Harvardskoho Tsentru Ukrainskykh studii [The right foundations of the Harvard Center for Ukrainian Studies]. *Almanakh UNS – Almanac of the UNU*, 171-189. Dzherisi-Syti – Niu-York: Vyd-vo „Svoboda”. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky (TsDAZU) – Central State Archive of Foreign Ukrainians (CSAFU)*. BF. 3. Inv. № 3600 [in Ukrainian]. **2. Bosiak, V.** (1973). Shche pro Harvard –

i shcho dali! [More about Harvard – and what's next!]. *Svoboda (Jersey City)*, 15, 2. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6483 [in Ukrainian]. **3. Vydannia** Harvardu probyvaiutsia u sviti [Harvard publications make their way around the world]. (1993). *Svoboda (Jersey City)*, 51, 3. [in Ukrainian]. **4. Lito v** ukrainskomu Harvardi [Summer at Harvard Ukrainian]. (1974). *Svoboda (Jersey City)*, 187, 3. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6484 [in Ukrainian]. **5. Pryimaiutsia** zgholoshennia do Harvardskoi Litnoi Shkoly [The announcements are being accepted at Harvard Summer School]. (1991). *Svoboda (Jersey City)*, 50, 1, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6500 [in Ukrainian]. **6. Kuzmovych, O.** (1978). It's fun to be Ukrainian! *Svoboda (Jersey City)*, 163, 2, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6487 [in Ukrainian]. **7. 192 studenty** zgholosylysia na litni kursy ukrainoznavstva v Harvardi [192 students have volunteered for summer courses at Harvard]. (1978). *Svoboda (Jersey City)*, 149, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6487 [in Ukrainian]. **8. Tarnavskiy, B.** (1974). Ukrainskyi Harvard [Ukrainian Harvard]. *Svoboda (Jersey City)*, 12, 2. *Svoboda (Jersey City)*, 13, 2–3. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6484 [in Ukrainian]. **9. Kimak, S.** (1982). Ukrainskyi Harvard... Ya diakuui tobi [Ukrainian Harvard... I thank you]. *Svoboda (Jersey City)*, 106, 2, 6. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6491 [in Ukrainian]. **10. Mynulyi** ponedilok buv spravzhnim „ukrainskym dnem” u Harvardskomu universyteti [Last Monday was a real „Ukrainian day” at Harvard University]. (1973). *Svoboda (Jersey City)*, 80, 1, 3. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6483 [in Ukrainian]. **11. U naiblyzhchyi** ponedilok vidbudetsia formalne proholoshennia vstanovlennia trokh katedr ukrainskykh studii v Haarvardi [Three cathedrals will be formally announced at Harvard next Monday]. (1973). *Svoboda (Jersey City)*, 77, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6483 [in Ukrainian]. **12. My** v Harvardi [We're at Harvard]. (1973). *Svoboda (Jersey City)*, 82, 2. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6483 [in Ukrainian]. **13. Pravdu** treba obstoiuvaty [The truth must be defended]. (1974). *Svoboda (Jersey City)*, 132, 2. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6484 [in Ukrainian]. **14. Entsyklopedychna** plutanyina [Encyclopedic confusion]. (1974). *Svoboda (Jersey City)*, 132, 2. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6484 [in Ukrainian]. **15. Vidbulasia** vystavka ridkisnykh davnykh ukrainskykh rukopysiv i drukiv u Harvardi [An exhibition of rare ancient Ukrainian manuscripts and seals took place at Harvard]. (1974). *Svoboda (Jersey City)*, 230, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6484 [in Ukrainian]. **16. Harvard** zaprosyv na vykladachiv, krim V. Moroza, shche shist ukrainskykh naukovtsiv, peresliduvanykh u SSSR [Harvard invited six more Ukrainian scholars persecuted in the USSR to teachers, except for V. Moroz]. (1975). *Svoboda (Jersey City)*, 54, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6485 [in Ukrainian]. **17. Ilnytskyi, R.** (1975). Ekonomika Ukrainy v systemi SSSR bula predmetom rozghliadu na naukovii konferentsii v Harvardi [Ukraine's economy in the USSR system was the subject of consideration at a scientific conference at Harvard]. *Svoboda (Jersey City)*, 187, 1, 4. *TsDAZU – CSAFU*.

BF. 3. Inv. № 6485 [in Ukrainian]. **18. Pritsak, O.** (1975). Novi horyzonty dlia ukrainskoi nauky [New horizons for Ukrainian science]. *Svoboda (Jersey City)*, 187, 1, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6485 [in Ukrainian]. **19. Vidbulas** naukova konferentsiia v Harvardi [A scientific conference was held at Harvard]. (1981). *Svoboda (Jersey City)*, 208, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6490 [in Ukrainian]. **20. V Harvardi** vidbudetsia tretii naukovi zizd PKUS [The third PKU Science Congress will be held at Harvard]. (1978). *Svoboda (Jersey City)*, 114, 1, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6487 [in Ukrainian]. **21. Vidbudetsia** 7-ma zustrich PKUS [The 7th meeting of the PKU will take place]. (1982). *Svoboda (Jersey City)*, 103, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6491 [in Ukrainian]. **22. Zhurnal** UNIHU zdobuvaie mizhnarodne zatsikavlennia [UNIGU magazine gains international interest]. (1978). *Svoboda (Jersey City)*, 259, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6487 [in Ukrainian]. **23. Tsinna** publikatsiia pro Kyievo-Mohyliiansku Akademiui [Valuable publication about Kyiv-Mohyla Academy]. (1985). *Svoboda (Jersey City)*, 163, 2, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6494 [in Ukrainian]. **24. „Ukrainski** Harvardski Studii” prysviacheni V. Lypynskomu [„Ukrainian Harvard Studios” dedicated to V. Lypynsky]. (1987). *Svoboda (Jersey City)*, 108, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6496 [in Ukrainian]. **25. Rukh** za derzhavnist [Movement for statehood]. (1990). *Svoboda (Jersey City)*, 207, 2, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6499 [in Ukrainian]. **26. Tatomyr, Ya.** (1986). Dopomozhim dobrii spravi [Help a good cause]. *Svoboda (Jersey City)*, 65, 2. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6495 [in Ukrainian]. **27. Kyivske** radio krytykuie UNIHU [Kiev radio criticizes UNIG]. (1982). *Svoboda (Jersey City)*, 158, 1. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6491 [in Ukrainian]. **28. Harvardskiyi** profesor pyshe pro holod [Harvard professor writes about hunger]. (1985). *Svoboda (Jersey City)*, 50, 1, 4. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6494 [in Ukrainian]. **29. Tatomyr, Ya.** (1987). „Zhnyva smutku” – velykyi prolom [„Harvest of sorrow” is a great breach]. *Svoboda (Jersey City)*, 114, 2, 8. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6496 [in Ukrainian]. **30. Yatsyk, P.** (1982). Pratsia Ukrainskoho Harvardu [The work of Ukrainian Harvard]. *Svoboda (Jersey City)*, 37, 2. *TsDAZU – CSAFU*. BF. 3. Inv. № 6491 [in Ukrainian].

Біловус Л. І., Гомотюк О. Є., Яблонська Н. М. Культурно-просвітницька праця Гарвардського інституту українських студій у другій половині ХХ ст. щодо збереження національної ідентичності (на матеріалах україномовної періодики діаспори США)

У статті розкрито діяльність однієї з провідних українських наукових установ в діаспорі, зокрема Гарвардського інституту українських студій, у збереженні національної ідентичності. Основною джерельною базою дослідження стали українськомовні видання української діаспори США.

Охарактеризовано основні напрями культурно-просвітницької діяльності цієї інституції: діяльність Літньої школи україністики, відкриття в цьому престижному університеті трьох кафедр українських студій, наукові дослідження, публікації, що презентували результати українських науковців і про Україну, збільшення бібліотечних фондів україніки, наукові конференції, виставки книг, мистецькі виставки, культурно-розважальні заходи.

Ключові слова: українськомовна періодика, українська діаспора США, національна ідентичність, культура, освіта.

Биловус Л. И., Гомотюк О. Е., Яблонская Н. М. Культурно-просветительская работа Гарвардского института украинских студий во второй половине XX в. по сохранению национальной идентичности (на материалах украиноязычной периодики диаспоры США)

В статье раскрыта деятельность одного из ведущих украинских научных учреждений в диаспоре, в частности Гарвардского института украинских студий, в сохранении национальной идентичности. Основным источником и базой исследования стали украиноязычные издания украинской диаспоры США.

Охарактеризованы основные направления культурно-просветительской деятельности этого института: деятельность Летней школы україністики, открытие в этом престижном университете трех кафедр украинских студий, научные исследования, публикации, представляющие результаты украинских ученых и об Украине, увеличение библиотечных фондов україністики, научные конференции, выставки книг, художественные выставки, культурно-развлекательные мероприятия.

Ключевые слова: украиноязычная периодика, украинская диаспора США, национальная идентичность, культура, образование.

Bilovus L. I., Homotyuk O. E., Yablonska N. M. Cultural and educational work of the Harvard Ukrainian Research Institute for preserving the national identity in the second half of the XX century (on materials of Ukrainian-language periodicals of the US diaspora)

The article shows the activity of one of the leading Ukrainian scientific institutions in the diaspora, in particular the Harvard Ukrainian Research Institute, in the sphere of preserving the national identity. The main source base of the study was Ukrainian-language publications of the Ukrainian diaspora in the United States.

The main directions of cultural and educational activity of this institution are described i.e. activity of Harvard Ukrainian Summer Institute, opening of three departments of Ukrainian studies in this prestigious university, scientific researches, publications presenting results of Ukrainian

scientists and the ones about Ukraine, increase of library funds of Ukrainian, scientific conferences, book exhibitions, art exhibitions, cultural and entertainment events. The interaction of scientists from the USA and Canada in the field of Ukrainian studies, which resulted in the creation of the Standing Conference of Ukrainian Studies, is presented. The main topics of Harvard Ukrainian Studies in the study period are considered. The focus is on the first publications on the Holodomor, which were made at the Harvard Institute. The activities of the Harvard Ukrainian Research Institute are useful as it brings the light to the Ukrainian problem or segment of a particular topic from the Ukrainians' point of view.

Key words: Ukrainian-language periodicals, Ukrainian diaspora in the USA, national identity, culture, education.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2021 р.

Прийнято до друку 10.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 322.„1920/1930”(477)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-119-133

Бублик Ольга Іванівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та правознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
bublic.st@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2280-7385>

**ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА БІЛЬШОВИСТСЬКОЇ
ВЛАДИ У 20 – 30-х рр. XX ст. В УКРАЇНІ**

Одним з ключових факторів суспільного розвитку сучасної України є церковне життя. Провідні релігійні конфесії істотним чином впливають на політичне становище країни, визначення її зовнішньополітичний вектору, церкви активно лобіюють свої інтереси у Верховній Раді. Вельми негативним та дестабілізуючим є протистояння між церквами у царині ідеології, що враховуючи значний їх вплив на населення різних регіонів, стає серйозною перепорою у процесі становлення сучасної української держави. Відзначимо, що більшість релігійних проблем сьогодення оформилися ще у радянський період, коли церковне життя країни було спотворено антирелігійною політикою більшовиків. У зв'язку із цим, можна говорити про актуальність теми цієї наукової статті, враховуючи, що цей аспект відносно слабо висвітлений у українській історіографії.

Серед спеціальних досліджень з проблеми слід виділити праці присвячені вивченню державної політики щодо церкви. Це, зокрема, фундаментальні дослідження О. Ігнатуші (2004) та О. Форостюка (2000), у яких на основі значного фактологічного матеріалу розглянуто ці питання.

Прийшовши до влади у 1917 р., більшовики розпочали активну законотворчу діяльність щодо обмеження прав церкви. Так, декретом II Всеросійського з'їзду Рад про землю від 8 листопада 1917 р. церква і парафіяльне духовенство позбавлялися права власності на землю, а 4 (17) грудня націоналізація земель була підтверджена декретом про земельні комітети, згідно з яким передбачалась конфіскація церковно-монастирських та сільськогосподарських земель без будь-яких компенсацій, служителі релігійного культу оголошувались „слугами буржуазії” й позбавлялися громадянських прав. Отже, в результаті

церква була значно обмежена у своїй господарській діяльності та у можливості отримання додаткових прибутків.

На початку 20-х рр. XX ст. ідеологічний, політичний та економічний тиск на православну церкву з боку радянського уряду тільки посилювався. З появою постанови ВЦВК РСФРР „Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим” від 23 лютого 1922 р. й аналогічного декрету ВУЦВК від 8 березня того ж року розпочалася цілеспрямована атака новоспеченої влади на православ'я – кампанія з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим, наслідками якої стали не тільки безпосереднє вилучення коштовностей із храмів, але й закриття церков, арешти священників, переслідування за спротив віруючих.

Церковна література під різними приводами заборонялася. Кількість періодичних видань в Україні була обмеженою – протягом 20-х – 30-х рр. видавалося 11 журналів різних релігійних течій. І якщо журнал „лояльної” до влади обновленської церкви „Голос православної України” протягом 20-х рр. виходив регулярно, то періодика „контрреволюційних” Російської православної церкви (РПЦ) та Української православної автокефальної церкви (УАПЦ) довгий час перебувала під забороною. Лише після приходу до влади (не без участі Державного політичного управління) в останніх двох церковних течіях нових ієрархів, більш поступливих до вимог більшовиків, з 1927 р. було відновлено видавництво „Журналу московської патріархії” РПЦ, а УАПЦ отримала дозвіл випустити кілька бюлетенів „Церковних вістей” та журнал „Церква і життя” (Боцюрків, 1992, с. 293).

Моральний тиск на духовенство і привселюдне приниження проявилися в широкому використанні місцевими органами влади служителів культу для виконання найбрудніших робіт. Застосування подібних заходів було в 1922 р. санкціоновано ЦК ВКП(б) директивою до державно-партійних органів. Директива дозволяла застосовувати до священнослужителів виняткові заходи – „призначати на особливо важкі, брудні роботи, як чистка відхожих місць на основі приналежності до духовенства” (*Релігійні організації*, 2001, с. 113.).

Зосередивши увагу переважно на атеїстичній пропаганді та політико-економічних методах тиску на церкву, більшовики використовували й інші методи боротьби з нею. Враховуючи гасло войовничих атеїстів про те, що „боротьба проти релігії є боротьбою за соціалізм”, озвучене лідером Спілки войовничих безвірників (СВБ) О. Ярославським (1933, с. 85), політичне керівництво держави не відкидало можливості застосування щодо нього й репресивних заходів. Щоправда, до кінця 20-х рр. репресії проти священників не вважалися головним методом боротьби з ними, хоча були досить поширеним явищем. ДПУ використовувало такі специфічні способи тиску на православну церкву та її служителів, як погрози, арешти, заслання та ін.

Вже наприкінці 20-х рр. віруючих і служителів культу почали звинувачувати в шкідництві, шпигунстві, участі в контрреволюційних організаціях тощо. Це стало можливим після прийняття нового Карного кодексу в 1927 р., де в окремий розділ були виділені контрреволюційні злочини. Найбільш поширеними серед них були звинувачення за статтями 54-10 та 54-11, тобто в контрреволюційній агітації (закликах до підризу, послаблення або повалення радянської влади), виготовленні, розповсюдженні та зберіганні літератури подібного характеру, організаційній діяльності, спрямованій на підготовку або здійснення контрреволюційних акцій. Покарання за подібні злочини духовенство мало понести суворе – аж до розстрілу (*Реабілітовані історією*, 2000, с. 54–55).

Отже, наступ на релігію та церкву тривав у декількох напрямках і змінювався залежно від конкретних умов. Так, протягом 20-х рр. серед більшовицьких методів боротьби переважали адміністративні, фінансові, агітаційно-пропагандистські тощо.

Найважливішим для більшовиків було викорінення будь-яких проявів релігійності з життя й побуту народу, цілковите знищення релігійного світогляду мас. Передусім власті відгороджували від „реакційного впливу релігійників” молоде покоління. Тож особливу роль у створенні безрелігійного, атеїстичного суспільства мала відігравати школа. Тому Тимчасовий робітничо-селянський уряд України за російським зразком декретом від 22 січня 1919 р. відокремив школу від церкви. Згідно з цим декретом дітям до 18 років заборонялося перебувати в складі релігійних громад, виконувати обряди, викладати їм Закон Божий та інші релігійні дисципліни в будь-яких учбових закладах. Згодом Народним комісаріатом освіти (НКО) були ухвалені постанови про недопущення викладання Закону Божого, проведення церковних служб у радянській школі (4 лютого 1919 р.) та про перепідпорядкування всіх духовних училищ та семінарій НКО (15 лютого 1919 р.) (*Про релігію*, 1979, с. 205). Спираючись на зазначений декрет від 22 січня 1919 р. та інструкцію Наркомосту від 10 листопада 1920 р., яка передбачала закриття церков в окремих випадках (Форостюк, 2000, с. 40), у перші післяреволюційні роки в Україні відбувалася ліквідація переважно тих храмів, які знаходилися при освітніх і громадських закладах (семінаріях, училищах, гімназіях, інститутах, лікарнях, тюрмах). Архівні дані рясніють відомостями про масові закриття монастирів і храмів, які згодом були перебудовані під державні установи та школи (Держ. арх. Дніпропетр. обл. (ДАДпО), ф. Р. 305, оп. 2, спр. 71, арк. 315.). У цілому в період з 1918 по 1926 рр. нормативних актів, що обмежували вплив церкви, було видано в Україні понад 70 (Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 2, спр. 196, арк. 1).

Проте, враховуючи те, що декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і школи від церкви в цілому був демократичним актом, він проголошував свободу совісті, віросповідання, право на отримання громадянами світської освіти. Церква ж позбавлялася можливості навчати і виховувати підрастаюче покоління законним шляхом. Не зупиняючись на досягнутому, радянська влада звільняла від викладацької роботи осіб, що перебували в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу. Натомість у школи направляли учителів, головним критерієм яких вважався не педагогічний досвід і майстерність, а діалектико-матеріалістичний світогляд та непримиренність до класового ворога – церкви. Проте, на перших порах нестача досвідченого викладацького складу вимушувала владу тимчасово приймати до школи на вчительські посади освічених священно- та церковнослужителів.

Посилюючи тиск на церкву, більшовики на пленумі ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. прийняли постанову, де зазначалося, що залишаючись щодо церкви і релігії в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе антирелігійною, радянська держава повинна рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання під суд „...не тільки повного невтручання у справи віруючих і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи” (Розенбаум, 1985, с. 44).

З метою формування в молодого покоління радянських людей атеїстичного, „наукового” світобачення, радянська влада різнобічно використовувала агітаційні засоби, намагалася впливати на свідомість молодого покоління через культурно-освітні заклади, усуваючи церкву та віруючих від виховних процесів.

Владою використовувалася значна кількість форм і методів пропаганди: антирелігійні бесіди, лекції, поширення друкованих видань атеїстичного характеру, поповнення ними бібліотек, спецвипуски газет, стіннівок, відповідної літератури, організація „червоних кутків”, використання радіо, кіно. Особлива роль у справі атеїстичного виховання відводилася театрам і клубам, де часто влаштовувались антирелігійні вечори та вистави.

Щоб напевно розірвати духовний зв'язок радянських людей з церквою, більшовики повели боротьбу з церковними обрядами, таїнствами, усім тим, що забезпечувало їх виконання (храми, ікони, хрести, дзвони, церковні цінності, святі мощі), оскільки вважали, що „матеріальна обстановка обрядів... породжує собою масовий гіпноз, самонавіювання, екстази і навіть фанатичну несамовитість...” (Розенбаум, 1985, с. 44). Як відзначає сучасний український історик О. Ігнатуша (2004), вплив радянської пропаганди породжував негативне ставлення молодих робітників до церкви, що ефективно використовувалось на тлі масового закриття церков, вилучення дзвонів

тощо, одночасно створюючи „ілюзію прискореної секуляризації робітничого класу” (с. 75).

Для ефективнішої дискредитації релігії та церкви, поширення атеїзму в народних масах у 1925 р. новою владою було розпочато створення природознавчих, агрономічних наукових гуртків навколо московської газети „Безбожник”. З часом цей антирелігійний рух поступово почав набувати певних організаційних форм, ставав більш масовим і, врешті-решт, у 1927 р. сформувався у Спілку войовничих безвірників.

Починаючи з цього моменту, дії безвірників стали організованими, а згуртованість дала можливість їм відчувати себе сильнішими й впливовішими, разом з тим – агресивнішими. Після II з’їзду СББ 1929 р. безвірники почали активно поширювати цей рух на молодь, школу. Повсюдно почали організовувались атеїстичні гуртки „юних безбожників”, членами яких, за даними радянських дослідників І. Кравця та В. Петрова (1968), в 1931 р. були 600 тис. юних безвірників (с. 111).

Популярним методом викорінення релігійної свідомості населення та відмови їх від участі в церковних святах була організація так званих „комсомольських свят”, які перетворювались на справжні публічні знущання над церковними святами і релігією в цілому. Комсомольські активісти влаштовували театралізовані вистави, в яких спотворювались біблійні сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми, використовували різноманітні форми глуму над віруючими та їх релігійними переконаннями, часом доволі витончені.

Варто зауважити, що найвища державна та партійна еліта не вбачала у церкві та релігії невід’ємну складову культури, історії народу (Даниленко, 1991, с. 273), вони вважали, що джерелом суспільної релігійності виступає злиденність, „темнота”, неосвіченість народних мас, їх соціальну пригнобленість, „безпорадність перед сліпими силами капіталізму” (Ленін, 1971, с. 392–393). Тому саме таке потворне ставлення до духовної основи суспільства, поверхове та однобоке розуміння своїх антирелігійних завдань неодноразово призводило до помилок у виборі й застосуванні засобів і методів для її подолання, до порушень елементарних громадянських свобод. Так, наприклад у селі Весела Балка на Полтавщині відбулося зіткнення віруючих з комсомольцями під час проведення різдвяних свят у 1923 р, коли безвірники влаштовували альтернативні свята з елементами спотворення біблійного писання. Аналогічне зіткнення вірян з комсомольським активом відбулося у Мелітополі на Водохреща в 1923 р. і в пасхальну ніч 1924 р. – с. Саксагань Криворізького округу (ДАДпО, ф. 1, оп. 1, спр. 1602, арк. 7, 132). Такі ж приклади наявні, за свідченням архівних даних, на переважній більшості територій України.

Конфлікти, які іноді доходили до кривавих бійок, відбувалися майже протягом усіх 20-х рр., але найбільш конфліктного характеру антирелігійні карнавали безвірників набули в 1929–1930 рр. На нараді при ЦК ЛКСМУ, яка відбулася у грудні 1929 р., зазначалося, що фронт боротьби з релігією є найнебезпечнішим, ставилося завдання активної антирелігійної діяльності (Прилуцький, 2002, с. 68).

Найбільш „ефективна” боротьба з релігією в усіх сферах життя розпочалася, як зазначалося раніше, після II Всесоюзного з’їзду безвірників у 1929 р. Маючи всемірну підтримку партії, Спілка воєнничих безвірників, яка була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом, розпочала планомірну, систематичну антирелігійну роботу. З’їзд визнав, що активному релігійному освітянинові не місце в роботі установ народної освіти, і в зв’язку з цим доручив Наркомосу й ПК працівників освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів щодо звільнення віруючих учителів від роботи. Резолюція з’їзду категорично забороняла звільненням працівникам освіти влаштовуватися на роботу вдруге і наказувала встановити суворий контроль за моральним і духовним станом освітян (*Безвірник*, 1929, с. 73).

Місцеві органи влади буквально взялися за виконання резолюції. Країною прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – „чистка” студентсько-викладацького складу. У 1931 р. голова ЦР СВБ О. Ярославський на зустрічі із зарубіжними безвірниками заявив, що до вищої школи не приймають дітей священиків, якщо вони не зреклися батьків.

Велике значення надавалося антирелігійній пропаганді, що вводилася у шкільні програми, як обов’язковий елемент. Головна роль при цьому відводилася суспільствознавству, історії та природознавству. Багато уваги приділялося позаурочній діяльності учнів. Окрім різноманітних форм клубно-гурткової роботи: доповідей, бесід, вікторин, художніх вечорів, безбожних лотерей тощо, обов’язковим було створення шкільного осередку юних безвірників. Антирелігійна пропаганда ставала однією зі складових виховної роботи. Школи наповнилися директивами, циркулярами про посилення антирелігійної роботи, необхідність створення та покращання діяльності гуртків ЮВБ і СВБ. Всесоюзна нарада, скликана у Москві, між ЦР СВБ, Наркомосом і профспілками в 1934 р. розглядала питання антирелігійного виховання в школі й намітила ряд важливих заходів щодо посилення роботи на антирелігійному фронті.

Шалений наступ радянської влади на релігію і церкву не давав належних результатів, тому в 1934 р. наркомом освіти УСРР В. Затонським був виданий наказ „Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих”. Згідно з цим наказом шкільні інспектори зобов’язувалися при перевірці звертати особливу увагу на постановку

антирелігійної роботи. Педагогічні інститути і технікуми повинні були з 1934–35 навчального року ввести факультативні лекції з курсу історії релігії та атеїзму. Управлінню шкіл доручалося розробити тематику наочних посібників та методичних матеріалів з антирелігійного виховання. Педагогічним журналам запропоновано систематично висвітлювати питання антирелігійної роботи.

Для учителів, які до цього ніколи не займалися подібною діяльністю, вимагалось наповнити антирелігійним змістом та антирелігійною спрямованістю навчально-виховний процес в усіх його проявах. Педагог повинен поширити свій антирелігійний вплив не тільки на шкільне життя, а й розгорнути антирелігійну роботу в оточенні, де діти перебували більшу частину свого дозвілля. Робота серед батьків учнів та дорослого населення – все це називалося складовою роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання, яку вони змушені були виконувати. Вчитель на селі ставав соціально-значущою освіченою людиною, що була найближче до народу і певною мірою вчитель заміняв священика.

У вчителів при цьому все ж були підстави остерігатися проведення антирелігійної роботи серед віруючого оточення. Так, за даними обстеження шкіл, у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. релігійних учнів було в різних регіонах від 30 до 68%, тому вчителі розуміли, що насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе не тільки до конфлікту з віруючими батьками, а й до травмування дитячих душ. При цьому багато самих учителів, особливо старшого покоління, залишилися віруючими. Голова СВБ О. Ярославський констатував: „Учителі вдома коліна протирають перед іконами, а в школах повинні вести антирелігійну пропаганду” (Славута, 1996, с. 250).

У навчальних закладах на основі „добровільної примусовості” організовувалися шкільні осередки СВБ. Через короткотермінові антирелігійні курси і довготривалі семінари пропагандистів-безвірників пройшла більша частина вчительства. Періодичні педагогічні та інші видання заповнили здебільшого примітивні за змістом безвірницькі матеріали, програми, статті, рекомендації. Систематично в газетах та журналах висвітлювалася робота шкільних осередків СВБ і ЮВБ, безвірницька діяльність вчителів і учнів.

Під керівництвом партійних органів і СВБ антирелігійний, атеїстичний рух у країні набув масового характеру. Влада не помилилася в тому, щоб зробити ставку в цій кампанії на дітей та молодь. Саме дитячим організаціям: піонерзагонам, гурткам юних безвірників приділялася особлива увага. Замість християнських десяти заповідей комсомол створив дещо подібне „10 заповідей” піонера. Серед них – заклик до боротьби з релігією. Зокрема, у одному з наказів юним піонерам зазначалося: „Піонер! До боротьби з релігією в сім’ї, в школі, в піонерзагоні, серед робітників і селян – будь готовий! Організуй дитячі

групи безвірників, а коли підростеш — вступай у Спілку безвірників... До боротьби з релігією, з попами та попівщиною — будь готовий!” (*Антирелигиозник*, 1929, с. 15).

Форми роботи дітей та молоді в антирелігійній кампанії майже не відрізнялися від форм і методів, що здійснювалися дорослими, а саме: антиріздвяні, антипасхальні карнавали, безвірницькі свята, влаштовували куточки безвірника, диспути, лекції й доповіді з відповідної тематики, вечори, вистави антирелігійного змісту. Причому не тільки в школах, а і в колгоспах, на підшефних підприємствах. Юні безвірники були активними розповсюджувачами антирелігійної літератури і преси. Шкільні осередки СВБ і ЮВБ зібрали близько 40% загальної суми коштів на літаки „Безбожник”, „Безвірник України”, танк і підводний човен „Воинствующий безбожник”.

Однак, примусовість і насильницьке насадження атеїзації в навчальних закладах, і це були непоодинокі факти, призвели до формально-бюрократичного ставлення багатьох шкіл до цієї ланки роботи, коли її визнавали на словах, реєстрували на папері і цілком ігнорували на ділі. За повідомленням журналу „Безвірник”, систематичну поглиблену антирелігійну пропаганду підмінюють канцелярсько-бюрократичними відписками у звітах, на зразок того, що в школі „всі діти безвірники”, що „з антирелігійним вихованням у школі все гаразд” (*Славути*, 1996, с. 251).

Проте, загалом, ретельно організована і систематично здійснена антирелігійна кампанія дала свої результати, атеїзація глибоко і міцно вкоренилася в школі, стала однією з основних ланок ідеологічної роботи. Партійне керівництво постійно тримало в полі зору питання роботи школи, коректуючи й впливаючи на зміст і форми навчально-виховного процесу, подавляючи самостійність і незалежність учителя, його педагогічну ініціативу й творчість. Постанова ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1932 р. наголошувала на недопущенні й боротьбі радянської держави „проти всіляких спроб протягнути в дитяче середовище чужу пролетаріатові ідеологію” (*Славути*, 1996, с. 251).

Таким чином, на межі 1928-1929 рр. період відносно спокійних відносин між владою та церквою змінився тривалою смугою вкрай войовничого, нетерпимого ставлення до останньої. У цей час відбулися істотні зміни всієї політики щодо релігійних організацій в СРСР, що було пов’язано з ухваленням нового загального курсу ЦК ВКП(б) на згортання НЕПу, насильницьку колективізацію, загострення класових відносин у місті й селі. Активізували свою діяльність деякі впливові громадські організації типу „Союзу войовничих безбожників”. Антицерковний наступ радянської влади в 1929 – 1930 рр. супроводжувався спланованою масштабною кампанією з вилучення церковних дзвонів на потреби індустріалізації. Так, наприкінці 1929 р. ВУЦВК прийняв постанову „Про вилучення дзвонів”. Слушною нагодою для наступу держави на церкву

та її служителів наприкінці 20-х рр. стала кампанія розкуркулення. Керуючись партійними установками про те, що „церква – це агітпроп куркуля” і навіть зараховуючи до категорії „куркулів” священнослужителів, влада допускала розкуркулення й арешти останніх.

Новий курс позначився наступними кроками. 8 квітня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили закон „Про релігійні об’єднання”, яким заборонялося створення церковних шкіл, громадських бібліотек та читалень не тільки за межами храмів, але й у самих культових спорудах. Храми існували тільки для церковної служби й не могли використовуватися з іншою метою. Заборонена була будь-яка просвітницька та благодійна діяльність релігійних об’єднань, їм не дозволялось організовувати спеціальні збори, створювати групи для вивчення релігійної літератури, рукодільні гуртки. Вони не мали права організовувати санаторії, надавати матеріальну та медичну допомогу своїм служителям. У травні 1929 р. XIV Всеросійський з’їзд Рад змінив статтю 4 Конституції РРФСР – замість „свободи релігійної і антирелігійної пропаганди” тепер дозволялася лише „свобода релігійних сповідань і антирелігійної пропаганди”. Наразі з цього моменту будь-яка релігійна пропаганда вважалась антиконституційною, а значить – нелегітимною. У червні на II з’їзді СББ прозвучало гасло – „боротьба з релігією є боротьба за соціалізм”, йшлося про необхідність оголошення „безбожної п’ятирічки” (*Антирелигиозник*, 1929, с. 41–43).

1 вересня 1929 року на підставі цього закону НКВС РРФСР розробило інструкцію № 328 „Про права і обов’язки релігійних об’єднань”, підписану в.о. Народного комісара внутрішніх справ В. Кореневим. Інструкція, складена на підставі закону від 8 квітня 1929 р., діяла до 80-х рр. XX ст., тому проаналізуємо її основні положення.

У ній наголошувалося, що віруючі, які досягли 18-річного віку і що створили релігійну спільноту або групу, мали наступні права: відправляти релігійні культи; влаштовувати молитовні і загальні збори віруючих; управляти культовим майном; укладати угоди приватноправового характеру, пов’язані з управлінням культовим майном і відправленням релігійних обрядів; брати участь в з’їздах релігійних об’єднань; призначати служителів культу для здійснення релігійних обрядів. Релігійним об’єднанням заборонялося: створювати каси взаємодопомоги, богадільні, притулки, гуртожитки для бідних, похоронні каси і т.п.; організовувати кооперативи, виробничі об’єднання і взагалі користуватися майном, що знаходиться в їх розпорядженні для яких-небудь цілей, окрім задоволення релігійних потреб; подавати матеріальну підтримку членам релігійних об’єднань; організовувати спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі молитовні й інші збори; організовувати загальні біблійські, літературні, рукодільні, трудові, з навчання релігії тощо, збори, групи, гуртки, відділи і т.п.

Того ж дня – 1 вересня 1929 р. НКВС РРФСР приймає наступну ухвалу № 329 „Про реєстрацію релігійних об'єднань”. Відповідно до неї релігійні організації незалежно від того, були вони раніше зареєстровані в органах влади чи ні, зобов'язані до 1 травня 1930 р. пройти перереєстрацію (Катунин, 2003, с. 145).

11 вересня 1929 р. в газеті „Известия” було опубліковано повідомлення про затвердження Постійної комісії з питань культу при Президії ВЦВК на чолі з П. Смідовічем. У інтерв'ю газеті П. Смідовіч, коментуючи положення нового законопроекту про релігійні об'єднання, звів їх до наступних, найбільш важливих моментів: у новому законі були узагальнені всі видані раніше нормативні документи з питань діяльності релігійних організацій; всі релігійні об'єднання мали в своєму складі 20 чоловік, що досягли 18 років, реєструвалися у вигляді „релігійних громад”; релігійні об'єднання зі складом засновників менше 20 чоловік створювали групи віруючих; діяльність всіх релігійних об'єднань зводилася тільки до відправлення ними релігійного культу, їм була заборонена господарська і культурно-масова робота.

Утворена при Президії ВЦВК комісія зобов'язана була стежити за точністю виконання законів у справах культу” як з боку держави, так і з боку релігійних об'єднань.

У жовтні – грудні 1929 р. значно активізували свою роботу лектори „антирелігійники”, які активно виступали в трудових колективах і на різних зборах. Їхні виступи носили антирелігійний і провокаційний характер, були тією іскрою, яка запалювала вогонь ненависті стосовно релігії і церкви. В умовах суцільної колективізації, згортання НЕПу та початку репресій проти селян, пов'язаних із провалом хлібозаготівельної кампанії, їм це вдавалося.

З черговим наступом держави на православну церкву в 1929 р. значно посилювався економічний тиск на релігійні громади, широко застосовувалися фізичні розправи щодо духовенства і мирян. Дослідник В. Пащенко виділяє наступні напрямки боротьби держави з православною церквою у 30-х рр. XX ст.: знищення матеріальної бази церкви (вилучення церковних цінностей, дзвонів, руйнування храмів); економічні утиски духовенства та релігійних громад; позбавлення священників громадянських прав; репресії проти служителів культу та віруючого населення; розкольницька діяльність серед духовенства з метою руйнування церкви зсередини (Пащенко, 1994, с. 63).

З 1930 р. значно зросло оподаткування духовенства. За несплату податків чимало з них були засуджені від 6 місяців до 3 років ув'язнення або змушені були кидати службу і шукати іншу роботу (Форостюк, 2000, с. 122).

Суттєво змінюються форми та методи атеїстичної теорії та практики на початку 30-х рр. XX ст. В основі нових підходів були два явища: по-перше, використання інформаційних технологій, замішаних на

брехні і приховуванні правди, які дозволяли владному режиму не лише формувати потрібну громадську думку, але й уміло нею маніпулювати. Людина поступово ставала елементом безликого натовпу, який в ідеологічному чаді схвалював будь-які рішення правителів-реформаторів, що прикривалися фразеологією про велике майбутнє Батьківщини. У ці роки багатотисячні збори людей, які не знали справжнього стану справ, могли не лише виправдати злочини сталінського режиму, але й підтримати подальший терор відносно „ворогів народу”. По-друге, відбувався поступовий перехід від адміністративних, політичних, моральних утисків, переважно мирного характеру, до прямих репресій і фізичного знищення представників духовенства та віруючих.

Таким чином, знищення більшовиками духовної опори більшості населення країни – православ'я, вимагало від правлячої партії заповнити ідеологічний вакуум та створити ідеологію, яка б стала своєрідним замінником християнства в цілому і православ'я, зокрема. На думку автора, войовничий настрій радянського атеїзму в теорії та ідеології й на практиці дозволяє виокремити два етапи цього процесу: перший – 20-ті рр. XX ст. – мав переважно мирні форми. У другому періоді – кінець 20-х – 30-і рр. XX ст. – змінилася ідеологема, яка в основі мала нові інформаційні технології, що підміняли правду брехнею та маніпулювали людською свідомістю. Цей етап з незначними змінами існував до початку Другої світової війни. Його апофеозом стали масові репресії проти духовенства та найактивніших вірян. Докладніше висвітлення цих утисків та репресій здійснюватиметься у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Антирелигиозник.** (Москва). 1929. № 33. 11 августа.
2. **Безвірник.** (Київ). 1929. № 20.
3. **Боцюрків Б.** Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні в міжвоєнний період. *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. К., 1992. Т. 4. С. 285–294.
4. **Державний архів Дніпропетровської області (ДАДпО).** Ф. Р. 305. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 315.
5. **ДАДпО.** Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1602. Арк. 7, 132.
6. **Даниленко В. М.** Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К.: Либідь, 1991. 344 с.
7. **Ігнатуша О. М.** Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30 рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 439 с.
8. **Катунин Ю. А.** Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917–1939 гг. (На материалах Крыма): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Симферополь, 2003. 508 с.
9. **Кравец І. Н.** Атеизм на Украине в 20–30-е годы. *Философские науки*. 1968. № 6. С. 111.
10. **Ленін В. І.** Про ставлення робітничої партії до релігії. *Повне зібрання творів: у 55 т.* К.: Вид-во політичної літератури, 1970–1975. Т. 17: березень 1908 – червень 1909. К.: Вид-во політичної літератури, 1971. С. 389–399.

- 11. Прилуцький В. І.** Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 60–81.
- 12. Про релігію і атеїстичне виховання :** зб. док. і матер. / упоряд. Б. О. Ломовик, Р. С. Приходько. К. : Політвидав України, 1973. 258 с.
- 13. Реабілітовані історією.** Масові репресії на Миколаївщині в 1920–50-ті роки : збірник / авт.-упоряд. : В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. Київ – Миколаїв : [б. и.], 2000. 302 с.
- 14. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність /** І. Ф. Курас (кер. ред. кол.) та ін. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001. 248 с.
- 15. Розенбаум Ю. А.** Советское государство и церковь. М. : Наука, 1985. 174 с.
- 16. Славута Г.** Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20–30-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1-2. С. 244–252.
- 17. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВОУ).** Ф. 5. Оп. 2. Спр. 196. Арк. 1.
- 18. Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. 180 с.
- 19. Ярославський Е.** Маркс о религии. *Большевик*. 1933. № 5. С. 85.

References

- 1. Antireligioznik** [Antireligious]. (Moskow). (1929, August, 11). No. 33 [in Russian].
- 2. Bezvirnyk** [Bezvirnyk]. (Kyiv). (1929). No. 20 [in Ukrainian].
- 3. Botsiurkiv, B.** (1992). Problemy doslidzhen istorii religii ta tserkvy v Ukraini v mizhvoiennyi period [Problems of research of the history of religion and church in Ukraine in the interwar period]. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian archaeographic scholar*, 1, 4, 285-294 [in Ukrainian].
- 4. Derzhavnyi** arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti DADpO [State Archives of Dnipropetrovsk Region] (SADR). F. R. 305. Op. 2. Spr. 71. Ark. 315. [in Russian].
- 5. DADpO** (SADR). F. 1. Op. 1. Spr. 1602. Ark. 7, 132. [in Russian].
- 6. Danylenko, V. M.** (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 20–30 years]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- 7. Ihnatusha, O. M.** (2004). Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX – 30 rr. XX st.) [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX – 30's of the XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf [in Ukrainian].
- 8. Katunin, Yu. A.** (2003). Pravoslavnaya cerkov' i gosudarstvo: problema vzaimootnoshenij v 1917 – 1939 gg. (Na materialah Kryma) [The Orthodox Church and the state: the problem of relations in 1917–1939. (On the materials of the Crimea)]. *Doctor's thesis*. Simferopol' [in Russian].
- 9. Kravec, I. N.** (1968). Ateizm na Ukraini v 20–30-e gody [Atheism in Ukraine in the 20–30s]. *Filosofskie nauki – Philosophical Sciences*, 6, 111 [in Russian].
- 10. Lenin, V. I.** (1971). Pro stavlennia robotnychoi partii do religii [On the attitude of the workers' party to religion]. *Povne zibrannia tvoriv: u 55 tomah – Complete collected works: in 55 vols.* (Vol. 17), (pp. 389-399). Kyiv: Polytyzdat [in Russian].

11. Prylutskyi, V. I. (2002). Molod u suspilno-politychnomu zhytti USSR (1928–1933 rr.) [Youth in the socio-political life of the USSR (1928–1933)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 60-81 [in Ukrainian]. **12. Lomovyk, B. O., & Prykhodko, R. S.** (Ed.). (1979). Pro relihiu i ateistychne vykhovannia [On religion and atheistic education]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian]. **13. Vashkevych, V. M.** (Ed.). (2000). Reabilitovani istoriieiu. Masovi represii na Mykolaivshchyni v 1920–50-ti roky [Rehabilitated by history. Mass repressions in Mykolayiv region in 1920–50's]. Kyiv–Mykolaiv: N. p. [in Ukrainian]. **14. Kuras, I. F.** (Ed.). (2001). Relihiini orhanizatsii na Mykolaivshchyni: istoriia ta suchasnist [Religious organizations in Mykolayiv region: history and modernity]. Mykolaiv: Vyd-vo MF NaUKMA [in Ukrainian]. **15. Rosenbaum, Yu. A.** (1985). Sovetskoe gosudarstvo i cerkov' [The Soviet state and the church]. M.: Nauka [in Russian]. **16. Slavuta, H.** (1998). Antyrelihiina polityka radianskoi derzhavy v haluzi narodnoi osvity u 20–30-kh rr. [Anti-religious policy of the Soviet state in the field of public education in the 20-30s]. *Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB, 1-2*, 244-252 [in Ukrainian]. **17. Tsentralnyi** derzhavnyi arkhiv vyshchekh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU) [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASBPGU)]. F. 5. Op. 2. Spr. 196. Ark. 1. [in Russian]. **18. Forostiuk, O. D.** (2000). Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [Legal regulation of state-church relations in the Donbas in 1917–1941]. Luhansk: RVV LIVS [in Ukrainian]. **19. Yaroslavs'kij, E.** (1933). Marks o religii [Marx about religion]. *Bol'shevik – Bolshevik*, 5, 85 [in Russian].

Бублик О. І. Політико-ідеологічні протиріччя православної церкви та більшовистської влади у 20–30-х рр. XX ст. в Україні

У статті розглядаються особливості відносин між православною церквою та комуністичною владою у 20–30-х рр. XX ст. в Україні. Особлива увага зосереджена на висвітленні протиріч між владою та церквою у період, який досліджується. Авторка відзначає актуальність теми, оскільки вона досить слабо відображена у українській історіографії.

Відзначається, що прийшовши до влади у 1917 р. , більшовики розпочали активну законотворчу діяльність щодо обмеження прав церкви. Так, декретом II Всеросійського з'їзду Рад про землю від 8 листопада 1917 р. церква і парафіяльне духовенство позбавлялися права власності на землю, а 4 (17) грудня націоналізація земель була підтверджена декретом про земельні комітети, згідно з яким передбачалась конфіскація церковно-монастирських та сільськогосподарських земель без будь-яких компенсацій, служителям релігійного культу оголошувались „слугами буржуазії” й позбавлялися

громадянських прав. У результаті церква була значно обмежена у своїй господарській діяльності та у можливості отримання додаткових прибутків.

Войовничий настрій радянського атеїзму в теорії та ідеології й на практиці дозволяє виокремити два етапи цього процесу: перший – 20-ті рр. ХХ ст. – мав переважно мирні форми. У другому періоді – кінець 20-х – 30-і рр. ХХ ст. – змінилася ідеологема, яка в основі мала нові інформаційні технології, що підміняли правду брехнею та маніпулювали людською свідомістю. Цей етап з незначними змінами існував до початку Другої світової війни. Його апофеозом стали масові репресії проти духовенства та найактивніших вірян.

Ключові слова: православна церква, більшовики, атеїзм, ідеологія, християнство.

Бублик О. И. Политико-идеологические противоречия православной церкви и большевистской власти в 20–30-х гг. ХХ ст. в Украине

В статье рассматриваются особенности отношений между православной церковью и коммунистической властью в 20–30-х гг. ХХ ст. в Украине. Особое внимание сосредоточено на освещении противоречий между властью и церковью в исследуемый период. Автор отмечает актуальность темы, поскольку она достаточно слабо отражена в украинской историографии.

Отмечается, что придя к власти в 1917 г., большевики приступили к активной законотворческой деятельности по ограничению прав церкви. Так, декретом II Всероссийского съезда Советов о земле от 8 ноября 1917 г. церковь и приходское духовенство лишались права собственности на землю, а 4 (17) декабря национализация земель была подтверждена декретом о земельных комитетах, согласно которому предусматривалась конфискация церковно-монастырских и сельскохозяйственных земель без компенсации, а служители религиозного культа объявлялись „слугами буржуазии” и лишались гражданских прав. Церковь была значительно ограничена в своей хозяйственной деятельности и возможности получения дополнительных доходов.

Воинственное настроение советского атеизма в теории, идеологии и на практике позволяет выделить два этапа этого процесса – первый, 20-е гг. ХХ ст., имел преимущественно мирные формы. Во втором периоде, конец 20-х – 30-е гг. ХХ ст., – изменилась идеологема, имеющая в основе новые информационные технологии, которые подменяли правду ложью и манипулировали человеческим сознанием. Этот этап с незначительными переменами продолжался до начала Второй мировой войны. Его апофеозом стали массовые репрессии против духовенства и активных верующих.

Ключевые слова: православная церковь, большевики, атеизм, идеология, христианство.

Bublyk O. I. Political and ideological contradictions of the Orthodox Church and the Bolshevik government in the 20–30's of the XX century in Ukraine

The article considers the peculiarities of the relations between the Orthodox Church and the communist authorities in the 1920s and 1930s. in Ukraine. Particular attention is paid to highlighting the contradictions between government and the church in the period under study. The author notes the relevance of the topic, as it is rather weakly reflected in Ukrainian historiography.

It is noted that when they came to power in 1917, the Bolsheviks began active legislative work to restrict the rights of the church. Thus, the decree of the Second All-Russian Congress of Soviets on land of November 8, 1917 deprived the church and parish clergy of land ownership, and on December 4 (17) the nationalization of land was confirmed by a decree on land committees, which provided for the confiscation of church and monastery and agricultural lands without any compensation, the ministers of the religious cult were declared „servants of the bourgeoisie” and deprived of civil rights. Thus, as a result, the church was significantly limited in its economic activities and in the possibility of obtaining additional income.

The militant mood of Soviet atheism in theory and ideology and in practice allows us to distinguish two stages of this process: the first – the 20s of the twentieth century – had mostly peaceful forms. In the second period – the late 20's – 30's of the twentieth century – changed the ideology, which was based on new information technologies that replaced the truth with lies and manipulated human consciousness. This stage with minor changes existed before the Second World War. Its apotheosis was mass repression against the clergy and the most active believers.

Keywords: Orthodox Church, Bolsheviks, atheism, ideology, Christianity.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2021 р.

Прийнято до друку 12.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477),1917/1920”

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-134-145

Даценко Артем Станіславович,
кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін
Новомосковського коледжу Дніпровського державного
аграрно-економічного університету,
м. Новомосковськ, Україна.
artyomdacenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1962-5150>

**СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ДОНБАСІ
В БЕРЕЗНІ – ЛИСТОПАДІ 1917 р.
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНЕ ТА
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ РЕГІОНУ**

У сучасних умовах надзвичайно важливим є відновлення історичної правди про події, які відбувалися на території нашої країни, в тому числі і на її невід’ємній частині – на Донбасі. Події 1917–1920 рр., виглядають добре вивченими. Але історія селянства такого промислового зараз регіону як Донбас залишається багато в чому „білою плямою”. Однією з малодосліджених сторінок історії селянства Донбасу є селянський рух в 1917 р.

Не можна казати, що до цієї теми зовсім не було прикуто уваги дослідників. Подіям на селі в Донбасі навесні-восени 1917 р. було присвячено роботу О. М. Максимова (1961) та дисертацію Ю. В. Афоніна (1990), але не варто забувати, що ці праці було видано переважно в радянський час, а, значить, історичні події розглядалися там з точки зору радянської ідеології.

Мета дослідження – висвітлити основні прояви та особливості селянського руху на Донбасі в 1917 р. та його впливу на економічне та внутрішньополітичне становище в регіоні.

Хронологічні межі дослідження – з березня по листопад 1917 р.

Географічні межі дослідження – територія Донецької та Луганської областей в сучасних кордонах, включно з тимчасово окупованими територіями.

Автор, досліджуючи події, які відбувалися в Донбасі навесні – восени 1917 р., стояв на позиціях діалектичного розуміння історії. Дослідження проведено з використанням методу аналізу на методологічних засадах, що ґрунтуються на принципах історизму та плюралізму. Автор намагався правдиво і неупереджено оцінювати селянський рух на Донбасі.

Головною причиною селянського руху було невирішене земельне питання, що було величезною та головною проблемою всієї Російській імперії. Після Лютневої революції поряд з активізацією політичного життя в сільській місцевості Донбасу поживався селянський рух. Селяни розпочали самовільне захоплення поміщицьких господарств з метою здійснити перерозподіл землі. Ці виступи розпочалися відразу після Лютневої революції і тривали аж до кінця 1917 р. Переважна більшість виступів проводилася без організаційної допомоги з боку партій лівого напрямку. Селянські виступи відбувалися на всій території Донбасу, більше всього їх було в Бахмутському і Словоаносербському повітах. Аналіз селянського руху свідчить, що селяни вже не хотіли чекати перерозподілу землі від влади, вони самостійно намагалися проводити земельні перетворення і боролися за свої права. Так, 2 квітня 1917 р. селяни села Комісарівки Словоаносербського повіту прибули у маєток поміщиці Депрерадович і провели обшук. Вони відібрали у поміщиці чотири гвинтівки і домагалися повернення грошей, заплачених ними за оренду землі. Через два дні Муратовський волосний комітет Старобільського повіту прийняв рішення про примусові здачу продовольства за цінами, встановленими селянами, про заборону землевласникам рубати ліс, про обкладання поміщицьких земель новими податками, про проведення обшуків у будинках поміщиків з метою конфіскації зброї (Афонін, 1990, с. 20).

У квітні-травні 1917 р. розгорнулась боротьба в маєтку державного радника, поміщика Карпова. За рішенням Старо-Михайлівської волосної ради селяни зняли з роботи 96 військовополонених у маєтку „Софія” і разом з робітниками Красногорівського заводу проводили обшуки, забирали поміщицьку землю (Там само, с. 21). 29 травня 1917 р. Карпов з вернувся до Тимчасового уряду зі скаргою, в якій відзначав, що селяни Старо-Михайлівки і маєтку „Софія”, не звертаючи уваги ні на які заборони, продовжують втручатися у справи його маєтку (Там само).

27 травня катеринославський губернський комісар доносив міністру внутрішніх справ (МВС) Тимчасового уряду, що з різних місць Бахмутського повіту надходять повідомлення про захоплення і розділ сінокосів селянами, навіть у селян-власників. Самовільні заорювання мали місце у Криворізькій волості (Там само).

Наприкінці травня в економії Олексієва селяни постановили реквізувати у землевласника інвентар, кінний завод, 19 тис. голів худоби, а сінокоси взяти за низьку ціну. 31 травня 300 сільськогосподарських робітників висунули вимоги кіннозаводчику Супруну (Таганрозька округа) про прийняття їх на роботу на умовах, що вони самі виробили. За відмову задовольнити ці вимоги, вони прогнали власника і всіх його службовців. Сільськогосподарські робітники захопили маєток у 4 тис. десятин посіву, 2500 коней, 2000 голів великої рогатої худоби,

7000 овець. Супрун звернувся до Тимчасового уряду за допомогою. У червні селяни Селидівської волості конфіскували у поміщика Лефгєрова 300 десятин земельних угідь. Він з вернувся зі скаргою на селян до Авдіївського волосного комітету, який відмовився розглядати скаргу поміщика. Захоплення землі, врожаю, сінокосів було здійснено селянами Ново-Криниченської волості Таганрозької округи, Смолянинівської волості Старобільського повіту та в інших місцях Донбасу (Там само, с. 20–22).

Наведений фактичний матеріал свідчить, що селяни поступово втягувалися в боротьбу за свої права. Хоча ці селянські виступи були неорганізовані, але представники Тимчасового уряду вже не могли боротися з ними на місцях. Ці виступи вже показували владі, що у випадку невирішення аграрного питання селяни можуть розпочати його вирішення власними силами, що було цілком реально в умовах слабкої влади, прикладом якої був Тимчасовий уряд.

Поступово селянство почало організовуватися і здійснювати перерозподіл землі через виборні органи влади – ради депутатів. Ради і комітети Донбасу, захищаючи інтереси селян, відбирали поміщицькі землі і передавали їх у користування сільським громадам, а іноді своїми постановами закріплювали факти захоплення земель, худоби, інвентарю поміщиків, проведеного за рішенням селянських сходок.

Так, у середині травня 1917 р. в селі Мануйлівка за рішенням волосного комітету селяни зайняли для випасу ділянки землі поміщика Вуїча. Потім мешканці цього села перегнали своїх корів на випас, де утримував свою худобу поміщик. У цей же час Білянський волосний комітет пред'явив товариству Краматорського металургійного заводу позов на користування землею на суму 28 870 карбованців, вимагаючи негайної виплати суми у касу комітету. Через два дні за рішенням Оленівського волосного комітету селяни захопили 440 десятин землі у власника Волконського. Крім того вони вимагали знизити орендну плату до 5 карбованців за десятину на останні 140 десятин сінокошу (Там само).

В червні 1917 року селяни Дружківської волості вирішили орендувати землю поміщика Ізмайлова за низькою ціною, а плату вносити не управителю маєтку, а до каси Дружківської ради. Коли поміщик відмовився виконати вимогу селян, за рішенням Дружківської, Суровської та Яковлевської рад було захоплено 300 десятин люцернового поля, скошених луків, взято чотири сінокосилки і кінні граблі. Земельні комітети у Бахмутському, Слов'яносербському та Маріупольському повітах взяли під свій контроль збирання податків з селян, рішуче боролися проти пільг, які Тимчасовий уряд надавав поміщикам. Були випадки обкладання підвищеними податками маєтків поміщиків (Там само, с. 26–27).

Селянський рух тривав на Донбасі весь 1917 рік, не припиняючись. Восени він отримав ще і антикуркульське спрямування. Селяни вже розпочали самовільне захоплення не тільки поміщицьких земель, а і тих земель, які належали багатшим селянам. Навесні та влітку 1917 р. вже було зрозуміло, що по-перше, селянський рух переживає різке піднесення, по-друге, навіть в умовах відносної стабільності влади ситуація вже вийшла з-під контролю, по-третє, влада вже не могла зволікати з вирішенням земельного питання, бо таке зволікання могло привести до розчарування селян у владі, селянських виступів і заворушень. Ці події вже показали неспроможність уряду придушити селянський рух і стало зрозумілим, що восени цей рух буде тривати, розвиватися і охоплювати ще більше селян, що і сталося.

5 вересня у поміщика Єгініна рішенням Луганського волосного земельного комітету було вилучено 53 десятини землі, які розподілили між селянами (Державний архів Луганської області (ДАЛО), ф. 143п, оп. 3, спр. 18, арк. 2). В цей же день Званівський земельний комітет прийняв рішення про конфіскацію землі відрубників хутора Мар'янівки. 28 вересня селяни Криворізької волості Бахмутського повіту, які орендували сінокосні угіддя у власників хутора Трудове, під керівництвом земельного комітету забрали все скошене сіно. Самовільний розподіл малоземельним і безземельним селянством земель своїх багатих сусідів відбувся і в селах Опат'ялівка і Государево-Байрак, де селяни поділили між собою землі місцевих відрубників. Відрубники звернулися зі скаргою до Бахмутської повітової земельної управи, але ні управа, ні повітовий комісар не могли вплинути на селян. На початку жовтня 1917 р. в Покровській та Луганській волостях Бахмутського повіту розпочали самовільні захоплення земель багатих селян безземельними та малоземельними. Так, землі відрубників Луганської волості були розподілені між селянами Луганської та Государево-Байракської волостей. Під час цього переділу відбулися збройні сутички між бідними та багатими селянами. Проти селян були застосовані загони міліції, в результаті чого з'явилися вбиті та поранені.

Враховуючи те, що органи місцевої влади не могли, а можливо й не хотіли припинити самовільні захоплення землі, багаті селяни почали звертатися до МВС Тимчасового уряду. Так 2 жовтня в телеграмі вони просили допомоги від імені 500 відрубних та хуторянських господарств Покровської волості Бахмутського повіту і скаржились, що біднота села Покровського заважає проведенню сільськогосподарських робіт, захоплює зорані землі та знищує озимину (Максимов, 1961, с. 51). Але в цей час органи влади вже абсолютно не контролювали становище на селі, про що свідчать події осені 1917 р.

20 вересня Михайлівський і Хирловський земельні комітети Слов'яносербського повіту, оголосивши недійсними договори, захопили ділянку землі у маєтку Бельгійського акціонерного товариства „Белая”

(Там само). Через кілька днів до них приєдналися селяни Олексіївки, Званівської, Югтевки і відібрали масив землі у 357 десятин, що належали цьому товариству і розподіли його між собою. Селяни заявили оренданторам, що старі контракти є недійсними і заборонили їм обробляти землю. Товариство звернулося зі скаргою у міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду. Звідти надійшов циркуляр губернському комісару: „Вжити рішучих заходів для охорони земель, які належать цьому товариству” (Там само). 4 жовтня селяни захопили господарство анонімого товариства Государево-Байракський рудників, а 25 жовтня Корсунський волосний земельний комітет відібрав 100 десятин землі, що належала Російсько-Бельгійському металургійному товариству (Там само).

Як видно з вищенаведених випадків, селянство Донбасу вже серйозно впливало не тільки на ситуацію в сільському господарстві, але і в промисловості. Нестабільність ситуації на селі вже впливала на загальний стан економіки Донбасу, що, по-перше, гальмувало роботу низки промислових підприємств, по-друге, робило справу деяких фабрикантів збитковою, по-третє, змушувало іноземного інвестора бути обережним на території регіону, що ніяк не сприяло економічному розвитку промисловості Донбасу. Земельне питання, в свою чергу, набувало загальнодержавного значення саме через вплив селянського руху на інші галузі економіки і на загальну ситуацію в країні.

У жовтні Галицинівський волосний комітет захопив 33 десятини землі у священнослужителів села Семенівки на тій підставі, що ця земля самими священиками не обробляється і не є єдиним засобом існування (Там само). Іноді селяни захоплювали не саму землю, а врожай, що був вирощений на ній. Так, наприклад, Іллірійське сільське товариство Слов'яносербського повіту самовільно скосило сіно в маєтку поміщика Тихоновича (ДАЛО, ф. 143п, оп. 3, спр. 18, арк. 2).

Події на Донбасі не були чимось особливим на тлі подій в Україні і по всій колишній Російській імперії, де селянство, навіть у так званий період посилення реакції, не припинило боротьби проти поміщиків. Воно не бажало чекати рішення аграрного питання Установчими Зборами. Влітку 1917 р. захоплення поміщицьких земель, сільськогосподарського інвентаря, хліба, худоби набрало масового характеру (Максимов, 1961, с. 37). Підйом селянського руху спостерігався після придушення заколоту Корнілова. На території Донбасу в кожному повіті, а в Бахмутському та Слов'яносербському повітах – майже в кожній волості відбувалися виступи селян проти поміщиків та інших приватних власників (Там само, с. 49).

Селянський рух, беззаперечно, негативно впливав на збір врожаю 1917 р., що в умовах продовольчої кризи та війни погрожувало голодом. Тимчасовий уряд намагався боротися з селянськими самозахопленнями землі та врожаю. Так, 2 вересня 1917 р. МВС

Тимчасового уряду направило циркулярного листа всім губернським та обласним комісарам, в якому зазначалося, що волосні комітети не повинні заважати збору врожаю власникам (Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. Р-12046 оп. 16 спр. 1, арк. 43). Але, звісна справа зупинити селянський рух на Донбасі цей циркулярний лист не зміг.

Селянський рух у вигляді селянських виступів і самовільного перерозподілу землі і поміщицького майна мав місце на території трьох повітів та однієї округи. Найбільше виступів відбулося в Бахмутському та Слов'яносербському повітах. Селянські виступи мали місце в Маріупольському повіті та на території Таганрозької округи Обласі Війська Донського.

Аналіз селянського руху в Донбасі дозволяє зробити висновки:

1. Географія селянського руху показує, що найбільш розвинутим він був в найбільш бідніших повітах, але і в відносно заможних частинах Донбасу також мав місце.

2. Селянський рух тривав з весни до осені 1917 р.

3. Метою селянського руху був перерозподіл землі на користь малоземельного і безземельного селянства за рахунок не тільки поміщиків, промислових підприємств, церковних земель, але й багатих селян.

4. Селянський рух розвивався в більшості випадків стихійно, його ніхто не організовував.

5. Місцеві органи влади не могли припинити самозахоплення землі, а іноді навіть самі проявляли ініціативу в таких самовільних розподілах. Центральні органи влади абсолютно не контролювали ситуацію в сільській місцевості Донбасу.

6. Селяни вже не хотіли чекати, коли влада надасть їм землю.

Земельне питання, як видно з подій на селі навесні-восени 1917 р., ставало найголовнішим для селянства Донбасу. Центральна Рада, яка одночасно була виразником як соціалістичних, так і національно-визвольних ідей, пов'язувала вирішення земельного питання з автономією України. До того ж вже з регіонів селяни тиснули на Раду з вимогою перерозподілу землі. У квітні-травні 1917 р. на Катеринославщині та Харківщині відбулося ряд селянських губернських і повітових з'їздів. Насамперед, вони намагалися вирішити земельне питання, але в їх рішеннях майже без винятку містилися вимоги запровадження автономії України, яка уявлялася гарантією майбутнього справедливого земельного перерозподілу (Верстюк, 2003, с. 76). Необхідність перерозподілу землі розуміли і сили, далекі від Центральної Ради, такі як газета „Трудовой союз”, в якій зазначалося: „Всі бажання російського селянства були зосереджені на землі” (Смирнов, 1917). При цьому деякі представники буржуазії були проти включення Донбасу до складу автономії України. Наприклад, великий промисловець М. фон Дітмар різко заперечував включення до складу автономної

України Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній (Верстюк, 2003, с. 78).

У результаті, незважаючи на значний вплив українських партій в Донбасі, Центральна Рада навесні та влітку 1917 р. ще не могла закріпитися на сході України, а якщо б і спробувала б це зробити, то швидко відштовхнула від себе селянство Донбасу невирішеним земельним питанням (як пізніше і сталося).

Діяльність українських партій на Донбасі проводилася на тлі цілковитої відсутності будь-якої влади в регіоні. Замість поліції для охорони порядку створювалася міліція, до якої запрошували записуватися студентів (*Хроника*, 1917). Розпочиналося беззладдя ще навесні, а восени вже не працювали багато життєво необхідних установ.

З селянством пов'язаний стан продовольчого постачання в регіоні, яке було погано організованим. Причинами цьому були, на наш погляд, по-перше, загальна дезорганізація органів влади влітку 1917 р., які дуже часто не могли не тільки вилучити, а і навіть взяти на облік необхідну кількість харчів в сільській місцевості Донбасу. Так, весь обмолочений хліб та фураж продовольчі управи намагалися взяти на облік тільки восени 1917 р. (ДАДО, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 2, арк. 17). Другою причиною поганої організації продовольчого постачання було звичайне небажання селянства Донбасу здавати харчі за твердими державними цінами. Такі державні ціни в умовах війни призводили до інфляції. Населення і в першу чергу селяни як найбільша на Донбасі соціальна група часто не могли купити речі першої необхідності такі як дрова та вугілля (*Председатель*, 1917). Весняний ентузіазм селянства щодо здачі хліба для армії (*Телеграммы*, 1917), зумовлений Лютневою революцією, швидко згас. В результаті впливу вищенаведених чинників ціни на печений хліб у містах постійно зростали, а вивезення хліба для армії дезорганізовувалося (Семенов, 1917; *Хроника*, 1917).

З цих же причин погіршувалося і постачання хлібу в міста Донбасу. Невисоку якість хлібного постачання можна побачити на прикладі Бахмута, в якому в липні 1917 р. міський голова за примусом населення відмінив хлібні картки (*К нормировке*, 1917), а також на прикладі Костянтинівки, де влітку–восени 1917 року хліб теж купували не по твердих цінах (ДАДО, ф. Р-2602, оп.1, спр. 2, арк. 9). Селянство Донбасу неохоче здавало хліб за твердими цінами 3 карбованці за пуд. Навесні 1917 р. для таких заготівель залучалася навіть міліція (Марченко, 1917), а восени того ж року кожен комісію супроводжувало 20 вершників на чолі з офіцером (*Хроника*, 1917). Саботаж селянством хлібних поставок влітку та восени 1917 р. вже не міг бути придушений органами влади. Тому ради депутатів були змушені вмовляти селян дати хліб робітникам, використовуючи не тільки ім'я революції, але й ім'я Ісуса Христа (ДАДО., ф. Р-2602, оп.1, спр. 2, арк. 16). Збір хліба на теренах Донбасу тривав надто повільно, що визначали органи влади Тимчасового

уряду (*Телеграммы*, 1917). 17 листопада 1917 р. у зверненні всім волосним управам мариупольського повіту наказувалося: „Необхідно зараз, не втрачаючи ані хвилини везти хліб на залізничні станції для відправки на фронт...” (ДАДО, ф. 110, оп. 1, спр. 133, арк. 19). Але хліб, який збирався на селі, дуже часто нікуди не відправлявся, бо, наприклад у Маріуполі 16 листопада службовці міського продовольчого комітету припинили працювати. Газета „Приазовський край” мотивувала це фізичною неможливістю продовжувати роботу (*Воззвание*, 1917). Був відсутній лад і у виробництві та зберіганні винно-горілчаних виробів (ДАДО, ф. 110, оп. 1, спр. 136, арк. 5). Пізніше, вже на початку 1918 р. безлад в цій галузі тільки посилювався, а прибутки з неї стало неможливо контролювати (Там само, арк. 8).

На тлі такого безладдя Центральна Рада теоретично могла досить швидко розбудувати свої структури в Донбасі, так, як це зробили більшовики. Невирішене земельне питання сприяло зростанню популярності як більшовиків, так і Центральної Ради.

Таким чином, наприкінці 1917 р. в сільській місцевості Донбасу склалася досить непроста ситуація, зумовлена, по-перше, невирішеним земельним питанням; по-друге, сильним селянським рухом і дуже серйозним потенціалом цього руху, використання якого могло змінити політичне становище в Донбасі на користь тієї чи іншої політичної сили; по-третє, активністю більшовиків; по-четверте, неспроможністю Центральної Ради створити життєздатні структури в Донбасі, що було для неї абсолютно необхідним кроком до проголошення своєї влади на території Донбасу. Органи влади на теренах Донбасу наприкінці 1917 р. не сприймали серйозно Центральну Раду, що добре видно на прикладі звернення Маріупольської повітової земської управи від 12 листопада 1917 р. Про III універсал там і не йшлося, а, значить, цей програмний документ Центральна Рада не змогла донести до населення Донбасу. Він лишився просто непоміченим органами влади, яких більше хвилювало постачання хлібу для армії (Там само, спр. 133, арк. 20).

У період з березня по листопад 1917 р. селянство Донбасу стало серйозною силою, яку вже не можна було ігнорувати. Селянський рух на теренах Донбасу ще не досяг належного ступеня самоорганізації, як в 1919–1920 рр., але вже політичним силам, які планували взяти Донбас під свій контроль треба було або використати селянський рух на своєму боці в військово-політичній боротьбі, або нейтралізувати його, що і будуть намагатися зробити більшовики в період збройної боротьби з Центральною Радою на теренах Донбасу наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

У подальшому планується дослідження українського національного відродження на території сучасних Донецької та Луганської областей в 1917–1918 рр. та позиції селянства Донбасу в умовах першої спроби більшовиків використати сепаратистську карту,

створивши Донецько-Криворізьку Радянську республіку. Ці напрями досліджень можна вважати перспективними і актуальними в сучасних умовах.

Список використаної літератури

1. **Афонин Ю. В.** Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 г. – март 1918 г.): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Киев, 1990. 239 с. 2. **Верстюк В. Ф.** Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 63–81. 3. **Воззвание** служащих продовольственного комитета. *Приазовский край*. 1917. № 275. С. 4. 4. **Державний архів** Донецької області (ДАДО). Ф. 110. Оп. 1 Спр. 133. 23 арк. 5. **ДАДО**. Ф. 110. Оп. 1 Спр. 136. 67 арк. 6. **ДАДО**. Ф. Р-1204. Оп. 1 Спр. 1. 131 арк. 7. **ДАДО**. Ф. Р-2602. Оп. 1 Спр. 2. 27 арк. 8. **Державний архів** Луганської області. Ф. 143п. Оп. 3. Спр. 18. 34 арк. 9. **К нормировке** потребления хлеба. *Голос социал-демократа*. 1917. № 5. С. 1. 10. **Максимов О. М.** Селянство Донбасу в 1917 р. Сталіно: Облвидав, 1961. 68 с. 11. **О военном** положении и организации власти. *Приазовский край*. 1917. № 269. С. 3. 12. **Марченко П.** Жертвуйте для армии. *Народное дело*. 1917. № 9. С. 3. 13. **Председатель** Бахмутского горпродкома Ревякин. Объявление Бахмутского городского продовольственного комитета. *Трудовой союз*. 1917. № 23. С. 1. 14. **Смирнов П.** Не попустим. *Трудовой союз*. 1917. № 23. С. 2. 15. **Семенов.** Хроника. Продовольственное дело. *Приазовский край*. 1917. № 267. С. 3. 16. **Таганрог.** Обеспечение города продуктами. *Приазовский край*. 1917. № 267. С. 4. 17. **Телеграммы.** Снабжение хлебом. *Приазовский край*. 1917. № 62. С. 1. 18. **Хроника** исторических дней. Милиция. *Приазовский край*. 1917. № 275. С. 4.

References

1. **Afonin, Yu. V.** (1990). Rasstanovka klassovykh i partijno-politicheskikh sil v Donbasse v period podgotovki i provedeniya socialisticheskoy revolyucii (mart 1917 g. – mart 1918 g.) [The alignment of class and party-political forces in the Donbass during the preparation and conduct of the socialist revolution (March 1917 – March 1918)]. *Candidate's thesis*. Kiev [in Russian]. 2. **Verstiuk, V. F.** (2003). Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh (berezen – lystopad 1917 r.) [Ukrainian national liberation movement (March – November 1917)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 63-81 [in Ukrainian]. 3. **Vozzvanie** sluzhashchih prodovol'stvennogo komiteta [Appeal of the employees of the food committee]. (1917). *Priazovskij kraj – Priazovsky region*, 275, 4 [in Russian]. 4. **Derzhavnyi** arkhiv Donetskoi oblasti [State Archives of Donetsk Region]. (DADO). F. 110. Op. 1 Spr. 133. 23 ark. [in Russian]. 5. **DADO**.

F. 110. Op. 1. Spr. 136. 67 ark. [in Russian]. **6. DADO.** F. R-1204. Op. 1 Spr. 1. 131 ark. [in Russian]. **7. DADO.** F. R-2602. Op. 1. Spr. 2. 27 ark. [in Russian]. **8. Derzhavnyi** arkhiv Luhanskoi oblasti [State Archives of Luhansk Region]. F. 143p. Op. 3. Spr. 18. 34 ark. [in Russian]. **9. K normirovke potrebleniya hleba** [To the rationing of bread consumption]. (1917). *Golos social-demokrata – The voice of the Social Democrat*, 5, 1 [in Russian]. **10. Maksimov, O. M.** (1961). Selyanstvo Donbasu v 1917 r. [The peasantry of Donbass in 1917]. Stalino: Oblvidav [in Ukrainian]. **11. O voennom polozhenii i organizacii vlasti** [On martial law and the organization of power]. (1917). *Priazovskij kraj – Priazovsky region*, 269, 3 [in Russian]. **12. Marchenko, P.** (1917). Zhertvujte dlya armii [Sacrifice for the army]. *Narodnoe delo – People's business*, 9, 3 [in Russian]. **13. Predsedatel'** Bahmutskogo gorprodkoma Revyakin. Ob"yavlenie Bahmutskogo gorodskogo prodovol'stvennogo komiteta [Chairman of the Bakhmut City Executive Committee Revyakin. Announcement of the Bakhmut City Food Committee]. (1917). *Trudovoj soyuz – Labor union*, 23, 1 [in Russian]. **14. Smirnov, P.** (1917). Ne popustim [We will not let go]. *Trudovoj soyuz – Labor union*, 23, 2 [in Russian]. **15. Semenov.** (1917). Hronika. Prodovol'stvennoe delo [Chronicle. Food business]. *Priazovskij kraj – Priazovsky region*, 267, 3 [in Russian]. **16. Taganrog.** Obespechenie goroda produktami [Taganrog. Providing the city with food]. (1917). *Priazovskij kraj – Priazovsky region*, 267, 4 [in Russian]. **17. Telegrammy.** Snabzhenie hlebom [Telegrams. Bread supply]. (1917). *Priazovskij kraj – Priazovsky region*, 62, 1 [in Russian]. **18. Hronika** istoricheskikh dnei. Miliciya [Chronicle of historical days. Police]. (1917). *Priazovskij kraj – Priazovsky region*, 275, 4 [in Russian].

Даценко А. С. Селянський рух на Донбасі в березні – листопаді 1917 р. та його вплив на економічне та внутрішньополітичне становище регіону

У статті проведено дослідження подій в сільській місцевості Донбасу з березня по листопад 1917 р. Автором висвітлено особливості селянського руху на Донбасі, спрямованого на вирішення земельного питання з метою перерозподілу землі та майна на свою користь. Географічно описані в статті події охоплюють територію Донецької та Луганської областей в кордонах 2013 р. В статті досліджені основні події, пов'язані із селянськими виступами. Автор наголошує на тому, що селянський рух мав місце на всій території регіону, але найбільш розвинутим він був в найбідніших повітах, він мав на меті перерозподіл землі на користь малоземельного і безземельного селянства за рахунок не тільки поміщиків, промислових підприємств, церковних земель, але й багатих селян, розвивався в більшості випадків стихійно, і в умовах весни-осені 1917 р. не міг бути придушений тодішньою владою. Автор робить висновок, що ситуація в сільській місцевості Донбасу серйозно впливала на продовольче забезпечення міст та армії, на зростання цін на

товари першої необхідності і навіть на інвестиційну привабливість регіону. Селянство Донбасу вже чинило спротив політиці Тимчасового Уряду в переважно в пасивній, а іноді і в активній формах. Будь-які політичні сили, які планували розповсюдити свою владу на Донбас, вже були повинні рахуватися з позицією селянства краю.

Ключові слова: селянство, селянський рух, перерозподіл землі, земельне питання.

Даценко А. С. Крестьянское движение в Донбассе в марте – ноябре 1917 г. и его влияние на экономическое и внутреннеполитическое положение региона

В статье проведено исследование событий в сельской местности Донбасса с марта по ноябрь 1917 г. Автором отражены особенности крестьянского движения на Донбассе, направленного на решение земельного вопроса с целью перераспределения земли и имущества в свою пользу. Географически описанные в статье события охватывают территорию Донецкой и Луганской областей в границах 2013 г. В статье исследованы основные события, связанные с крестьянскими выступлениями. Автор подчеркивает, что крестьянское движение имело место на всей территории региона, но наиболее развитым оно было в беднейших уездах, он имел целью перераспределение земли в пользу малоземельного и безземельного крестьянства за счет не только помещиков, промышленных предприятий, церковных земель, но и богатых крестьян, развивавшихся в большинстве случаев стихийно, и в условиях весны-осени 1917 г. не мог быть подавлен тогдашней властью. Автор делает вывод, что ситуация в сельской местности Донбасса серьезно влияла на продовольственное обеспечение городов и армии, рост цен на товары первой необходимости и даже на инвестиционную привлекательность региона. Крестьянство Донбасса уже сопротивлялось политике Временного Правительства в преимущественно в пассивной, а иногда и в активной формах. Любые политические силы, планировавшие распространить свою власть на Донбасс, уже должны были считаться с позицией крестьянства края.

Ключевые слова: крестьянство, крестьянское движение, перераспределение земли, земельный вопрос.

Datsenko A. S. Peasant movement in the Donbass in March – November 1917 and its impact on the economic and internal political situation in the region

The article studies the events in the countryside of Donbass from March to November 1917. The author reflects the peculiarities of the peasant movement in Donbass, aimed at solving the land issue in order to redistribute land and property in their favor. The events geographically described in the article cover the territory of Donetsk and Luhansk regions within the

boundaries of 2013. The article examines the main events associated with peasant uprisings. The author emphasizes that the peasant movement took place throughout the region, but it was most developed in the poorest counties; he aimed to redistribute land in favor of land-poor and landless peasants at the expense of not only landlords, industrial enterprises, church lands, but also rich peasants. developing in most cases spontaneously, and in the conditions of spring-autumn 1917 could not be suppressed by the then power. The author concludes that the situation in the rural areas of Donbass seriously affected the food supply of cities and the army, the rise in prices for essential goods, and even the investment attractiveness of the region. The peasantry of Donbass has already resisted the policy of the Provisional Government in predominantly passive and sometimes active forms. Any political forces planning to extend their power to Donbass already had to reckon with the position of the region's peasantry.

Key words: peasantry, peasant movement, land redistribution, land issue.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2021 р.

Прийнято до друку 24.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(437=161.2),,1918/1939"-044.235

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-146-156

Зубко Ольга Євгеніївна,
кандидат історичних наук,
докторант кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна.
zubkoolga5@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ВІДКРИТТЯ 1920-х ТА УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ЧСР (1918–1939)

Україна та світ нині, фактично, на порозі другого десятиліття нового століття. Наше покоління вступає в нього вражаюче просунутим та інтелектуально підкованим. Новітні технології дозволяють відверто мріяти та навіть будувати плани про тиху старість десь у глушині Марсу. 101 рік тому людство теж перебувало на піку технологічного прориву, бурхливого розвитку та багатообіцяючих прогнозів. Не обійшов науково-технічний прогрес й український еміграційний осередок (за підрахунками дослідників близько 20 тис. осіб), що завдячуючи Першій світовій війні та програшу Національно-визвольних змагань 1917–1920-х, опинився на чехословацьких теренах. Українські вихідці, як носії національної ідентичності та освіченості, опинившись в нових життєвих реаліях, виявилися причетними до вироблення й адаптації нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя. До того ж, повсякденні реалії українського еміграційного осередку проходили на загальносуспільному чехословацькому тлі, що дозволяло і „вбирати у себе реалії чехословацького повсякдення”, і переносити на чехословацький ґрунт раніше сформовані „українські дозвільні” погляди та норми повсякденного життя.

По-перше, потрібно відзначити, що життя українських вихідців у міжвоєнній Чехословацькій Республіці (ЧСР) умовно розподілялося на чотири періоди: 1918–1921 рр., 1921–1925 рр., 1925–1933 рр., 1933–1939 рр., кожен з яких мав свою специфіку, та про які писали як безпосередньо учасники тих подій, так і українські з чеськими й словацькими дослідники: В. Сімянців (1973), Н. Наріжна (2010), В. Трощинський (1994), В. Піскун (2006), М. Мушинка (2005).

По-друге, наша увага звернена, насамперед, на повсякденне життя антибільшовицької еміграції в 1921–1929 рр., котре донині детально ще не опрацьоване дослідниками. Розгляд українського

еміграційного повсякдення 1921–1929 рр. в міжвоєнній ЧСР здійснений за допомогою спогадів, мемуарів, поштової кореспонденції (листів) та архівної документації.

„Золоті двадцяті” або „інтелектуально-підковані двадцяті” – своїми назвами реально відповідали своєму змісту. (Подекуди зустрічається назва й „ревучі двадцяті” – О. З.). Науково-технічний прогрес й культурна революція в цей проміжок часу набрали шаленого темпу. Однак, в міжвоєнній ЧСР, вони мали певні нюанси.

Світ, оговтавшись після Першої світової, став на шлях економічного, соціального, мистецького та культурного динамізму. Повсякденне життя людства щороку починає збагачуватися різноманітними технічними винаходами: так в 1921 р. у США компанія „Расін Юніверсал мотор компані” почала випускати фени. В 1924 р. у США Чарльз Страйт сконструював тостер. У 1925 р. американка Жозефіна Діксон запатентувала лейкопластир. У 1926 р. у Великобританії Джон Лоугі Берд сконструював чорно-білий телевізор. 1927-го шотландець Філіп Дринкер розробив апарат штучного дихання. У 1928 р. Олександр Флемінг у США відкрив пеніцилін, а Уолтер Е. Димер винайшов жувальну гумку.

Окрім зазначеного, міжвоєнна Чехословаччина залюбки „знайомиться” також з авторефрижератором, аерозольним балоном, електричною бритвою, електроенцефалографом, контактними лінзами, бульдозером, асфальтоукладачем, поліграфом. У „золоті двадцяті” активізуються кінематограф, телеграф та поштові з банківськими перекази.

Так в галузі кіноіндустрії, в молодій Чехословацькій Республіці, на відміну від Сполучених Штатів Америки, епоха „німого” кіно протрималася з 1921 р. по 1929 р. Впродовж дев’яти років тут працювали професійні кіностудії, зокрема, чеська студія „Баррандов” („Barrandov Studio”), створена братами Вацлавом та Мілошем Гавелами (з 1921 р.). Найвідоміші чорно-білі німі чехословацькі стрічки на той час: (націоналістичні) „Utpenim ke slávě” („В ім’я пристрасті”) (реж. Р. Ф. Бранальда, 1919), „Svatý Václav” („Святий Вацлав”) (реж. Я. С. Колара, 1929); (історичні) „Stavitel chramu” („Будівничий храму”) (реж. К. Дегла, А. Новоротного, 1920); (соціальні) „Eroticon” („Еротікон”) (реж. Г. Махати, 1929); (мелодраматичні) „Varhanic u sv. Vita” („Органіст церкви святого Віта”) (реж. М. Фріча, 1929). Як свідчать документи, в ЧСР у 1920-х знімалося щороку біля 80 кінострічок. Однак, попри бурхливий розвиток світового та чехословацького національного кінематографів, українська еміграційна спільнота була прохолодою до цієї галузі культури й економіки. Валентин Сімянців (1973) писав: *„За трохи більше як за рік часу Прага не приросла дуже до серця та і пізнати її красу не було часу. Все життя в Празі було обмежене перебіганням певних вулиць з дому до школи, зі школи до роботи і*

назад.... Однак, я все ж бував у музеях, оглядав пам'ятники... Милувався Прагою із Градчанських терас.... А іноді, дуже рідко ходив до кіна.... ” (с. 70).

Дещо „відставала” міжвоєнна ЧСР і в ділянці телебачення. Як відомо, перший механічний телевізор з'явився завдяки британському винахіднику Джону Лоугі Берду в 1926 р. Згодом, першість у розробці оптико-механічних телевізорів перехопили німці в 1930-х. Цікавим є і той факт, що чехів „перегнали” навіть „Совети”: перші оптико-механічні телевізори були розроблені в СРСР ще в 1931 р. „Б-2” – „телевізор для індивідуального користувача” – так називався винахід ленінградського інженера, уродженця України Антона Брейтбарта. ЧСР, на жаль, познайомилася з телевізорами лише в 1938–1939 рр.

В міжвоєнній ЧСР активно розвивався автопром і літакопром. Чеський концерн Škoda Auto, окрім автівок та літаків, випускав ще й верстати та зброю. Проте, чеська Škoda Popular все ж поступалася американському Ford Model T – „Жерстяній Ліззі”. У 1924–1928 рр. на базі Української Селянської спілки в Празі (1923–1931) функціонували Автотракторні курси – сучасний аналог курсів з підготовки водіїв різних категорій. В цілому, за чотири роки існування курсів, їх закінчило 300 українських вихідців (ЦДАВО, ф. 3925, оп. 1, спр. 5, 12 арк.). Про Автотракторні курси, хоча і з помилками, згадував той же Валентин Сімянцев: *„В якомусь році, мабуть 1927-му (Справжня дата створення Автотракторних курсів – 1924 р., як і те, що курси були створені не при Українській Господарській академії в Подєбрадах, а при УСС в Празі. – О. З.), створені були при Академії авто-тракторні курси. Агрономам місто хвостів волячих керівницею крутити навчитися траплялася можливість. Трактор волові на зміну прийшов, мовляв. В останній війні кіннота сиділа по окопах. А на кінець війни прийшов на поле бою танк. Навчитися трактора водити – поведете і танк. Все ж хотілося ще не виписуватися з „реєстру”, хоч і говорилося про перековування меча на плуг. Та все туга за мечем ще сильно жила. Записався і я до того курсу. Курси були добре вивіновані всякими приладами і допоміжним устаткуванням. Десять дістали наші такі гарні перекраєні мотори, що все, що там всередині, видно було – всі тельбухи. Вчилися з охотою. Трактором їдучи про танк мріяли. А чомусь ще згадується, як гепали плуги, причеплені до трактора. Чи-то невміючи так їх пускали, чи то так і треба, а стукало то сильно. Закінчивши той курс, я склав іспит, а ще пішов по вечерах довчатися в майстерню, де направляли авта. За те, що я працював в майстерні, власник того підприємства довчив мене особовим автом їздити”* (Сімянців, 1978, с. 98).

Не потрібно було забувати і того, що в 1920-х Чехословаччина вважалася взуттєвою столицею Європи. Чехословацький взуттєвий гігант – підприємство Томаша Батті (Tomáš Baťa) – випускав щороку 22500000 пар різного чоловічого та жіночого взуття. Однак, це взуття

попитом в українських вихідців не користувалося. Як писала Володимирі Кушніру¹ його донька Ольга зі Свидника (Словаччина) у вересні 1929 р.: „...*Прошу пришли мені ці черевики, (маленькі, типу штиблет), що стоять у нашому передпокої на низьких каблучках, комбіновані, зі світлою шкірою. Інші черевики я не можу носити, бо вони мене давлять, і тому я тебе прошу також, купи мені нові, як можеш дістати, найдешевші черевики, бо у Свиднику взуття (переважно Батті (Bat'a)) нічого не варте. Я потребує число 37....*”. (ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр 92, арк 34).

В галузі медицини міжвоєнна ЧСР в той час теж пішла, як то кажуть, „своїм шляхом”. Знаючи вже про „відкриті” пеніцилін, інсулін та сірковмісні препарати, чехи, а з ними й „українські пражани” (Спілка українських лікарів в ЧСР (1922–1940)), зосередилися на забороненій нині євгеніці (позитивній євгеніці) – практиці покращення фізичного та духовного здоров'я людини. Відомим євгеністом в українському еміграційному осередку був Борис Матюшенко^{**}. Саме ним були започатковані працюючі й нині медико-санітарні консультаційні центри, в роботу яких були включені генетики, цитологи, вірусологи, дерматологи, венерологи та інші фахівці.

В 1920-х рр. винахід видатного українського вченого-фізика Івана Пулюя (1845–1918) – рентгенівські промені, Х-промені – стали крізь використовуватися в медичній діагностиці. Іван Пулюй відомий також як конструктор електростанцій на змінному струмі. Українські вихідці в ЧСР здебільшого користувалися саме цим винаходом Пулюя, оскільки епоха газових ламп у ЧСР вже закінчувалася (Крालюк, 2020).

Технічно-науковий прогрес увів у життя „українських пражан” не тільки нові технічні терміни й любов до такого літературного жанру як фантастика. На той час світ жваво обговорював роман відомого фантаста Герберта Велза (Уелза) (1866–1946) „Машина часу”. Українською еміграційною відповіддю „Машині часу” став роман В. Винниченка „Сонячна машина” в 1928 р. А ось термін „робот” до наукового обігу увів чеський письменник Карел Чапек (1890–1938). Він фігурує в п'єсі „Р.У.Р. (Росумські універсальні роботи)”, написаній Чапеком разом із братом Йозефом в 1920 р.

1920-ті дали інтенсивний поштовх глобалізації, в першу чергу через ті ж гроші, а з нею пошти, телеграфу та безготівковим переказам. В цей час неймовірно „забував” телеграф. Винайдений і запатентований у ХІХ столітті, телеграф з часом став засобом не лише зв'язку, але й способом швидкого переказу грошей.

^{*}Кушнір Володимир (1881–1933) – український публіцист, видавець.

^{**}Матюшенко Борис (1883–1944) – український громадсько-політичний діяч, політик, доктор медицини, лікар-гігієніст.

Телеграф розпочав революцію в грошових переказах ще наприкінці XIX сторіччя. Саме тоді американська компанія „Western Union” відкрила представництва у більшості розвинених країн та почала привчати людей до пересилки грошей безготівково. Для відправки і отримання переказу треба було йти до відділення телеграфної компанії та кожного разу заповнювати бланки. Однак, безготівка безготівкою, а люди все ж хотіли бачити і мати гроші в гаманцях. Тому, альтернативою телеграфу стали поштові перекази. І саме останні набули шаленої популярності серед українського емігрантства в міжвоєнній ЧСР.

Що вагомо, першим „відчуло” перевагу поштових грошових переказів над банківськими саме українське еміграційне духовенство (автокефалісти). Так, отець П. Білон*, котрий довгий час опікувався Подєбрадським Православним братством імені Святих Кирила та Мефодія, почав користуватися цим винаходом ще перебуваючи в таборі Щипйорно (Польща). Наприкінці серпня 1921 р. він домігся переказу коштів від У.М.С.А. (Young Men's Christian Association – молодіжної християнської асоціації, заснованої в 1844 р. у Лондоні) на придбання паперу і сам папір для видання „Релігійно-Наукового вісника”. В подальшому він навчав виклопотання грошей на різні потреби парафії та прихожан і їх отримання шляхом грошових поштових переказів голову Подєбрадського Православного братства імені Святих Кирила та Мефодія – душпастира Григорія Мельника (Зубко, 2019, с. 74).

Грошові поштові перекази здійснювала й родина Дністрянських*. Софія Львівна писала Станіславу Севериновичу з Відня, він відписував їй з Праги. Як прослідковується в кореспонденції, Софія Львівна більше довіряла американським доларам, хоча ще до 1924-1925 рр. розрахунок можна було проводити польськими марками й австрійськими кронами, та бідкалася дорожнечою оплати оренди будинку, газу, електрики „Я рахувала на цей місяць шонайвизче 30\$, а ту аз 50”. Нарікала вона й на підняття цін на фрукти: „Під впливом сприятливих подій дозволила собі купити трускавки 10 dk” (dk – австрійські крони Deutsche Eine Krone 1919–1925 рр. – О. З.) (Карась& Обух, 2018, с. 236).

А ось Станіслав Северинович більш конкретний і менш емоційний. 03.11.1921 р. він писав з Праги: „... Не знаю, яким чином сього місяця виплатили мені аж 27.000 к. Наші пенсії підвищено і до кінця грудня можемо цілком добре при унів. вийти. Будемо мати мабуть

* Білон Петро (1879–1959) – український церковний і громадський діяч, протоієрей. Військове звання – капелан Армії УНР.

* Дністрянські:

Софія Львівна (1882–1956) – українська піаністка, педагог. Сестра географа, академіка Степана Рудницького та письменника Юліана Опільського.

Станіслав Северинович (1870–1935) – український вчений-правник і політичний діяч, автор проекту Конституції ЗУНР. Дійсний член НТШ, академік Всеукраїнської Академії Наук.

по 4000 чеських корон місячно; з того ощадить ся досить значну суму, більше чим половину.....". (Карась& Обух, 2019, с. 251). В листі Дністрянського від 3 листопада 1921 р., зауважимо, мова йде про австрійські та чехословацькі крони і про переїзд Українського Вільного університету з Відня до Праги. Зрозумілою стає та інформація, що „грошовий статус” й „купівельна спроможність” чехословацької крони були більш стабільними, ніж австрійської. Після розпаду Австро-Угорщини саме Чехословаччина взялася стабілізувати курс валют з метою недопущення подальшого знецінення австрійської крони, що існувала в статусі валюти після розпаду імперії ще до 1925 р. Австро-Угорщина зобов'язувалася перестати виплачувати військові облігації та здійснювати кредитування урядів Австрії та Угорщини відповідно. Проте, Австро-угорський банк порушив домовленості і це призвело до штемпелювання банкнот в міжвоєнній ЧСР, а з цим, відповідно, до інфляції австрійської крони. Як видно з листа Станіслава Севериновича, співвідношення чехословацької крони до австрійської становило 1:60.

19.11.1921 р. Дністрянський пише дружині вже про те, що бажані нею музичні твори композитора Клода Дебюссі коштують в Празі 400 чехословацьких крон, тобто дорівнюють 24000 австрійських крон. Про таке співвідношення валют свідчать й наступні стрічки Дністрянського: *„Крім сього, переказую Тобі квіт до Німчука на 15 чеських крон, котрі поberi від него зараз після одержання мого листа або в чеських кронах, або – як схочеш – в еквіваленті австрійськими (900 а. к.)... ”* (Карась& Обух, 2019, с. 252).

В грудні 1921 р. Дністрянський до усього занепокоєний й станом польських марок (до 29.04.1924 р. в обігу були польські марки, запозичені в Німеччині; з 1924 р. завдяки грошовій реформі 1 злотий дорівнював 1800000 польських марок. – О. З.): *„Сьогодні рано писав я до Тебе картку. Тепер пишу в каварні і якраз вичитав в газетах віденських про обмін польських марок в банкнотах по 1000, 500 і 100. Сказано, що сі „Banknoten” переводять банки віденські від 2 аж до 15 грудня. Не знаю, чи заводять у Польщі нові банкноти, чи може австрійські власті припоручають стягнення. Будь що будь, мусиш довідати ся... Старай на кожний випадок обміняти ті польські марки, які є в нас, на австр[ійські]корони”* (Карась& Обух, 2018, с. 258).

З 1928 р. листи Дністрянського – зовсім інші. Так, 02.03.1928 р. він повідомляє: *„Перед хвилькою вислав до Тебе карточку і зголосився по гроші в канцелярії. Діставши гроші, висилаю Тобі 1000 ч.к. і приписую ще кілька слів....”*. Оскільки дата вже березень 1928 р., то тут потрібно сказати, що, це, фактично „золоті часи” існування чехословацької крони. Офіційний курс цієї валюти по відношенню до американського долару з 1923 р. і по 1933 р. становив 100:2,96 або 100:3. Велика депресія 1929-го охопила міжвоєнну ЧСР із запізненням, тільки в 1932 р. і тривала в країні

до кінця 1935 р. Тобто, в доларовому еквіваленті Софія Дністрянська поштовим грошовим переказом отримала 30 доларів або 29 доларів 60 центів.

26 квітня 1928 р. Дністрянський вислав дружині чергових 500 крон (15 доларів), 27 квітня 1928 р. знову простим поштовим переказом ще 500 крон. Останні дані про грошові поштові перекази Дністрянського датуються травнем 1928 р. і знову в сумі 1000 чехословацьких крон. В усіх своїх листах до дружини, Пан Станіслав просить її гарно харчуватися та вдягатися і не шкодувати грошей „на здоров'я” (Карась&Обух, 2018, с. 299).

Отже, науково-технічні відкриття 1920-х з одного боку, органічно увійшли у повсякденне життя українського еміграційного осередку, урізноманічуючи, збагачуючи, спрощуючи його. А з другого боку, й самі українці долучилися до науково-технічного прогресу, 1920-х особливо в ділянках біохімії та електротехніки.

Список використаної літератури

- 1. Сімянців В.** Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон : Д. К., 1973. 91 с.
- 2. Наріжна Н.** Дитячими очима (Спомин). Praha : Sdružení Ukrajinek v České republice, 2010. 100 s.
- 3. Трошинський В. П.** Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ : Інтел, 1994. 260 с.
- 4. Піскун В.** Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). К. : „МП Леся”, 2006. 672 с.
- 5. Мушинка М.** Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К. : Б. в., 2005. 160 с.
- 6. Сімянців В.** Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині (1929–1945). Buenos Aires – Philadelphia : В-во Юліана Середяка, 1978. 113 с.
- 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВОВУ).** Ф. 3925. Оп. 1. Спр. 5. 12 арк.
- 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві (ЦДАГО України).** Ф. 269. Оп. 2. Спр. 92. 105 арк.
- 9. Кралюк П.** Великий українець Іван Пулюй. Чи буде достойно відзначено його 175-літній ювілей? URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/30372144.html> (23.01.2020 р.).
- 10. Зубко О.** Специфіка конфесійно-церковної комунікації української пражської еміграції. „Подебрадський осередок”. Автокефалія. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. Svazek 5. Vydání 1. 2019. S. 70–77.
- 11. Софія та Станіслав Дністрянські.** Листи. Спогади. Статі / за ред. д-ра мистецтвозн., проф. Ганни Карась ; упоряд. Ганна Карась, Людмила Обух. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 350 с.

References

1. **Simiantsiv, V.** (1973). *Studentski chasy. (Spohady). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923–1929.* [Student times. (Memoirs). Czechoslovakia. Years 1923–1929]. Vashynhton: D. K. [in Ukrainian].
2. **Narizhna, N.** (2010). *Dytiachymy ochyma (Spomyn) [Children's eyes (Memory)].* Praha: Sdružení Ukrajinek v České republice [in Ukrainian].
3. **Troshchynskyi, V. P.** (1994). *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe [Interwar Ukrainian emigration to Europe as a historical and socio-political phenomenon].* Kyiv: Intel [in Ukrainian].
4. **Piskun, V.** (2006). *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-i roky XX stolittia) [Political choice of Ukrainian emigration (1920s)].* Kyiv: „MP Lesia” [in Ukrainian].
5. **Mushynka, M.** (2005). *Muzei vyzzvolnoi borotby Ukrainy v Prazi ta dolia yoho fondiv: Istoryko-arkhivni narysy [Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague and the fate of its funds: Historical and archival essays].* Kyiv: N. p. [in Ukrainian].
6. **Simiantsiv, V.** (1978). *Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni (1929–1945) [Emigrant engineer in Czechoslovakia (1929–1945)].* Buenos Aires – Philadelphia: V-vo Yuliana Serediaka [in Ukrainian].
7. **Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].** F. 3925. Op. 1. Spr. 5. 12 akr. [in Ukrainian].
8. **Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine)].** F. 269. Op. 2. Spr. 92. 105 ark. [in Ukrainian].
9. **Kraliuk, P.** (2020). *Velykyi ukrainets Ivan Puliui. Chy bude dostoino vidznacheno yoho 175-litnii yuvilei? [The great Ukrainian Ivan Pulyuy. Will his 175th anniversary be celebrated with dignity?].* Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/30372144.html> (23.01.2020) [in Ukrainian].
10. **Zubko, O.** (2019). *Spetsyfika konfesiino-tserkovnoi komunikatsii ukrainskoi prazkoj emihratsii. „Podiebradskyi osередok”. Avtokefaliia [Specifics of confessional-church communication of the Ukrainian Prague emigration. „Podebrady cell”. Autocephaly].* *Evropský filozofický a historický diskurz, Svazek 5, Vydání 1, 70-77* [in Ukrainian].
11. **Karas, H., Obukh, L. (Comps.).** (2018). *Sofia ta Stanislav Dnistrianski. Lysty. Spohady. Stati [Sofia and Stanislav Dnistrianski. Letters. Memoirs. Articles].* Ivano-Frankivsk: Foliant [in Ukrainian].

Зубко О. Є. Науково-технічні відкриття 1920-х та українська еміграція в міжвоєнній ЧСР (1918–1939)

Подана стаття інформує про вплив науково-технічного прогресу 1920-х на повсякденне життя українського еміграційного осередку в міжвоєнній Чехословаччині 1918–1939 рр. Йдеться, насамперед, про технічні новинки періоду 1921–1929 рр.: кінематограф, телебачення, автомобілебудування, моду, медицину, телеграф, банківські та поштові перекази.

Запропонована тема, ще не виносилася на розгляд наукової аудиторії, оскільки життя української еміграції в міжвоєнній ЧСР розглядалося переважно в контексті політичної та соціально-культурної роботи як самими емігрантами, так новітніми українськими, чеськими й словацькими істориками.

В запропонованій науковій розвідці акцентовано увагу на двох моментах: розгляді повсякденного життя антибільшовицької еміграції та на тому, що життя українських вихідців на чехословацьких теренах умовно розподілялося на чотири періоди: 1918–1921 рр., 1921–1925 рр., 1925–1933 рр., 1933–1939 рр., кожен з яких мав свою специфіку.

Розгляд українського еміграційного повсякдення 1921–1929 рр. в міжвоєнній ЧСР здійснений за допомогою спогадів, мемуарів, поштової кореспонденції (листів) та архівної документації. Що, в свою чергу, передбачає використання загальних методів наукового дослідження: аналізу, аналогії, історичного та логічного методів.

Еміграційна повсякденність – перспективний напрямок історичного дослідження, бо це це історія малих життєвих світів, своєрідна альтернатива дослідженням, зосереджених на глобальних політичних суспільних процесах та подіях. Повсякдення не карбується у спеціальних указах чи законах, не фіксується у програмах і промовах, як політична й державна історія; не кристалізується матеріальними здобутками в економіці та культурними пам'ятниками, однак воно існує завжди, як повітря, воно непомітно триває, як час.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, повсякденне життя, науково-технічний прогрес.

Зубко О. Е. Научно-технические открытия 1920-х и украинская эмиграция в межвоенной ЧСР (1918–1939)

Статья информирует о влиянии научно-технического прогресса 1920-х на повседневную жизнь украинской эмиграционной ячейки в межвоенной Чехословакии 1918–1939 гг. Речь идет, прежде всего, о технических новинках периода 1921–1929 гг.: кинематографе, телевидении, автомобилестроении, моде, медицине, телеграфе, банковских и почтовых переводах.

Предложенная тема еще не выносилась на рассмотрение научной аудитории, так как жизнь украинской эмиграции в межвоенной ЧСР рассматривалась преимущественно в контексте политической и социально-культурной работы как самими эмигрантами, так и новейшими украинскими, чешскими и словацкими историками.

В предложенной научной разработке акцентируется внимание на двух моментах: рассмотрении повседневной жизни антибольшевистской эмиграции и на том, что жизнь украинцев, ушедших за границу, в ЧСР условно разделялась на четыре периода: 1918–1921 гг., 1921–1925 гг., 1925–1933 гг., 1933–1939 гг., каждый из которых имел свою специфику.

Рассмотрение украинской эмиграционной повседневности 1921–1929 гг. в межвоенной ЧСР осуществлен с помощью воспоминаний, мемуаров, почтовой корреспонденции (писем) и архивной документации. Что, в свою очередь, предусматривает использование общих методов научного исследования: анализа, аналогии, исторического и логического методов.

Эмиграционная повседневность – перспективное направление исторического исследования, потому что это история малых жизненных миров, своеобразная альтернатива исследованиям, сосредоточенных на глобальных политических общественных процессах и событиях. Повседневности „не печатывается” в специальных указах или законах, не фиксируется в программах и выступлениях, как политическая и государственная история; не кристаллизуется материальными достижениями в экономике и культурными памятниками, однако она существует всегда, как воздух, она незаметно длится, как время.

Ключевые слова: украинская эмиграция, межвоенная Чехословакия, повседневная жизнь, научно-технический прогресс.

Zubko O. Ye. Scientific and technical discoveries of the 1920s and Ukrainian emigration in the Interwar Czechoslovak Republic (1918–1939)

This article informs about the impact of scientific and technological progress of the 1920s on everyday life of the Ukrainian emigration center in the interwar period of Czechoslovakia in 1918-1939. First of all, it is referred to technological novelties of the period in 1921-1929: cinematography, television, automobile manufacturing, fashion, medical industry, telegraph, and bank and post transfers.

The proposed topic has not been submitted to the scientific audience yet, as far as the life of the Ukrainian emigration in the interwar of Czechoslovak Republic was considered mainly in the context of political and sociocultural work both emigrants themselves and the latest Ukrainian, Czech and Slovak historians.

It is focused on two points in the proposed scientific intelligence: consideration of the everyday life of anti-Bolshevist emigration and of the lives of Ukrainian immigrants in Czechoslovakia which were arbitrarily distributed for four periods: 1918-1921, 1921-1925, 1925-1933, 1933-1939, all of which had its own specific features.

Consideration of the Ukrainian everyday emigration life in the years 1921–1929 in the interwar of Czechoslovakia carried out with the help of recollection, memoirs, postal correspondence (letters) and archival documentation. Therefore, it implies the usage of general methods of the scientific research: analysis, analogy, historical and logical methods.

The emigrational routine is a farsighted direction of the historical research, because it is the history of the small vivid worlds, peculiar

alternative to the researches which are focused on global political and social processes and events. Everyday life is not minted in special decrees or laws; it is not recorded in programs and speeches, as far as political and state history, and it is not honed by the financial gains in the economy, and by the cultural monuments, though it always exists like air, it goes unnoticed as time.

Key words: the Ukrainian emigration, the interwar of Czechoslovakia, everyday life, scientific and technological progress.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2021 р.

Прийнято до друку 22.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 327:341.7(73)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-157-168

Михальський Ігор Сергійович,

доктор історичних наук, професор,

в. о. завідувача кафедри всесвітньої

історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.

csaf8385@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1027-596X>

Торопцев Богдан Ігорович,

другий секретар Посольства України в Республіці Словенія,

м. Любляна, Республіка Словенія.

oldschoollyoungman@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2654-333X>

„ЧОВНИКОВА ДИПЛОМАТІЯ” Г. КІССИНДЖЕРА ЯК АКТИВНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ С. КОЕНА

У сучасних історичних та геополітичних наукових пошуках значна увага дослідників приділяється питанням зовнішньої політики США. Значний інтерес до неї обумовлений тим, що Сполучені Штати Америки є на сучасному історичному етапі беззаперечним лідером світової спільноти, як в економічному, так і в геополітичному аспектах. Феномен гегемонії США є предметом досліджень значної кількості науковців в історичній, геополітичній, політологічній, соціологічній, культурній та інших наукових сферах.

На початку 70-х рр. XX ст. міжнародні відносини та зовнішньополітичний курс США вступив у нову віху – період певної розрядки напруженості у відносинах між двома світовими лідерами того часу, СРСР та США. Напруження між двома „наддержавами” поступово зменшилося, перш за все, через негативні економічні наслідки гонки озброєнь, а також через усвідомлення світовим суспільством можливих катастрофічних наслідків ядерного конфлікту. Починається „доба переговорів” на чолі з президентом Р. Ніксоном та американським політиком та дипломатом Г. Кіссинджером. Особливо актуальним питанням цього періоду, що потребує ретельного дослідження, є американська „човникова дипломатія” та її ефективність у провадженні урядом Сполучених Штатів зовнішньої політики.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі концепції С. Коена та особливостей її реалізації у політичній діяльності Р. Ніксона та Г. Кіссінджера.

У 1963 р. було опубліковано працю американського географа С. Коена „Географія і політика у розділеному світі”, яка започаткувала епоху нової концепції регіональної геополітики, заснованої на ієрархічному принципі.

С. Коен одним з перших обґрунтував можливість розпаду біполярного світового порядку; також він наголошував на зростанні ролі геополітичних регіонів, що характеризуються однорідними економічними, політичними і культурними ознаками. Саме ці принципи та положення лягли в основу його геополітичної концепції, в якій він зробив спробу уникнути географічного та економічного детермінізму. Іншими його відомими працями є „Нова карта глобальної політичної рівноваги” (1982 р.) та „Глобальні геополітичні зміни в еру після „холодної війни” (1991 р.). С. Коен ввів у геополітичний категорійний апарат нові складні геополітичні структури світу.

Отже, окреслюючи геополітичну модель С. Коена, варто наголосити на її ієрархічності. Згідно до цієї моделі, світ ділився на певні рівні:

1) перший рівень – „геостратегічні сфери”: Морська (морські держави, що залежать від торгівлі), Євразійська (Євразійський континентальний світ);

2) другий рівень – геополітичні регіони, що входять до першого рівня (сфери). За градацією С. Коена, геополітичні регіони – це великі підрозділи геополітичної сфери, що схожі за економічними, політичними та культурними ознаками. Отже, до Морської сфери належать чотири регіони: Англо-Америка та Кариби, Західна Європа та Магриб, Позаконтинентальна Азія та Океанія, Південна Америка та Африка, що знаходиться на південь від Сахари. До Євразійської сфери належать два геополітичні регіони: хартленд та Східна Азія. До того ж, на цьому рівні С. Коен також виділив три додаткові регіони: Південна Азія – незалежний регіон; Середній Схід – розділений пояс; Центральна-Східна Європа (регіон, що сприяє зв'язкам Заходу та Континентальної геостратегічної сфери).

3) третій рівень – національні держави – це п'ять великих держав: США, СРСР, Японія, Китай та група європейських держав. У кожній з держав С. Коен виділив ключові території: у США – Атлантичне побережжя, Європа – „Центральна ось розвитку” - акваторія Північного моря; Японія – конурбації Тихоокеанського поясу; СРСР – індустріально-аграрний трикутник Санкт-Петербург – Ростов-на-Дону – Кузбас; Китай – річкові долини Центру та Північний Схід.

4) четвертий рівень – декілька держав другого порядку, порівняно нові держави, що не мали глобального впливу;

5) п'ятий рівень - це субнаціональні території - „ворота”, які, за припущенням Коена, будуть у майбутньому провідниками зв'язків між державами (Колосов& Мироненко, 2005, с. 104).

С. Коен у своїй геополітичній концепції також використовує поняття ентропії для аналізу збалансованості внутрішніх та зовнішніх зв'язків геополітичних регіонів. Ентропія, за концепцією географа, характеризує ступінь наближення ізольованої системи до стану рівноваги.

Окреслюючи питання показників могутності держави, С. Коен наголошує, що важливим є врахування не тільки загальноприйнятих, стандартних показників, таких як площа території, володіння родючими ґрунтами, водними і мінеральними ресурсами, розвиненість транспортної і інших видів комунікаційної мережі, чисельність населення, рівень освіти і військовий арсенал, а й інших важливих показників: рівень взаємозв'язку націй, ідеологічна сила (рівень впливу ідеології), національні цілі, менталітет, цілі і стратегія для підтримки свого міжнародного впливу і здатності до оновлення.

Таким чином, за рівнем ентропії, американський географ виокремлює наступні категорії регіонів:

- з низьким рівнем ентропії (Англо-Америка та Карибські країни; Західна Європа та Магриб; Позаконтинентальна Азія та Океанія);
- із середнім рівнем ентропії (хартленд; Центрально-Східна Європа; Середній Схід);
- з високим рівнем ентропії (Південна Азія; Східна Азія);
- з дуже високим рівнем ентропії (Африка на південь від Сахари; Південна Америка) (Колосов& Мироненко, 2005, с. 108).

Геополітичні регіони, в межах яких знаходяться світові наддержави, а рівень ентропії характеризується низькими і середніми значеннями, згідно до концепції С. Коена, визначають рівновагу і подальший розвиток світової геополітичної системи. Володіючи істотними обсягами потенційної енергії, що мають глобальне значення, вони поширюють вплив за межі власних кордонів.

Також С. Коен у своїй концепції виділив так звані „перехідні держави та пояси”, які можуть істотно впливати на життя великих держав та націй. З приводу цього питання, він виокремлює наступні категорії:

- 1) пояса нестабільності (Середній Схід);
- 2) маргінальні сфери (Африка на південь від Сахари і Південної Америки, сфера, яка, на думку С. Коена, може дестабілізувати світову систему локальними і регіональними конфліктами);
- 3) „асиметричні” території, що є джерелом „обурення” для великих регіональних структур шляхом введення небажаної ентропії: Куба, Ізраїль, Лівія, Ірак, Іран та ін. (Там само, с. 109).

Зауважимо на тому, що С. Коен наголошував на нестабільності „смуги розмежування „океанічної” і „континентальної” геостратегічних сфер, що є фактором ризику в світовій геополітичній системі. Він вказував, що в результаті її дроблення, що почався в 1970-і роки, а також встановлення нового рівноважного стану в світі, після розпаду соціалістичної системи окремі ділянки цієї сфери оформилися у відносно самостійні геополітичні одиниці. Він стверджував, що країни Південної Азії утворили самостійну, потенційну геополітичну сферу; В'єтнам, Лаос і Камбоджа увійшли в склад Східної Азії; Близький Схід зберігся як „розділений пояс”, який концентрує безліч проблем міжнародного геополітичного порядку (Там само, с. 110).

Також, С. Коен зазначав на важливості Центрально-Східної Європи та прогнозував зміну її глобальної ролі у найближчому майбутньому. Він стверджував, що цей регіон може перетворитися з часом з „яблука розбрату” в шлях-„ворота”, основною функцією яких буде зміцнення стабільності і прискорення становлення зв'язків у світовій системі, проте головна його функція – стимулювання взаємодії між Західною Європою та хартлендом, тобто геополітичними регіонами, що відносяться до протилежних геостратегічних сфер.

Дослідник вважав Центрально-Східну Європу „унікальним утворенням”, так як це єдині „ворота”, що займають цілий геополітичний регіон.

Загалом, С. Коен налічує понад 20 окремих „країн-районів і точок-воріт”. Головна функція „воріт”, на його думку, – стабілізація світової геополітичної системи, елементи якої стають все більш взаємозалежними. Саме „ворота” покликані стимулювати глобальну економічну, соціальну і політичну взаємодію (Там само).

Отже, концепція С. Коена виявилася дуже актуальною у 60–70-ті рр. ХХ ст., а також викликала значний інтерес у політичних колах. Так, концепцію „дисконтинентальних поясів” поділяв видатний американський державний діяч та дипломат Генрі Кіссинджер. Він вважав, що політична стратегія США полягає в тому, щоб об'єднати фрагменти в одне ціле та забезпечити тим самим Америці вплив на комуністичні країни Євразії. Серед основних напрямів зовнішньополітичного курсу США, виходячи з концепції С. Коена, були наступні: в'єтнамська війна, активізація та налагодження американо-китайських відносин, а також пом'якшення стосунків із СРСР.

Генрі Кіссинджер – один з найвідоміших американських політиків, дипломатів та науковців ХХ століття. Поринувши у політичні питання країни, він публікує монографію „Nuclear Weapons and Foreign Policy” (1957), що було відзначено премією Вудро Вільсона (1958 р.). У цій науковій праці він розмірковує на тему політики „масованої відплати”, що була домінуючою у зовнішньополітичному курсі США у той період.

У своїй наступній науковій праці „The Necessity of Choice” (1961) Г. Кіссинджер також зачіпає питання ядерної зброї; він підкреслює важливість збільшення арсеналу тактичної ядерної зброї США та посилення американської армії для обмеження виникнення війн.

Найпродуктивнішим періодом його діяльності у зовнішній політиці США стали 1969–1974 рр. Протягом цих років він бере активну участь в американській політиці, стає учасником багатьох міжнародних зустрічей. Так, у період з 1969 р. по 1972 р. він здійснив 29 поїздок в 26 країн світу, а також взяв участь у 140 зустрічах президента Р. Ніксона із лідерами іноземних держав (Міщук, 2011, с. 193).

Саме такий спосіб врегулювання питань завдяки інтенсивним двостороннім переговорам став відомим від назвою „човникова дипломатія”. Її сутність полягала у тому, що для досягнення певної мети кожній стороні пропонували те, що їй цікавило, забезпечуючи при цьому виконання обіцянок. Тобто головна сутність „човникової дипломатії” за Г. Кіссинджером полягала у тому, що задля досягнення своїх цілей кожній стороні треба пропонувати те, що їй цікавить, навіть якщо на момент переговорів це неможливо, або цього не існує в природі.

Отже, завдяки „човниковій політиці” Г. Кіссинджера було досягнуто потепління у стосунках США та СРСР, що мало місце у першій половині 1970-х рр. Так, у 1971 р. було підписано Чотирьохсторонню угоду щодо Західного Берліна, а в 1972 р. – Угоду про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

У своїй фундаментальній праці „Дипломатія” (2018) Г. Кіссинджер приділив увагу цьому періоду, розмірковуючи про стратегію переговорів: „Ніксон вірив, що процес переговорів та тривалий період мирного співіснування прискорять трансформацію радянської системи й зміцнять країни демократії. Те, що Ніксон назвав добою переговорів, послугувало Америці стратегією, що дала змогу перехопити дипломатичну ініціативу ще тоді, коли війна у В’єтнамі тривала” (с. 697).

До того ж, завдяки політичним крокам Р. Ніксона та Г. Кіссинджера було досягнуто покращення відносин із Китаєм; президент та дипломат відвідали країну та зустрілися із Мао Цзедунгом та Джоу Ен-Лаєм. Варто зауважити, що американський уряд розглядав цей візит не тільки з точки зору поліпшення відносин американської та китайської держав, а й для того, щоб у подальшому використати це у взаємовідносинах із СРСР.

Г. Кіссинджер (2018) з цього приводу писав таке: „Пріоритетним завданням було встановлено визначення масштабу неминучого й лиховісного американо-китайсько-радянського трикутника. Якщо нам вдасться підтвердити свою підозру стосовно того, що Радянський Союз і Китай бояться один одного більше, ніж Сполучених Штатів, то у американської дипломатії з’явиться безпрецедентний шанс” (с. 706). Політик та дипломат також підкреслював важливість переговорів та

налагодження відносин із Китаєм в цій ситуації: „Якщо можна буде покращити стосунки на цій основі, то традиційні двосторонні проблеми зможуть вирішитися самі собою; якщо ж стосунки не покращаться, то ці традиційні двосторонні проблеми так і залишаться нерозв’язаними. Інакше кажучи, в результаті китайсько-американського зближення мали б бути розв’язані практичні проблеми, а не лише накреслені шляхи до цього” (Там само).

Отже, результатом численних переговорів США та Китаю стає підписання Р. Ніксоном Шанхайського комюніке у лютому 1972 р., яке Г. Кіссинджер назвав „дорожньою картою китайсько-американських стосунків на наступне десятиліття” (Там само, с. 711). Головними темами комюніке, що були погоджені обома сторонами та в яких їхні погляди збігалися, були наступні:

- 1) прогрес в напрямку нормалізації стосунків між Китаєм і Сполученими Штатами служить інтересам всіх країн;
- 2) обидві сторони прагнуть зменшити небезпеку міжнародного військового конфлікту;
- 3) жодна зі сторін не претендує на гегемонію в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, і кожна виступає проти зусиль будь-якої іншої країни або групи країн, спрямованих на встановлення такої гегемонії;
- 4) жодна зі сторін не має наміру вести переговори від імені будь-якої третьої сторони або укладати угоди чи договори з другою стороною, спрямовані проти інших держав (Там само).

Дипломат також зауважував на цікавому характері цього комюніке, в якому, за його словами, більше половини тексту було присвячено констатації суперечностей у поглядах обох сторін з питань ідеології, міжнародних стосунків, В’єтнаму і Тайваню (Там само).

Отже, це стало початком нормалізації міжнародних відносин Китаю та США. Проте, через Вотергейтський скандал та імпічмент Р. Ніксона цей процес дещо уповільнився до 1 січня 1979 р. Тоді між США та КНР встановилися дипломатичні відносини, відбувалася значна кількість візитів, почалася співпраця у багатьох галузях: економічній, військовій, науковій та культурній.

Відзначимо, що Г. Кіссинджер також відіграв значну роль у налагодженні відносин між США та СРСР. І США, і СРСР вкладали великі кошти у військову промисловість, і ключовим аспектом післявоєнних відносин двох держав стала гонка озброєнь. Ядерний арсенал США та СРСР к 70-м рр. XX ст. значно зріс, що насамперед було величезною загрозою для глобальної безпеки. До того ж, окрім небезпеки ядерної війни, обидві держави зазнали економічних проблем; економіка СРСР узагалі переживала кризу. Саме ці фактори обумовили необхідність двох ядерних держав до знаходження компромісу та пом’якшення у міжнародних відносинах.

Таким чином, США та СРСР поступово відходили від політики „холодної війни”, що було спрямовано, насамперед, на захист безпеки і взаємовигідне співробітництво. Саме цей період став періодом розрядки міжнародної напруженості або детанту. Розрядка, послаблення напруженості між США та СРСР – це перш за все їх взаємна угода виключити застосування сили, і тим більше війну, у відносинах одне з одним. Це визнання неминучості мирного співіснування між двома країнами (Пірожкова, 2007, с. 42).

Г. Кіссінджер відіграв одну з ключових ролей у налагодженні взаємовідносин США та СРСР. На той момент він перебував на посаді радника президента з питань національної безпеки США та державного секретаря США. Саме його вплив у процесі переговорів між США та СРСР сприяв нормалізації та значному пом'якшенню взаємовідносин між державами.

Р. Ніксон, переважно під впливом Кіссінджера, розглядав розрядку у відносинах США та СРСР і як крок на шляху відродження довіри американської і світової громадськості до зовнішньої політики Вашингтона як такої, базові принципи якої формуються на засадах відданості ідеї загального миру і глобальної стабільності (Гукало, 2015, с. 80).

У 1971 р. адміністрація Р. Ніксона поновила контакти із СРСР з метою підготовки візиту президента до радянської держави. Головними темами американо–радянського діалогу були наступні: запобігання ядерної війни; обмеження стратегічних озброєнь; регіональні конфлікти; досягнення угоди по Західному Берліну і проведення загальноєвропейської наради тощо.

Так, 22 травня 1972 р. Р. Ніксон відвідав Москву. Результатом переговорів стало підписання Договору про обмеження систем протиракетної оборони і Тимчасової угоди про деякі міри у сфері обмеження стратегічних наступальних озброєнь. До того ж, завдяки цьому візиту було підписано цілу низку угод про радянсько-американське співробітництво в невійськових галузях.

У 1970-х рр. проводились переговори про обмеження стратегічних озброєнь, в результаті яких були підписаний договір ОСО–І (1972), що включав Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), який передбачав, що ні СРСР, ні США не будуть розгортати системи ПРО по всій території країни. У Договорі допускалося, що обидві країни можуть мати лише по два райони, які прикриваються засобами ПРО і включають не більше 200 протиракет (Там само, с. 81).

Окрім питання ядерного озброєння, окреме місце у взаємовідносинах США та СРСР займали економічні питання, а також питання прав людини та еміграції. Г. Кіссінджер так описував процеси, що відбувалися у той період: „Контроль над озброєнням виявився

технічно надто громіздким, щоб прийняти на себе весь тягар філософських протиріч, закладених в американській зовнішній політиці. Поступово дебати були перенесені на інший предмет, більш співзвучний традиційному американському ідеалізму і здатний викликати більший резонанс у широкої публіки, – на постулат про те, що права людини повинні враховуватися поряд із головними цілями американської зовнішньої політики” (Кіссинджер, 2018, с. 732).

До того ж, американський політик та дипломат зауважував на тому, що дебати щодо прав людини почалися із закликів до США вплинути на ставлення до радянських громадян, але поступово перетворилися на стратегію з організації внутрішньополітичних потрясінь в Радянському Союзі (Там само).

У 1972 р. США та СРСР узгодили суму радянської заборгованості по ленд-лізу, що складала 600 млн доларів, а також умови її погашення. Однією з умов погашення боргу СРСР назвав отримання режиму найбільшого сприяння торгівлі. Проте, цю угоду практично не було реалізовано. У грудні 1974 р. через американський конгрес проходив закон про торгову реформу, згідно до якого Радянському Союзу надавався режим найбільшого сприяння, проте за умови лібералізації його правил виїзду радянських громадян на постійне проживання в інші держави. Ця умова була для СРСР неприйнятною, тому торгову угоду було розірвано.

Окреслюючи політику президента Р. Ніксона, Г. Кіссинджер (2018) зазначав, що він „прагнув заохотити радянських керівників до поміркованості в міжнародних справах, зробивши стриманість радянської поведінки таким собі лакмусовим папірцем, який сигналізував би про готовність до збільшення обсягів торгівлі з Америкою” (с. 736). Його ж опоненти, у свою чергу, на думку державного діяча, намагалися використовувати торгівлю як засіб збурення внутрішніх негараздів у Радянському Союзі в ті часи, коли він був ще сильним і самодостатнім (Там само). Г. Кіссинджер підкреслював, що лише за чотири роки до цього звинувачуваний як „лицар Холодної війни”, Р. Ніксон тепер зазнавав осуду за надмірну м’якість і довіру до Радянського Союзу (Там само).

22 червня 1973 р. Р. Ніксоном та Л. Брежнєвим було підписано дуже важливу Угоду про запобігання ядерної війни. Згідно до цього документу, США та СРСР, розуміючи, що небезпеку та можливі катастрофічні наслідки для світу ядерної війни, із метою зміцнення всезагального миру та міжнародної безпеки, погодилися запобігати виникненню ядерної війни між ними або із іншими країнами. Також, США та СРСР зобов’язались утримуватись від загрози використання сили проти іншої сторони чи іншої країни в обставинах, які можуть поставити під загрозу мир і міжнародну безпеку (Мельников, 1983, с. 253).

Отже, розрядка та пом'якшення взаємовідносин стала одним із головних компонентів зовнішньополітичної стратегії США 1970-х рр. Звісно, що ці процеси не могли змінити усталене раніше відношення США та СРСР один до одного. Така політика не була здатна повністю нівелювати суперництво між двома ідеологічно різними державами. Проте, головним пріоритетом Г. Кіссінджера у його політичній діяльності завжди була стабільність, а не мир. Він розумів, що постійна конфронтація та напруженість із СРСР вкрай не вигідні Сполученим Штатам, як політично, так і економічно. Саме тому, уряд Р. Ніксона разом із Г. Кіссінджером виробили власний підхід до взаємовідносин із СРСР: вони намагалися знайти точки зіткнення США із радянською державою, де співпраця була можливою.

США не забували про свої національні інтереси, вони розраховували на трансформацію внутрішньої системи в СРСР, яка була би більш вигідною для Заходу. Вони прагнули розмивання соціалізму, послаблення соціалістичної співдружності та зміцнення західної демократії (Гукало, 2015, с. 82).

Таким чином, геостратегічна концепція С. Коена відіграла важливу роль у зовнішньополітичному курсі Сполучених Штатів 70-х рр.. Вона виявилася дуже актуальною у 60-70-ті рр. XX ст., а також викликала значний інтерес у політичних колах. Погляди вченого поділяв видатний американський державний діяч та дипломат Генрі Кіссінджер. Він вважав, що політична стратегія США полягає в тому, щоб об'єднати фрагменти в одне ціле та забезпечити тим самим Америці вплив на комуністичні країни Євразії. Серед основних напрямів зовнішньополітичного курсу США, виходячи з концепції С. Коена, були наступні: в'єтнамська війна, активізація та налагодження американо-китайських відносин, а також пом'якшення стосунків із СРСР.

Список використаної літератури

- 1. Гукало Т. В.** Роль Генрі Кіссінджера у становленні розрядки у відносинах США та СРСР. *Гілея, Історичні науки*. 2015. Вип. 100. С. 80–83.
- 2. Кіссінджер Г.** Дипломатія. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2018. 930 с.
- 3. Колосов В. А.,** Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М. : Аспект Пресс, 2005. 477 с.
- 4. Мельников Ю. М.** Сила и бессилие: внешняя политика Вашингтона 1945–1982 гг. М. : Издательство политической литературы, 1983. 368 с.
- 5. Мішук С. М.** Генрі Кіссінджер і зовнішня політика США (1968–1974 рр.). *Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 18–19 листопада 2011 р.)*. Житомир, 2011. С. 192–195.
- 6. Пірожкова Ю.** Біля витоків американо-радянської розрядки: погляд Генрі Кіссінджера на позицію та інтереси Вашингтона. *Вісник Київського*

національного університету імені Тараса Шевченка. 2006. Вип. 82–84. С. 41–48. **7. Cohen S. B.** Geography and politics in a world divided. New York : Oxford University Press, 1973. 334 p. **8. Kissinger H.** Nuclear Weapons and Foreign Policy. New York : Harper and Brothers, 1957. 463 p. **9. Kissinger H.** The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy. New York : Harper & Brothers, 1961. 370 p.

References

1. Hukalo, T. V. (2015). Rol Henri Kissindzhera u stanovlenni rozriady u vidnosynakh SShA ta SRSR [The role of Henry Kissinger in the formation of detente in relations between the United States and the Soviet Union]. *Hileia, Istorychni nauky – Gilea, Historical Sciences, 100*, 80-83 [in Ukrainian]. **2. Kisyndzher, H.** (2018). Dyplomatiia [Diplomacy]. Kyiv: Vyd. hrupa KM-BUKS [in Ukrainian]. **3. Kolosov, V. A.,** Mironenko, N. S. (2005). Geopolitika i politicheskaya geografiya [Geopolitics and political geography]. Moscow: Aspekt Press [in Russian]. **4. Melnikov, Yu. M.** (1983). Sila i bessiliye: vneshnyaya politika Vashingtona 1945–1982 gg. [Power and powerlessness: foreign policy of Washington 1945–1982]. Moscow: Izdatelstvo politicheskoy literatury [in Russian]. **5. Mishchuk, S. M.** (2011). Henri Kissindzher i zovnishnia polityka SShA (1968–1974 rr.) [Henry Kissinger and US foreign policy (1968–1974)]. *Materialy IV Volynskoi mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 10-richchiu zasnuvannia istorychnoho fakultetu Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Proceedings of the IV Volyn International Historical and Local History Conference dedicated to the 10th anniversary of the founding the Faculty of History in Zhytomyr Ivan Franko State University*. (pp. 192–195). Zhytomyr [in Ukrainian]. **6. Pirozhkova, Yu.** (2006). Bilia vytokiv amerykano-radianskoi rozriady: pohliad Henri Kissindzhera na pozytsiiu ta interesy Vashynhtona [At the origins of the American-Soviet detente: Henry Kissinger's view on the position and interests of Washington]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 82-84, 41-48 [in Ukrainian]. **7. Cohen, S. B.** (1973). Geography and politics in a world divided. New York: Oxford University Press. **8. Kissinger, H.** (1957). Nuclear Weapons and Foreign Policy. New York: Harper and Brothers. **9. Kissinger, H.** (1961). The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy. New York: Harper & Brothers.

Михальський І. С., Торопцев Б. І. „Човникова дипломатія” Г. Кіссінджера як активне впровадження концепції С. Коена

Питання світового лідерства та зовнішньої політики США є одним із актуальних напрямів в сучасних історичних та геополітичних дослідженнях. Держава продовжує активно розвиватися економічно, технологічно, збільшує військовий потенціал, активно поширює свою

культуру в усьому світі, що й обумовлює її глобальну світову роль. Феномен світового лідерства США, а також історичні фактори, що обумовили цей статус, є предметом досліджень науковців в історичній, геополітичній, політологічній, соціологічній, культурній та інших наукових сферах. Особливо актуальним питанням в історії США другої половини XX ст. є зміст та специфіка американської „човникової дипломатії” та її ефективність у зовнішній політиці держави. Мета дослідження полягає в аналізі змісту концепції американського географа С. Коена, а також особливостей її реалізації у політичній діяльності Р. Ніксона та Г. Кіссінджера. Доведено, що геостратегічна концепція С. Коена відіграла важливу роль у зовнішньополітичному курсі Сполучених Штатів 70-х рр. Її принципи було реалізовано у політиці Г. Кіссінджера та Р. Ніксона, важливими результатами якої стало налагодження американо-китайських відносин та пом’якшення стосунків із Радянським Союзом.

Ключові слова: „човникова дипломатія”, Г. Кіссінджер, концепція С. Коена, Р. Ніксон, зовнішня політика, США.

**Михальский И. С., Торопцев Б. И. „Челночная дипломатия”
Г. Киссинджера как активное внедрение концепции С. Козна**

Вопросы внешней политики США являются одним из актуальных направлений в современных исторических и геополитических исследованиях. Интерес ученых к этой тематике обусловлен тем, что США на современном этапе являются лидером мирового сообщества, как в экономическом, так и в геополитическом аспектах. Государство продолжает активно развиваться экономически, технологически, увеличивает военный потенциал, активно распространяет свою культуру во всем мире, что и обуславливает его глобальную мировую роль. Феномен мирового лидерства США, а также исторические факторы, обусловившие этот статус, являются предметом исследований ученых в исторической, геополитической, политологической, социологической, культурной и других научных сферах. Особенно актуальным вопросом в истории США второй половины XX ст. является понятие и специфика американской „челночной дипломатии” и ее эффективность во внешней политике государства. Цель исследования заключается в анализе содержания концепции американского географа С. Козна, а также особенностей ее реализации в политической деятельности Р. Никсона и Г. Киссинджера. Доказано, что геостратегическая концепция С. Козна сыграла важную роль во внешнеполитическом курсе Соединенных Штатов 70-х гг. Ее принципы были реализованы в политике Г. Киссинджера и Р. Никсона, важными результатами которой стало налаживание американо-китайских отношений и смягчение отношений с Советским Союзом.

Ключевые слова: „челночная дипломатия”, Г. Киссинджер, концепция С. Козна, Р. Никсон, внешняя политика, США.

Mykhalskyi I. S., Toroptsev B. I. Kissinger's „shuttle diplomacy” as an active implementation of S. Cohen's concept

Foreign policy of the USA is one of the topical areas in contemporary historical and geopolitical research. The interest of scientists in this topic is due to the fact that the United States is the leader of the world community at the present stage, both in economic and geopolitical aspects. The state continues to actively develop economically and technologically, increases its military potential, actively spreads its culture all over the world, that determines its global role. The phenomenon of the world leadership of the USA, as well as the historical factors that have determined this status, are the subject of research of scientists in the historical, geopolitical, politological, sociological, cultural, and other scientific fields. A particularly topical issue in the history of the United States in the second half of the twentieth century is the concept and specificity of American „shuttle diplomacy” and its effectiveness in the foreign policy of the state. The purpose of the study is to analyze the concept of the American geographer S. Cohen, as well as the peculiarities of its implementation in the political activities of R. Nixon and H. Kissinger. It has been proved that S. Cohen's geostrategic concept played an important role in the foreign policy of the United States in the 1970s. Its principles were implemented in the policy of H. Kissinger and R. Nixon, the important results of which were the establishment of United States-China relations and the softening of relations with the Soviet Union.

Keywords: „huttle diplomacy”, H. Kissinger, S. Cohen's concept, R. Nixon, foreign policy, USA.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2021 р.

Прийнято до друку 11.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 334.754(470+571)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-169-176

Шевцова Євгенія Сергіївна,
асистент кафедри історії України
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.
e.shevtsova209@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4304-6792>

СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Земська статистика виникла в середині XIX ст. як відповідь на практичну необхідність отримання інформації про майновий стан населення. При цьому статистичні дослідження, проведені земствами, були направлені на різні аспекти розвитку суспільства. Органи земської статистики мали надзвичайно велике значення для затвердження статистики як знаряддя соціального пізнання, розробки найбільш раціональних прийомів статистичної роботи. Величезний матеріал, що збирався та розроблявся земськими статистиками протягом трьох-чотирьох десятиліть, виявився надійною фактичною основою для глибоких досліджень економіки пореформених українських губерній.

Мета статті полягає в комплексному аналізі передумов створення на базі земств, як органів місцевого самоврядування, статистичних відділень, та характеристики напрямів їх діяльності.

Земська статистика, умови її появи та розвитку у межах Катеринославської губернії розглядались у праці дослідників І. В. Петрової та О. О. Петрова (2010). Чернігівську земську статистику досліджував Н. А. Дорошок (2016), ґрунтовною роботою у сфері статистики можна вважати „Нариси з історії статистики” (1999). Окрім цього, важливим джерелом інформації про стан статистичної справи можуть слугувати безпосередньо статистичні дослідження та напрацювання земських установ.

Формування земств як органів місцевого самоврядування у Російській імперії було викликано процесом реформування усіх сфер суспільства у 60–70-х рр. XIX ст., як логічним продовженням селянської реформи 1861 р. Поява цих органів у 1864 р. мала на меті приведення системи управління місцевим господарством у відповідність із потребами нового виду суспільних відносин, що розвивався в країні, а також з новим статусом селянства. Таким чином, представницькі органи земського самоврядування – земські збори та управи губернського та повітового рівня – були запроваджені у ряді губерній європейської

частини Російської імперії, включаючи й українські землі. У законодавстві закріплювалися принципи за якими повинні були формуватися та діяти новоутворені органи самоврядування. До таких можна віднести: принцип всестановості, що гарантував представництво в земствах широких верств населення, проголошення незалежності від державної адміністрації; виборність і змінюваність посадових осіб; а також гласність діяльності (Дорошенко, 1909, с. 8).

При цьому, склад органів формувався особливим чином. Так, наприклад, у виборах могли брати участь тільки чоловіки у віці від 25 років, лише на основі цензу. Внаслідок цього більшість представників відносились до дворян-землевласників, сфера їх інтересів була спрямована в більшості випадків на господарські і культурно-освітні питання місцевого рівня. При цьому земства вводилися у губерніях, з перевагою поміщицького землеволодіння, при відсутності координуючого центру та постійним контролем губернатора й Міністерства внутрішніх справ. Діяльність земств була направлена й на виконання державних замовлень, координацію життя населення та подання звітів про стан розвитку регіону (Ткаченко, 2010, с. 99).

Основним джерелом коштів для діяльності земств були місцеві збори, які зазвичай стягувалися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Для цього повинні були проведені особливі статистичні роботи. Таким чином, земська статистика виникла як оцінна. Але невдовзі земська статистика поставила собі нові завдання – глибоко вивчити економічне життя губерній, стан та розвиток регіонів. Статистичні роботи стали проводитись земствами з початку 70-х років. Спочатку обсяг робіт був невеликий, і організовувалися вони зазвичай силами самих земських управ. З середини 70-х років, протягом п'яти-шести років, у більшості губерній при земствах були створені Спеціальні статистичні бюро.

Обмеженість у фінансуванні, низький рівень довіри населення та контроль діяльності з боку держави все ж таки не завадили земствам перетворитися у центр громадсько-політичного та культурного життя. Статистичні дослідження, проведені земствами, охоплювали різні сфери життя населення. Органи земської статистики зробили чималий внесок для затвердження статистики як знаряддя соціального пізнання, займалися розробкою інструментарію та практичних методів збору та обробки статистичної інформації. Величезний матеріал, зібраний земськими статистиками, дає інформацію для глибоких досліджень різних аспектів розвитку пореформених українських губерній.

Варто зазначити, що в другій половині XIX ст. у Російській імперії виокремилось три напрями розвитку практичної статистики: державно-адміністративна, відомча і земська. Державно-адміністративна статистика була представлена Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Вона займалася питаннями населення,

господарської діяльності, перш за все, сільським господарством (*Нариси*, 1999, с. 22). Місцевими установами адміністративної статистики були губернські статистичні комітети, створені Міністерством внутрішніх справ.

Отже, вже в XIX ст. державна влада і громадськість реально усвідомлювали роль статистики як методу соціального пізнання. Значний вплив на статистичну думку другої половини XIX ст. справили теоретичні здобутки західноєвропейської статистичної науки, які в орієнтувалися на ідеї видатного бельгійського статистика Адольфа Кетле (1796–1874) (Плошко, 1990, с. 35–40).

Спостерігається, що створення міністерств у XIX ст. і накопичення в них звітних матеріалів по губерніях пришвидшило заснування такого статистичного центру по збиранню та обробці облікових матеріалів, який міг би надати картину господарського стану країни. У положенні про губернію передбачалось одержання від губернаторів необхідних відомостей за різними розділами статистики. Водночас у складі Міністерства внутрішніх справ було утворено групу чиновників із десяти осіб для впорядкування відомостей про стан губерній з метою створення загальної статистичної бази країни. Згодом цю групу було підпорядковано Міністерству поліції й реорганізовано у Статистичне відділення.

Обов'язки відділення не обмежувались одержанням різноманітних відомостей про населення та господарство країни. Воно мало складати на підставі цих даних зведені статистичні праці. Джерелами яких повинні були слугувати табелі, що складалися губернськими статистичними комітетами і додавалися до щорічних звітів губернаторів. Хоча за формою ці звіти були неоднакові, але містили в собі детальні статистичні відомості про населення, промисловість, сільське господарство і т. д.

У 30-х р. XIX ст. розробку статистичних матеріалів було розподілено між Міністерством фінансів та Міністерством державного майна. Статистичне відділення знову реорганізували, склад його розширили. Було створено спеціальну мережу кореспондентів, які додатково до офіційних джерел подавали матеріали власних спостережень. У 1852 р. Статистичне відділення реорганізується у Статистичний комітет, а в 1857 р. його перейменовують у Центральний статистичний комітет, до складу якого було включено два відділи: статистичний та земський (Дорошок, 2016, с. 339).

Земська статистична справа сформувалась у відповідь на пошуки земством нових надійних джерел статистичної інформації. Наділене офіційним законодавством широким колом обов'язків з налагодження культурно-господарського життя в регіонах, земства відразу зіткнулися з проблемою повної та точної інформаційної бази забезпечення власної діяльності. Окрім цього, важливим завданням земських установ стало

забезпечення фінансової стабільності земства через формування повноцінних кошторисів земських прибутків і витрат. „Положение о губернских и уездных земских учреждениях” 1864 р. поклало функцію підготовки губернського та повітових кошторисів відповідно на губернську та повітові земські управи (*Свод*, 1876, с. 412). Перші земські зібрання доручили управам невідкладно зайнятися ретельним обліком і належною оцінкою нерухомого майна. Їх неспроможність забезпечити інформаційну підтримку земських установ спричинила необхідність членів земських управ стати першопрохідцями оціночно-статистичних робіт у регіоні.

90-і роки XIX ст. стали порівняно новим етапом у розвитку статистичної справи в Російській імперії. Це пояснювалося тим, що, по-перше, до 1893 р. не було видано жодних спеціальних державних законодавчих актів, які б регламентували діяльність земських статистичних закладів. Тому в цей час роль упорядника земської статистики відігравали губернські земські зібрання. Але вже після 1893 р. уряд розпочав законодавчо регламентувати діяльність земської статистики. 8 червня 1893 р. уряд видає „Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами”, згідно з яким вже існуючі земські статистичні заклади скеровувалися на завдання визначення прибутковості нерухомого майна (оціночні роботи) для фіскальних потреб земств, створювалися нові оціночно-статистичні заклади під контролем урядових органів – оціночних комісій. Відкриття та утримання земських статистичних органів було обов’язком земств (Петрова&Петров, 2010).

Земська статистика не була чимось надзвичайним, а являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30-40-х рр. XIX ст. (Гозулов, 1972, с. 148). Крім того, як відзначалося, до відкриття земських установ існувала вже згадувана урядова статистика, яка збирала необхідні для адміністрації відомості про окремі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об’єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки не повними, але й часто-густо неточними. Так, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих „дач”). За встановленим порядком кожна волость складала для губернського статистичного комітету відомості по шести головних таблицях: про кількість дворів і мешканців у поселеннях по станах; про кількість мешканців за віросповіданням; про кількість худоби; про кількість будівель, за виключенням церков, у міських поселеннях; про кількість фабрик і заводів у волості; про кількість ремісників у міських поселеннях. У свою чергу, кожен із цих підрозділів

складався з великої кількості рубрик так, що в кінцевому результаті по закінченні опису з'являлася велика книга, але вона давала дуже мало поточного матеріалу, бо зміст її далеко не відповідав величезному об'єму (Гапієнко, 1997, с. 49). Ця статистична програма була універсальною для всієї держави і не враховувала специфіки окремих губерній

Проте урядові та земські статистичні заклади мали і спільні риси, наприклад, залежність діяльності обох видів статистики від бюрократизму, який панував у органах як влади офіційної так і самоврядування. Як стверджував А. В. Пешехонов (1901), “важливою причиною недостатньої уваги з боку земців до дійсних потреб статистичної справи є посилення бюрократичних та станових тенденцій в земському середовищі – тенденцій, які є протилежними духу й складу земсько-статистичної організації. Деякі земські діячі застосовують багато зусиль, аби перетворити бюро на канцелярії та викорінити в статистиках ідеї і погляди, які їм не подобаються.” (с. 187).

Отже, земська статистика, що формувалась поряд з урядовими органами статистики, виконувала важливу державну функцію – збір та обробка інформації щодо майнового стану населення, їхнього матеріального добробуту, про економічний стан земств та губерній загалом. Земські статисти одні з перших почали розробляти практичні рекомендації та інструментарій для статистичних досліджень, прагнули до отримання найбільш точних та об'єктивних показників. При цьому, незважаючи на те, що вони повністю фінансово не залежали від державного апарату, діяльність земств у сфері статистики стала важливим джерелом інформації для держави.

Список використаної літератури

- 1. Дорошенко В.** З історії земства на Україні. Львів, 1909. 68 с.
- 2. Ткаченко О. О.** Роль Земської реформи 1864 року в формуванні селянського самоврядування на Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2010. № 3. С. 99–102.
- 3. Нариси з історії статистики України / авт. кол. :** О. Г. Осауленко (гол. ред.), В. І. Карпов, М. В. Пугачова та ін. К., 1999. 188 с.
- 4. Плошко Б.** История статистики. М. : Финансы и статистика, 1990. 295 с.
- 5. Дорошок Н. А.** З історії виникнення земської статистичної служби у Чернігівській губернії. *Сіверщина в історії України.* 2016. Вип. 9. С. 338–342.
- 6. Свод законов Российской империи.** СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1876. Т. II. Кн. 1. 1876. 737 с.
- 7. Петрова І. В., Петров О. О.** Статистична справа у Катеринославській губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2010. № 3. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33621/155-Petrova.pdf?sequence=1>.
- 8. Гозулов А.** Очерки истории отечественной статистики. М. : Статистика, 1972. 312 с.
- 9. Гапієнко А.** З історії розвитку чернігівської земської статистики.

Сіверянський літопис. 1997. № 1–2. С. 49–63. **10. Пешехонов А. В.** Кризис в земской статистике. *Русское богатство*. 1901. № 12. С. 167–189.

References

- 1. Doroshenko, V.** (1909). Z istorii zemstva na Ukraini [From the history of zemstvos in Ukraine]. Lviv: N. p. [in Ukrainian].
- 2. Tkachenko, O. O.** (2010). Rol Zemskoi reformy 1864 roku v formuvanni selianskoho samovriaduvannia na Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [The role of the Zemsky reform of 1864 in the formation of peasant self-government in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century]. *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo – Legal Bulletin. Air and space law*, 3, 99-102 [in Ukrainian].
- 3. Osaulenko, O. G.** (Ed.). (1999). Narysy z istorii statystyky Ukrainy [Essays on the history of statistics of Ukraine]. Kyiv: Derzhkomstat Ukrainy; NDI statystyky Derzhkomstatu Ukrainy [in Ukrainian].
- 4. Ploshko, B.** (1990). Istoriya statistiki [History of statistics]. Moscow: Finansy i statistika [in Russian].
- 5. Doroshok, N. A.** (2016). Z istorii vynyknennia zemskoi statystychnoi sluzhby u Chernihivskii hubernii [From the history of the Zemstvo statistical service in the Chernihiv province]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 9, 338-342 [in Ukrainian].
- 6. Svod zakonov Rossijskoj imperii** [Code of Laws of the Russian Empire]. (1876). (Vol. II, Issue 1). St. Petersburg: Tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. Kanc. [in Russian].
- 7. Petrova, I. V., & Petrov, O. O.** (2010). Statystychna sprava u Katerynoslavskii hubernii u 90-kh rokakh XIX – na pochatku XX st. [Statistical case in Ekaterinoslav province in the 90s of the XIX – early XX centuries]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo – Science. Religion. Society*, 3. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33621/155-Petrova.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- 8. Hozulov, A.** (1972). Ocherki istorii otechestvennoj statistiki [Essays on the history of domestic statistics]. Moscow: Statistika [in Russian].
- 9. Hapiienko, A.** (1997). Z istorii rozvytku chernihivskoi zemskoi statystyky [From the history of development of Chernihiv zemstvo statistics]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 1-2, 49-63 [in Ukrainian].
- 10. Peshekhonov, A. V.** (1901). Krizis v zemskoj statistike. [Crisis in zemstvo statistics]. *Russkoe bogatstvo – Russian wealth*, 12, 167-189 [in Russian].

Шевцова Є. С. Становлення земської статистики на українських землях у другій половині XIX ст.

У статті проаналізовані передумови формування та становлення на українських землях такого явища як земська статистика. Надано коротку характеристику історії створення земств, як органів місцевого самоврядування та сфери їх діяльності. Автор наголошує, що основним джерелом коштів для діяльності земств були місцеві збори, які зазвичай

стягувалися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Для цього повинні були проведені особливі статистичні роботи. Ці обставини й зумовлюють активізацію статистичних досліджень земствами. Згодом органи почали проводити масштабні розвідки з економіки, суспільного розвитку краю. Земські статисти одні з перших почали розробляти практичні рекомендації та інструментарій для статистичних досліджень, прагнули до отримання найбільш точних та об'єктивних показників. Наводиться порівняння губернських статистичних комітетів, як органу урядової статистики, та подібних земських органів у методах та напрямках роботи. Автор оцінює значення напрацювань земств для регіональної історії, особливо у сфері економіки.

Ключові слова: земство, статистика, губернський статистичний комітет.

Шевцова Е. С. Становление земской статистики на украинских землях во второй половине XIX ст.

В статье проанализированы предпосылки формирования и становления на украинских землях такого явления как земская статистика. Дана краткая характеристика истории создания земств, как органов местного самоуправления и сферы их деятельности. Автор отмечает, что основным источником средств для деятельности земств были местные сборы, которые обычно взимались с учетом стоимости недвижимого имущества и его доходности. Для этого должны были проведены особые статистические работы. Эта ситуация и обуславливают активизацию статистических исследований земствами. Впоследствии органы начали проводить масштабные исследования по экономике, общественному развитию края. Земские статисты одни из первых начали разрабатывать практические рекомендации и инвентарий для статистических исследований, стремились получить самые точные и объективные показатели. Приводится сравнение губернских статистических комитетов как органа правительственной статистики и подобных земских органов в методах и направлениях работы. Автор оценивает значение наработок земств для региональной истории, особенно в сфере экономики.

Ключевые слова: земство, статистика, губернский статистический комитет.

Shevtsova E. S. Formation of zemstvo statistics in the Ukrainian lands in the second half of the XIX century

The article analyzes the preconditions for the formation and formation of such a phenomenon as zemstvo statistics on Ukrainian lands. A brief description of the history of the creation of zemstvos as local governments and the scope of their activities. The author emphasizes that the

main source of funds for the activities of zemstvos were local fees, which were usually levied based on the value of real estate and its profitability. To do this, special statistical work had to be carried out. These circumstances determine the intensification of statistical surveys by zemstvos. Subsequently, the authorities began to conduct large-scale investigations into the economy and social development of the region. Zemsky statisticians were among the first to develop practical recommendations and tools for statistical research, striving to obtain the most accurate and objective indicators. The comparison of provincial statistical committees as a body of government statistics and similar zemstvo bodies in methods and directions of work is given. The author assesses the significance of the achievements of zemstvos for regional history, especially in the field of economics.

Keywords: zemstvo, statistics, provincial statistical committee.

Стаття надійшла до редакції 8.09.2021 р.

Прийнято до друку 11.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 9 (347) листопад 2021

Відповідальні за випуск:

д. і. н. **О. В. Набока,**

к. і. н. **О. А. Забудкова**

Здано до склад. 26.10.2021 р. Підп. до друку 26.11.2021.

Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 20,57. Наклад 200 прим. Зам. № 249.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. т/ф: (06461) 2-16-02.

e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.